

Büyüklenmeci ve Kırılgan Narsizimin Ego Savunma Mekanizmaları ve Psikolojik Rahatsızlıklar ile İlişkinin İncelenmesi

İlkem İNCE¹ Zekeriya KÖKREK²

ÖZ

Bu araştırmanın amacı büyüklenmeci ve kırılgan narsisizmin savunma biçimleri ve psikolojik rahatsızlıklarla olan ilişkisinin incelenmesidir. Araştırmanın örneklemini üniversite öğrencilerinden seçilmiş 205 kadın (%71,9) ve 80 erkek (%28,1) 285 kişiden oluşmaktadır. Yaş aralığı 18-47'dir. Örneklemin yaş ortalaması 22,69 (ss=4.04)'dur. Veri toplama aracı olarak "Demografik Bilgi Formu", "5 Faktör Narsisizm Ölçeği", "Kısa Semptom Envanteri" ve "Savunma Biçimleri Testi" kullanılmıştır. Regresyon analizi sonuçlarında ortak/farklı savunma biçimlerinin psikolojik rahatsızlıkları yüksek düzeyde yordadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca kırılgan narsisizmin psikolojik rahatsızlıklar için yordayıcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, psikolojik rahatsızlıkların tanımlanmasında ve müdahale edilmesinde arka planındaki narsisizm türünün ve kullanılan savunma mekanizmalarının etkilerinin göz önünde bulundurulmasının yararlı olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Büyüklenmeci Narsisizm, Kırılgan Narsisizm, Ego Savunma Mekanizmaları, Psikolojik Rahatsızlıklar*

The Relationship Between Grandiose- Vulnerable Narcissism And Ego Defense Mechanism With The Psychological Disorder

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the relationship between grandiose and vulnerable narcissism and defense styles and psychological disorders. The sample of the study consisted of 205 female (71.9%) and 80 male (28.1%) totaling 285 people elected from university students. The age range is 18-47. The average age of the sample was 22.69 (ss=4.04). "Demographic Information Form", "5 Factor Narcissism Scale", "Brief Symptom Inventory" and "Defense Style Questionnaire" were used as data collection tools. In the results of the regression analysis, it was concluded that common/different defense styles predicted psychological disorders at a high level. In addition, it was concluded that vulnerable narcissism is a predictor for psychological disorders. According to the results obtained, it was concluded that it may be beneficial to consider the type of narcissism in the background and the effects of the defense mechanisms used in the identification and intervention of psychological disorders.

Keywords: *Grandiose Narcissism, Vulnerable Narcissism, Ego Defense Mechanisms, Psychologic Disorder*

¹ Arş. Gör., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, ilkemince.psk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0340-5591

² Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, zkokrek@ticaret.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0689-5952

1. Giriş

Narsisizm için literatür incelendiğinde pek çok farklı türünden bahsedilmekte olduğu ve pek çok farklı şekilde isimlendirildiği görülmektedir. Kuramcılar büyüklenmeci narsisizm için kayıtsız narsisizm, açık, teşhirci narsisizm, kırılğan narsisizm için ise tedirgin narsisizm, gizli narsisizm, örtük narsisizm gibi ifadeler kullanmaktadırlar (Dickinson ve Pincus, 2003:201; Gabbard, 1989:527; Wink, 1991:596). Yapılan tanımlamalar, narsisizmin genellikle büyüklenmeci boyutunu karşılamaktadır. Kuramlar ve son araştırmalar incelendiğinde ise narsisizmin kırılğan boyutunun varlığı dikkat çekmektedir. Narsisizmde kişiler özellikle bölme, yansıtma ve değersizleştirme savunma mekanizmalarını sıklıkla kullanmaktadırlar (Masterson, 2009:279). Narsisizmde bölme, yansıtımlı özdeşim, değersizleştirme gibi savunma biçimleri başta olmak üzere immatür ve nevrotik savunmaların yaygın olarak kullanılmakta olduğu dikkat çekmektedir (Masterson, 2009:77). Savunma mekanizmaları ile psikopatoloji arasında yakından bir ilişki olduğu da bilinmektedir (Cremar, 1999:549). Bunun yanı sıra belirli psikolojik rahatsızlıklarda da belli savunma mekanizmalarının kullanıldığı görülmektedir. Yapılan araştırmalarda tıpkı narsisizmde olduğu gibi psikolojik rahatsızlıklarda da daha çok immatür ve nevrotik savunma biçimlerinin kullanılmakta olduğu görülmektedir (Aktan, 2009:52 ; Calati, vd., 2010:11; Spinhoven ve Kooiman, 1997:52). Psikopatoloji taşımayan kişilerin daha olgun savunmalar kullandığı da dikkate alındığında narsisizm, psikopatolojiler ve savunma biçimleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu düşünülmektedir.

2. Literatür Özeti

Narsisizm için literatür incelendiğinde birden çok boyutun olduğu görülmektedir. Çoğunlukla yapılan tanımlamalar narsisizmin büyüklenmeci boyutunu açıklamaktadır (Masterson, 2009:112). Bu bağlamda en genel tanımlamasıyla psikanalitik çerçevede narsisizmin büyüklenmeci boyutunu, kişinin libidinal enerjisini kendisine yöneltmesi olarak değerlendirilmektedir (Freud, 1914:28-30). Yine literatür incelendiğinde büyüklenmeci narsisizm için, açık, teşhirci, kayıtsız narsisizm gibi ifadelerin kırılğan narsisizm için ise örtük, gizli, tedirgin narsisist gibi kavramların kullanılmakta olduğu görülmektedir (Dickinson ve Pincus, 2003:201; Gabbard, 1989:527; Wink, 1991:596). Kuramlar ve yapılan son araştırmalar narsisizmin kırılğan boyutunun varlığına dikkat çekmektedir ve narsisizmi genel olarak büyüklenmeci ve kırılğan olmak üzere iki boyutta değerlendirmektedirler (Dickinson ve Pincus, 2003:203).

Her iki narsisizm türünün temelinde de kırılğan bir benlik yapısı yatmaktadır ve yaşamakta oldukları yetersizlik duyguları ve onay arama ihtiyaçları için farklılaşan davranışsal tepkilerde bulunmaktadırlar. Kırılğan narsisistler bu gibi durumlarla başa çıkmak için sosyal geri çekilme, kaçınma ve içsel atıflarda bulunurken, büyüklenmeci narsisistler eleştiri, saldırganlık, hak görme, dışsal atıflarda bulunma gibi davranışlara yönelmektedirler (Campbell ve ark., 2000:344; Dickinson ve Pincus, 2003:201; Kernberg, 1975/2012:201-203). Yine narsisizmin oluşumuna baktığımızda çocukluk döneminde ebeveynlerden biri ya da her ikisi tarafından ihmal edilmiş, reddedilip cezalandırılmış bir ailede büyüdükleri ileri sürülmektedir (Ozan, vd., 2008). Bazı araştırmalarda da ebeveynlerin bir tanesi tarafından eleştiri ve ihmali deneyimlerken diğeri tarafından şımartılıp aşırı değer görmesi sonucu çocuğun iki duygu arasında dengeyi sağlayamadığı ve reddedilme, değersizlik, eleştiri, küçümseme gibi davranışlara karşılık kendisini değerli gördüğü sahte bir kendilik oluşturduğunu bu sayede benlik saygısını koruduğu ileri sürülmektedir. İlerleyen dönemlerde de kişi erken dönemlerde öğrendiği bu mekanizmayı

yetişkin hayatında kullanmaya devam etmektedir (Akhtar, 1989:529; Kohut, 1971/2005:36). Bu mekanizmaların işe yaramadığı durumlarda ise narsisistik kırılma meydana gelmektedir ve majör depresyon başta olmak üzere psikolojik rahatsızlıklar ortaya çıkmaktadır (Millon, vd., 2012:364; Öztürk ve Uluşahin, 2014:573).

Narsisizmde kişilik yapıları değerlendirildiğinde eleştiri, kabul görmeme, başarısızlık gibi durumlarda benlik saygısını korumak ve inşaa edilen sahte kendiliği devam ettirmek için bölme, yansıtma, değersizleştirme savunma mekanizmalarını daha sıklıkla kullanmakta oldukları dikkat çekmektedir (Clemence, Perry ve Plakun, 2009:180; Cramer, 1999; Perry ve Perry, 2004:319-324). Benzer şekilde her iki narsisizm türünde de ortak ve farklı ego savunma mekanizmalarının kullanılmakta olduğu görülmektedir (Dickinson ve Pincus, 2003:201).

Ego savunma mekanizmaları Freud tarafından literatüre kazandırılmıştır. Kişinin ruhsal yapısında meydana gelen gerilimi boşaltmak ve rahatlama sağlamak için savunma mekanizmalarının kullanılmakta olduğunu ifade etmiştir. Psikanalitik kurama göre egonun temeldeki fonksiyonu id ve süper ego arasındaki dengeyi sağlama ve kişinin dış çevreyle uyum yakalamasına yardımcı olmaktır. Bu nedenle savunma mekanizmaları kişinin ruhsal gelişimi ve ruhsal çatışmalar sonucu ortaya çıkan psikopatolojilerle yakından ilişkilidir (Freud, 1936). Freud genel olarak 10 adet savunma mekanizmasının varlığından söz etmiştir. Ancak araştırmada SBT'nin 40 soruluk formu kullanılmıştır. Bu nedenle ölçekteki gruplandırmalara uygun şekilde savunma mekanizmaları 3 başlık altında açıklanmıştır.

Matür savunmalar, ruhsal çatışmayı ve oluşan kaygıyı işlevsel şekilde azaltırken, immatür ve nevrotik savunmalar bu çatışmaları anlık olarak yatıştırıp sürekli ve sık kullanılması sonucu psikolojik rahatsızlıkların ve kişilik bozukluklarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Cremar, 1999:550; Johnson, Bornstein ve Krukoni, 1992:413; Lingardi vd., 1999:225). Psikolojik rahatsızlıklarla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde belli psikopatolojilerde belli savunma mekanizmalarının daha fazla kullanılmakta olduğu (örneğin majör depresyonda immatür savunmalar) görülmektedir (Balıkcı, 2014: 157; Masterson, 2009:156; Millon, Millon, vd., 2012:364).

Alanyazını incelendiğinde narsisizmin özellikle büyülenmeci boyutuyla ego savunma mekanizmaları arasındaki ilişkiyi inceleyen ve yine aynı şekilde büyülenmeci boyutla depresyon ilişkisini ele alan çalışmaların varlığı gözükmemektedir. Ancak üç değişkeni de birlikte inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Örneğin Kızıltan'ın (2006:18), yaptığı çalışmada narsisistlerin depresyon yaşama nedenlerinin savunma biçimlerinin gelişmiş olmaması olduğunu ifade etmektedir. Başka bir araştırmada da büyülenmeci narsisistlerin kullandıkları savunmalar nedeniyle psikolojik rahatsızlıklara karşı daha dayanıklı iken, kırılğan narsisistlerin hem savunma mekanizmaları hem de içsel atıf yapmaları nedeniyle psikolojik rahatsızlıklara karşı daha dirençsiz olduğunu ileri sürülmektedir (Masterson, 1981/2006: 26).

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, üniversite öğrencilerinin narsisizm türleri ile kullandıkları savunma biçimleri ve psikolojik rahatsızlıkları arasında bir ilişkinin var olup olmadığını, eğer bir ilişki varsa nasıl bir ilişki olduğunu belirlemektir. Bu doğrultuda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Kırılğan ve büyülenmeci narsisizm ile depresyon, okb, somatizasyon ve anksiyete arasında bir ilişki var mıdır?

Kırılgan ve büyüklenmeci narsisizm ile immatür, nevrotik ve matür savunma mekanizmaları arasında bir ilişki var mıdır?

Narsisizm türleri ve savunma mekanizmaları depresyon, okb, somatizasyon ve anksiyete belirtilerini ne düzeyde yordamaktadır?

2.2. Araştırmanın Önemi

Narsisizm ve narsisistik kişilik bozukluğu birbiri ile iç içe geçmiş iki kavram olarak değerlendirilmektedir. Özellikle narsisizm denildiğinde büyüklenmeci özellikler gösteren bir kişilik örüntüsü akla gelmektedir. Ancak kırılgan narsisizm başta olmak üzere narsisizmin pek çok şekilde karşımıza çıkabileceği unutulmamalıdır. Özellikle sosyal fobi ve çekingen kişilik bozukluğu gibi psikopatolojiler ile kırılgan narsisizmin çok sayıda benzer özelliği bulunmaktadır. Bu nedenle ve DSM V' te kırılgan narsisizmin yer almamasından ötürü, bu kişiler sıklıkla sosyal fobi, depresyon ve diğer psikopatolojilerle karıştırılmaktadır (DSM V, 2013: 202-203; Masterson,1981/2006). Bunun yanı sıra kullanılan savunma mekanizmalarının türleri ile narsisizm türleri arasında farklılaşma olup olmadığının belirlenmesi gelişebilecek psikolojik rahatsızlıkların da önceden tahminlenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmanın özgün kısmı, literatür incelendiğinde özellikle kırılgan narsisizm ile ilgili yapılan yeterli çalışmaya rastlanmamasıdır. Ülkemizde de gerek narsisizmin büyüklenmeci ve kırılgan boyutu gerek ise bu boyutların savunma mekanizmaları ve psikolojik rahatsızlıklar açısından ilişkisinin incelendiği çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu nedenle bu çalışmanın literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Yöntem

3.1. Araştırma Tasarımı ve Örneklem

Araştırmanın evrenini İstanbul ilinde bir üniversitesinin öğrenim gören lisans ve yüksek lisans öğrencilerinden oluşmaktadır. Bu çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel (korelasyonel) yöntem uygulanmıştır. Katılımcılar çalışma hakkında bilgilendirilmiş ve onayları alındıktan sonra çevrimiçi anket uygulaması yapılmıştır. Gizliliğin sağlanabilmesi amacıyla; soru formlarında demografik bilgiler dışında katılımcıların kimliğini ortaya çıkarabilecek kişisel bilgiler içeren sorular kullanılmamıştır Çalışma gönüllülük esasına dayalı olup 18 yaş ve üstü katılımcılar dahil edilmiştir. Katılımcılara sosyodemografik bilgi formu, KSE (kısa semptom envanteri), SBT-40 (savunma biçimleri testi) ve 5 Faktör Narsisizm Ölçekleri verilmiştir. Uygulama yaklaşık 15-20 dakika sürmüştür. Uygulama 310 kişiye uygulanmış olup bu kişilerden 25'i anketleri eksiksiz bir şekilde cevaplandırmadığı için anketler araştırmaya dahil edilmemiştir. Toplamda araştırmaya 205 kadın ve 80 erkek olmak üzere 285 kişi katılmıştır.

3.2. Veri Toplama Araçları

3.2.1 Sosyodemografik Bilgi Formu

Yaş, cinsiyet, medeni durum, algılanan ekonomik durum, kardeş sayısı, kardeş sırası ve psikolojik yardım öyküsü gibi bilgiler yer almaktadır.

Savunma Biçimleri Testi

Andrews, Singh ve Bond'un geliştirdiği bir ölçektir. Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması Yılmaz, Gençöz ve Ak tarafından yapılmıştır. 40 maddeden oluşan dokuzlu likert tipi ölçektir. Matür, immatür ve nevrotik olmak üzere 3 ana başlıktan oluşan 20 adet savunma mekanizmasını ölçmektedir. Matür, immatür ve nevrotik savunmalar olmak üzere 3 boyutta değerlendirilmektedir. Her savunma için alınan en yüksek puan 18'dir. Puan arttıkça savunma biçiminin kullanımı da artmaktadır. Ölçeğin orijinalinde Cronbach Alfa değeri , ilkel savunma mekanizmalarının 0.89, nevrotik savunma mekanizmalarının 0.72 ve olgun savunma mekanizmalarının 0.59 olarak bulunmuştur. Türkçe uyarlaması için Cronbach Alfa değerleri sırasıyla 0.83, 0.61 ve 0.70 olarak bulunmuştur (Yılmaz, Gençöz ve Ak, 2007:245-246).

Kısa Semptom Envanteri

SCL-90-R'in kısaltılmış versiyonudur. 1992 yılında Deragotis tarafından geliştirilmiştir. 1994 yılında Şahin ve Durak tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. 53 maddeden oluşan öz bildirim ölçeğidir. 9 alt ölçek, 3 globalindeks ve bir ek madde ölçeğinden oluşmaktadır. Sıkıntılarının şiddetine göre "hiç yok = 0" ile "çok fazla var = 4" arasında değişen 5 kategoriden oluşan likert tipi ölçektir. Ölçekten alınan toplam puan yükselmesi, belirtilerin sıklığının yükselmesini gösterir. Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı 0.96 ile 0.95'dir. Alt ölçeklerin katsayıları 0.55 ve 0.86 arasında değişmektedir. Ölçek, Sosyal Karşılaştırma Ölçeği ile 0.14 ve 0.34, Strese Yatkınlık Ölçeği ile 0.24 ve 0.36, Boyun Eğicilik Ölçeği ile 0.16 ve 0.42, UCLA Yalnızlık Ölçeği ile 0.13 ve 0.36, Offer Yalnızlık Ölçeği ile 0.34 ve 0.57, Beck Depresyon Envanteri ile 0.34 ve 0.70 arasında korelasyon göstermektedir. Test MMPI ile de pozitif korelasyon göstermektedir (Şahin ve Durak, 1994:53-54).

5 Faktör Narsisizm Ölçeği

5 Faktör Narsisizm ölçeği, Glover ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir. Hem kırılğan hem büyülenmeci narsisizmin bir arada ölçülmesini sağlayan ölçeğin ilk formu 15 alt ölçekten oluşmaktadır (2012). Ölçeğin kısa formu Sherman ve arkadaşları tarafından 60 soruluk kısa formuna çevirilmiştir (2015). Eksi, tarafından türkçeye uyarlanmıştır. 60 sorudan oluşmaktadır. Kırılğan narsisizm (beğenilme ihtiyacı, tepkisel öfke/öfke ve utanç alt boyutları) ve büyülenmeci narsisizm (onay arayıcılık, kibir, liderlik/otorite, güvensizlik, hak iddia etme, teşhircilik, sömürücülük, büyülenme hayalleri, umursamazlık, empati eksikliği, manipülatiflik ve maceraperestlik alt boyutları) olarak iki bileşenli şekilde de incelenmektedir. Likert tipi ölçektir ve cevaplar "Kesinlikle katılmıyorum=1" ve "Kesinlikle katılıyorum=5" şeklindedir. Ölçeğin İngilizce ve Türkçe formu arasındaki korelasyon 0.99 olarak bulunmuştur. Tüm ölçeğin iç tutarlılık kat sayısı 0.87'dir. Madde alt ölçek korelasyonu ise 0.22 ile 0.73 arasındadır (Eksi, 2016:1088).

3.3. Verilerin Analizi

Verilerin analiz edilmesinde SPSS.24 (Statistical Package of Social Sciences) kullanılmıştır. Yapılan tüm istatistik hesaplamalarda 0.05 anlamlılık düzeyi olarak kabul edilmiştir ($p < .05$). İki değişken arasındaki farkın anlamlılık düzeyi araştırılırken parametrik dağılımlar için bağımsız t-testi, ikiden fazla değişken arasındaki anlamlılık düzeyini araştırmak için parametrik dağılımlar

için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Kısa semptom ve savunma biçimleri, narsisizm ve savunma biçimleri arasındaki ilişkiyi incelemek için korelasyon analizi yapılmıştır. Psikolojik rahatsızlıkların savunma biçimleri ve narsisizm türleri tarafından ne düzeyde yordandığının tespiti için basit doğrusal regresyon modeli uygulanmıştır.

4. Bulgular

Bu bölümde bağımlı bağımsız ve aracı değişkenlere yönelik korelasyon analizi ve regresyon modeli yer alacaktır.

4.1. Sosyodemografik Bulgular

Tablo 1. Sosyodemografik Değişkenler İçin Sayı ve Yüzde Dağılımı

Değişkenler		n	%
Cinsiyet	Kadın	205	71,9
	Erkek	80	28,1
Medeni durum	Bekar	267	93,7
	Evli	18	6,3
	Düşük	21	7,4
Algılanan ekonomik durum	Orta	246	86,3
	Yüksek	18	6,3
Kardeş sayısı	1 kardeş	35	12,3
	2 kardeş	85	29,8
	3 kardeş	97	34,0
	4 kardeş ve üstü	68	23,9
Kardeş sırası	Tek	31	10,9
	İlk	99	34,7
	Ortanca	72	25,3
Psikolojik yardım alma	Son	83	29,1
	Var	39	13,7
	Yok	246	86,3
Toplam		285	100,0

Yapılan çalışmaya yaş aralığı 18-47, yaş ortalaması 22,69 ve standart sapması 4,04 olan 205 kadın (%71,9) ve 80 erkek (%28,1) olmak üzere toplam 285 kişi katılmıştır. Bekar olan 267 kişi (%93,7) ve evli olan 18 kişi (%6,3) vardır. Maddi durumunu düşük olarak belirten 21 kişi (%7,4), orta olarak belirten 246 kişi (%86,3) ve yüksek olarak belirten 18 kişi (%6,3) vardır.

Bir kardeşi olan 35 kişi (%12,3), iki kardeşi olan 85 kişi (%29,8), üç kardeşi olan 97 kişi (%34,0), dört ve üstü kardeşi olan 68 kişi (%23,9) çalışmaya katılmıştır. Tek çocuk olan 31 kişi (%10,9), ilk çocuk olan 99 kişi (%34,7), ortanca çocuk olan 72 kişi (%25,3) ve son çocuk olan 83 kişi

(%29,1) bulunmaktadır. Daha önce psikolojik yardım almış olan 39 kişi (%13,7) varken 246 kişi (%86,3) daha önce psikolojik yardım almamıştır.

4.2. Kısa Semptom Puanlarına İlişkin Bulgular

Katılımcıların Kısa semptom envanteri ile narsisizm boyutları arasındaki ilişkide Narsisizm toplam puanı, Kısa Semptom Envanteri ve alt boyut toplam puanları arasında $r=0,22$ ile $r=0,32$ aralığında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif korelasyon katsayısına ulaşılmıştır ($p<0,001$).Kırılgan narsisizm alt boyut toplam puanı ile Kısa Semptom Envanteri alt boyut toplam puanları arasında $r=0,29$ ile $r=0,39$ aralığında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif korelasyon katsayısına ulaşılmıştır ($p<0,001$). Büyüklenmeci narsisizm alt boyut toplam puanı ile Kısa Semptom Envanteri alt boyut toplam puanları arasında $r=0,16$ ile $r=0,27$ aralığında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif korelasyon katsayısı hesaplanmıştır ($p<0,001$). (Tablo 2).

Tablo 2. Kısa semptom envanteri ile narsisizm boyutları arasındaki korelasyon analizi sonuçları

Ölçek/Alt boyut	Anksiyete	Depresyon	Somatizasyon	Obsesif Kompulsif
Narsisizm	0,28 ^c	0,22 ^c	0,26 ^c	0,32 ^c
Kırılgan Narsisizm	0,35 ^c	0,34 ^c	0,29 ^c	0,37 ^c
Büyüklenmeci Narsisizm	0,22 ^c	0,16 ^c	0,22 ^c	0,27 ^c

^c = $p<0,001$

Kısa semptom ile savunma biçimleri arasındaki ilişki değerlendirildiğinde ilkel savunma mekanizmaları ve alt boyut toplam puanları ile Kısa Semptom Envanteri alt boyut toplam puanları arasında $r=0,12$; $p<0,05$ ile $r=0,50$; $p<0,001$ aralığında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif korelasyon katsayısına ulaşılmıştır. Nevrotik savunma mekanizmaları ve alt boyut toplam puanları ile Kısa Semptom Envanteri alt boyut toplam puanları arasında $r=0,12$; $p<0,05$ ile $r=0,30$; $p<0,001$ aralığında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif korelasyon katsayısına ulaşılmıştır. Matür savunma mekanizmaları ve alt boyut toplam puanları ile Kısa Semptom Envanteri alt boyut toplam puanları arasında $r=-0,12$; $p<0,05$ ile $r=-0,21$; $p<0,001$ aralığında istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif korelasyon katsayısına ulaşılmıştır (Tablo 3).

Tablo 3. Kısa semptom ile savunma biçimleri arasındaki korelasyon analizi sonuçları

Ölçek/Alt boyut	Anksiyete	Depresyon	Somatizasyon	Obsesif Kompulsif
İlkel Savunma Mekanizmaları	0,43^c	0,43^c	0,386^c	0,48^c
Yansıtma	0,38 ^c	0,42 ^c	0,30 ^c	0,34 ^c
Edilgen Saldırganlık	0,27 ^c	0,29 ^c	0,22 ^c	0,32 ^c
Dışa Vurma	0,30 ^c	0,27 ^c	0,34 ^c	0,28 ^c
Yalıtma	0,23 ^c	0,32 ^c	0,21 ^c	0,32 ^c
Değersizleştirme	0,29 ^c	0,26 ^c	0,39 ^c	0,40 ^c
Otistik Düşlem	0,20 ^b	0,29 ^c	0,15 ^a	0,27 ^c
Yadsıma	0,12 ^a	0,12 ^a	0,14 ^a	0,20 ^b
Yer Değiştirme	0,17 ^b	0,19 ^b	0,17 ^b	0,16 ^b
Disosiyasyon	0,08	0,03	0,09	0,13 ^a
Bölme	0,28 ^c	0,28 ^c	0,21 ^c	0,274 ^c
Mantıksallaştırma	0,18 ^b	0,23 ^c	0,10	0,26 ^c
Bedenselleştirme	0,39 ^c	0,25 ^c	0,37 ^c	0,33 ^c
Nevrotik Savunma Mekanizmaları	0,28^c	0,12	0,20^b	0,27^c
Yapma Bozma	0,30 ^c	0,17 ^b	0,17 ^b	0,25 ^c
Yapay Özgecilik	0,11	0,01	0,04	0,12 ^a
İdealleştirme	0,10	0,02	0,17 ^b	0,12 ^a
Ölçek/Alt boyut	Anksiyete	Depresyon	Somatizasyon	Obsesif Kompulsif
Karşıt Tepki Geliştirme	0,22 ^c	0,12 ^a	0,12 ^a	0,20 ^b
Matür Savunma Mekanizmaları	-0,06	-0,15^a	-0,03	0,05
Yüceltme	-0,08	-0,18 ^b	-0,13 ^a	-0,05
Mizah	-0,06	-0,05	-0,12 ^a	-0,20 ^b
Beklenti	0,00	-0,07	-0,03	0,07
Baskılama	-0,14 ^a	-0,21 ^c	-0,05	-0,09

^a = p<0,05; ^b = p<0,01; ^c = p<0,001

4.3. Narsisizm Boyutuna İlişkin Bulgular

Narsisizm ile Savunma Biçimleri Testi ve alt boyutları arası ilişkilerin değerlendirilmesinde ilkel savunma mekanizmaları ve alt boyut toplam puanları ile Narsisizm ve alt boyut toplam puanları arasında $r=0,12$; $p<0,05$ ile $r=0,58$; $p<0,001$ aralığında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif etkileşim kat sayısına ulaşılmıştır. Nevrotik savunma mekanizmaları ve alt boyut toplam puanları ile Narsisizm ve alt boyut toplam puanları arasında $r=0,13$; $p<0,05$ ile $r=0,31$; $p<0,001$ aralığında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif korelasyon katsayısına ulaşılmıştır. Matür savunma mekanizmaları ve alt boyut toplam puanları ile Narsisizm ve alt boyut toplam puanları arasında ise $r=-0,12$; $p<0,05$ ile $r=-0,21$; $p<0,001$ aralığında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif korelasyon katsayısı hesaplanmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. Narsisizm ile Savunma Biçimleri Testi ve alt boyutları arasındaki korelasyon analizi sonuçları

Ölçek/Alt boyut	Narsisizm	Kırılgan	Büyüklenmeci
		Narsisizm	Narsisizm
İlkel Savunmalar	0,58^c	0,46^c	0,54^c
Yansıtma	0,40 ^c	0,30 ^c	0,38 ^c
Edilgen Saldırganlık	0,47 ^c	0,42 ^c	0,43 ^c
Dışa Vurma	0,38 ^c	0,41 ^c	0,32 ^c
Yalıtma	0,32 ^c	0,22 ^c	0,31 ^c
Değersizleştirme	0,48 ^c	0,42 ^c	0,44 ^c
Otistik Düşlem	0,35 ^c	0,31 ^c	0,32 ^c
Yadsıma	0,20 ^b	0,06	0,21 ^c
Yer Değiştirme	0,18 ^b	0,10	0,18 ^b
Disosiyasyon	0,39 ^c	0,08	0,43 ^c
Bölme	0,45 ^c	0,39 ^c	0,41 ^c
Mantıksallaştırma	0,12 ^a	0,15 ^c	0,10
Bedenselleştirme	0,19 ^b	0,24 ^c	0,15 ^a
Nevrotik Savunmalar	0,23^c	0,26^c	0,20^b
Yapma Bozma	0,16 ^b	0,18 ^b	0,13 ^a
Yapay Özgecilik	0,04	0,14 ^a	0,00
İdealleştirme	0,31 ^c	0,28 ^c	0,28 ^c
Karşıt Tepki Geliştirme	0,04	0,05	0,03
Matür Savunmalar	-0,06	-0,06	-0,15^a
	Narsisizm	Kırılgan	Büyüklenmeci
Ölçek/Alt boyut		Narsisizm	Narsisizm

Mizah	-0,12 ^a	-0,06	-0,05
Beklenti	-0,01	-0,00	-0,07
Baskılama	-0,14 ^a	-0,14 ^a	-0,21 ^c

^a = p<0,05; ^b = p<0,01; ^c = p<0,001

4.4. Regresyon Analizi Sonuçları

Kurulan modelde kırılğan narsisizm, bedenselleştirme, yansıtma ve yapma bozmanın anksiyete toplam puanını anlamlı şekilde yordayıcı parametreler olduğu görülmüştür ($F_{(4,280)} = 21,480$; $p < 0,001$). Depresyon için de kırılğan narsisizm, yansıtma, baskılama, yalıtma ve mantıksallaştırma depresyon toplam puanını anlamlı şekilde yordayıcı parametreler olduğu görülmüştür ($F_{(5,279)} = 32,166$; $p < 0,001$). Somatizasyonda kırılğan narsisizm, bedenselleştirme, yansıtma ve değersizleştirme yordayıcı parametreler olarak bulunmuştur ($F_{(4,280)} = 21,330$; $p < 0,001$). Obsesif kompulsif toplam puanının yordayıcıları kırılğan narsisizm, değersizleştirme, bedenselleştirme, yalıtma, yansıtma ve mantıksallaştırma olarak bulunmuştur ($F_{(6,278)} = 21,014$; $p < 0,001$) (Tablo 5).

Tablo 5. Kısa Semptom Envanteri Alt Boyut Yordayıcılarını Bulmak İçin Yapılan Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	B	Sh	Beta	T	F	R ²
Anksiyete	Sabit (a)	-7,062	1,494		-4,726 ^c		
	Kırılğan Narsisizm	0,145	0,042	0,184	3,447 ^b		
	Bedenselleştirme	0,343	0,065	0,275	5,240 ^c	30,958 ^c	0,31
	Yansıtma	0,366	0,080	0,244	4,570 ^c		
	Yapma Bozma	0,193	0,073	0,139	2,633 ^b		
Depresyon	Sabit (a)	-1,302	1,795		-0,725		
	Kırılğan Narsisizm	0,146	0,045	0,167	3,286 ^b		
	Yansıtma	0,526	0,085	0,317	6,222 ^c	37,948 ^c	0,37
	Baskılama	-0,500	0,081	-0,303	-6,145 ^c		
	Yalıtma	0,327	0,064	0,263	5,095 ^c		
	Mantıksallaştırma	0,247	0,099	0,123	2,492 ^a		
	Sabit (a)	-4,830	1,573		-3,070 ^b	21,330 ^c	0,23

Somati- zasyon	Kırılgan Narsisizm	0,095	0,047	0,118	1,995 ^a
	Bedenselleşti- rme	0,362	0,069	0,286	5,230 ^c
	Yansıtma	0,270	0,087	0,178	3,107 ^b
	Değersizleşti- rme	0,184	0,091	0,123	2,017 ^a

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	B	Sh	Beta	T	F	R ²
	Sabit (a)	-4,230	1,504		-2,813 ^b		
	Kırılgan Narsisizm	0,121	0,042	0,161	2,852 ^b		
	Değersizleşti- rme	0,221	0,084	0,158	2,640 ^b		
OKB	Bedenselleşti- rme	0,220	0,062	0,186	3,519 ^b	21,014 ^c	0,31
	Yalıtma	0,164	0,057	0,154	2,853 ^b		
	Yansıtma	0,215	0,078	0,151	2,754 ^b		
	Mantıksallaşt- ırma	0,182	0,090	0,106	2,020 ^a		

^a = p<0,05; ^b = p<0,01; ^c = p<0,001

Kısa Semptom Ölçeği ve alt boyut toplam puanının yordayıcılarını bulmak için basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Bu amaçla yapılan regresyon analizlerine Beş Faktör Narsisizm Ölçeği ve Savunma Biçimleri Testi ve alt ölçekleri toplam skorlara atanmış ve “stepwise” yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntem sonucunda anlamlı olan parametrelerin dahil edildiği regresyon modelleri tahmin edilmiştir.

5. Tartışma ve Sonuç

Narsisizm ve savunma mekanizmaları arasındaki ilişki incelendiğinde immatür ve nevrotik savunmalar ile narsisizm arasında pozitif yönde bir ilişki bulunurken, matür savunmalar ile negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Gerek narsisizm gerekse diğer kişilik bozuklukları ile ilgili yapılan araştırmalarda eksen I bozuklukları ile immatür savunma biçimleri arasında pozitif korelasyon olduğu görülmektedir (Sinha ve Watson, 1999:286). Genel olarak kişilik bozuklukları ve iki tür narsisizm için de olgunlaşmış savunma biçimlerinin kullanılmayıp ilkel savunma biçimlerinin kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bu farklılaşmanın nedeni ve savunma biçimlerinin oluşumu düşünüldüğünde bunun bebeklik dönemi bağlanma stilleriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Yapılan araştırmalarda güvenli bağlanan kişilerin olgun savunmaları kullanırken, güvensiz bağlanan kişilerin immatür ve nevrotik savunma biçimlerini kullanmakta olduğu yönünde sonuçlar elde edilmiştir (Bartholomew, 1990; West, 2018: 52). Miller vd., (2011: 1038), kırılgan narsisizmin korkulu ve kayıtsız bağlanma biçimiyle ilişkili

olduğunu ifade etmektedirler. Korkulu bağlanma tarzına sahip kişiler reddedilmeye düşük toleranslı olup, reddedilme riskine karşı sosyal ilişkilerde kaçınmacı ve izole bir tutum sergilemektedirler (Bozkurt, 2014). Kırılğan narsisistlerin sosyal olarak kendini geri çekme eğiliminde oldukları, kaygı ve utanç duygusu yaşadıkları göz önüne alındığında, narsisizmin temelinde ve savunma biçimlerinin kullanılmasında bağlanma stillerinin etkili olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu çalışmada kişilerin bağlanma stilleri dikkate alınmamıştır. Yapılacak yeni araştırmalarda bu değişkenin de dahil edilmesi önerilmektedir.

Büyükleme narsisizm ile yadsıma, yer değiştirme ve disosiyasyon savunmaları, kırılğan narsisizm ile mantıksallaştırma ve yapay özgecilik savunmaları arasında daha yüksek düzeyde ilişki olduğu bulunmuştur. Büyükleme narsisistlerin kendilerindeki zayıflıkları karşı tarafa aktararak eleştirme ve küçümseme davranışında bulunmaları araştırma sonucunda elde edilen, büyükleme narsisistlerin değersizleştirme, bölme, yadsıma, yansıtma, yer değiştirme ve disosiyasyon savunma mekanizmalarını kırılğan narsisistlere göre daha çok kullanmakta olduğu sonucu ile uyum göstermektedir. Narsisistik kişilerin sıklıkla kullandığı savunma biçimleri incelendiğinde araştırmayla uyumlu sonuçlara rastlanmaktadır. Narsisistik kişilerin olumsuz durumlar ve stres karşısında benlik imajlarını koruyabilmek için benliğindeki olumsuz özelliklerden kendisini ayırmaya çalışıp kendinde zayıf olarak gördüğü özellikleri örtmek için projeksiyonu kullanırken, başarısızlık reddedilme gibi durumlarda inkar ve rasyonalizasyon savunmalarını kullanmaktadırlar (Clemence, Perry ve Plakun, 2009:180; Cramer, 1999; Perry ve Perry, 2004:319-324). Kırılğan narsisistler aslında kırılğan özellikler taşımaktan çok yoğun öfke duygusu taşımaktadırlar. Göstermiş oldukları çekingen ve tedirgin davranışlar bu öfkeyi gizlemek amacıyla yapılan davranış örüntüleri olarak ortaya çıkmış olabilmektedir (Derry, Ohan ve Bayliss, 2019: 12). Salmivalli (2001:390), narsisistik kişilik bozukluğu olan kişilerin reddedilme, küçümseme ve aşağılanma gibi duygular karşısında öfke ve saldırganlık davranışları göstermekte olduklarını ifade etmiştir. Bu saldırganlığın ise düşük benlik saygısıyla başa çıkmak için kullandıkları bir savunma biçimi olduğunu ifade etmiştir. Araştırma sonucunda kırılğan narsisistlerin bedenselleştirme ve yapma-bozma savunma mekanizmalarını, büyükleme narsisistlere kıyasla daha çok kullanmak olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Freud (1926/2018; 288), yapma-bozma savunma biçiminin saldırgan arzulara karşı birer önlem görevi gördüğünü dile getirmiştir. Bedenselleştirme ise benzer şekilde saldırganlık, cinsellik gibi toplum tarafından kabul edilmeyen dürtülerin bastırılması sonucunda bedensel belirtiler şeklinde açığa çıkması olarak tanımlanmıştır (Geçtan, 2006:200). Bu sonucun kırılğan narsisistlerin öfkelerini dışarıya aktaramayıp kendi bedenlerine yönlendirmiş olmaları ve saldırgan dürtüleri sonucunda hissetmiş oldukları suçluluk duygusunu onarma çabası ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

Narsisizm ile kısa semptom envanterinin alt boyutları (depresyon, anksiyete, somatizasyon, obsesif kompulsif bozukluk) arasındaki ilişki incelendiğinde her iki narsisizm türü için de ortak bir sonuç elde edilmiştir. Bu sonuçtan yola çıkarak iki tür narsisizmin varlığının da psikopatoloji ile ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Elde edilen bu sonucun büyükleme narsisistler için belli durumlarda narsisistik kırılma yaşamalarından kaynaklı olabileceğini düşündürmektedir. Narsisist kişi yüksek beklentileri gerçekleşmediğinde kırılma yaşamaktadır. Eleştirilmeye düşük tolerans gösterdikleri için olası bir eleştiri durumunda başa çıkma mekanizmalarının yetersiz kalması durumunda narsisistik kırılma yaşayabilmektedirler. Yapılan araştırmalar da bu kırılma sonucunda depresyon görülme olasılığının çok yüksek olduğu yönündedir (Masterson, 2009: 156; Millon, Millon, vd., 2012: 364). Ayrıca immatür savunma biçimleri kullanımı ile psikolojik rahatsızlıklar ilişkili iken matür savunma biçimleri psikolojik sağlık ile ilişkilendirilmiştir (Cremar, 1999:549). Bu araştırma sonucunda da iki narsisizm türünün de immatür ve nevrotik savunmalarla arasında pozitif korelasyon bulunurken matür savunmalarla negatif korelasyon bulunmuştur. Bu bağlamda iki tür narsisizmde de immatür savunma biçimlerinin kullanılmakta olması psikolojik rahatsızlıkların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Regresyon analizi sonucunda da kırılğan narsisizmin anksiyete, depresyon, somatizasyon ve obsesif kompulsif bozukluğun hepsi için yordayıcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır ancak büyükenmeci narsisizm için böyle bir sonuç bulunamamıştır. Besser ve Priel (2010:888), kırılğan narsisizmi olan kişilerin olumsuz durumlara daha çok odaklanmakta oldukları ve olumsuz düşüncelerle zihinlerinin meşgul olduğunu ifade etmektedirler. Doğası gereği kırılğan narsisistlerin olumsuz olan düşünme tarzı stresli durumlar karşısında daha da olumsuzlaşarak depresyona girmelerini kolaylaştırabileceği düşünülmektedir. Kırılğan narsisizmin psikolojik rahatsızlıklar için yordayıcı olarak bulunurken büyükenmeci narsisizmin yordayıcı bulunmaması benlik saygısındaki farklılaşmadan kaynaklı olabileceğini de düşündürmektedir. Kırılğan ve büyükenmeci narsisizmin temelinde zayıf ve kırılğan bir benlik yapısı yatmaktadır. Büyükenmeci narsisizmde kişi bu kırılğan benlik yapısını karşı tarafa aktararak ya da eleştiride bulunarak baş etmeye çalışırken, kırılğan narsisistler kaçınma davranışında bulunarak benlik saygısını korumaya çalışmaktadır (Besser ve Zeigler, 2010: 531; Mc Williams, 2010: 242). Kısaca büyükenmeci narsisistler daha yüksek benlik saygısına sahipken, kırılğan narsisistler daha düşük benlik saygısına sahiptirler (Krusemark, Lee ve Newman, 2015: 19; Morf ve Rhodewalt, 2001: 193; Rohmann, vd., 2012: 285; Ronningstam, 2010: 73). Büyükenmeci narsisistler başarısızlık gibi durumlar karşısında dışsal atıflarda, iyi şeyler karşısında içsel atıflarda bulunmaktadırlar. Büyükenmeci narsisistlerin yüksek benlik saygısı ve olumsuz durumlarda dışsal atıflarda bulunmaları psikolojik rahatsızlıklara karşı koruyucu nitelik taşımış olabileceği düşünülmektedir. Kırılğan narsisistler ise büyükenmeci (grandiyöz) düşünceleri sonrasında utanç ve suçluluk hissi yaşamaktadırlar ve reddedilmeye karşı düşük tolerans gösterip benlik saygıları düşüktür (Besser ve Priel, 2010:896; Fernie, Fung ve Nikcevic, 2016: 12). Kırılğan narsisistler, büyükenmeci narsisistlerin aksine dışsal atıflarda bulunmamaktadırlar. Daha çok içselleştirme sorunu yaşayan kırılğan narsisistlerin anksiyete, depresyon ve obsesif kompulsif bozuklukları daha çok yaşamakta olduğu yapılan çalışmalarda görülmektedir (Miller ve Maples, 2011: 35; Tritt, vd., 2010: 282). Araştırma sonucunda kırılğan narsisizmin psikolojik rahatsızlıklar için yordayıcı olduğu bulunurken, büyükenmeci narsisizmin yordayıcı olmaması, kırılğan narsisizmdeki düşük benlik saygısıyla ve içselleştirme ile ilgili olabileceği düşünülmektedir. Rathvon ve Holmstrom (1996:13), yaptığı çalışmada kırılğan narsisizmin depresyon, somatizasyon ve kaygı bozuklukları ile pozitif korelasyon gösterdiği, büyükenmeci narsisizmin ise depresyon ve kaygı bozukluğu ile negatif yönde korelasyon gösterdiği sonucuna ulaşması araştırma sonucunu destekler niteliktedir.

Regresyon analizinin diğer sonuçlarına bakıldığında psikolojik rahatsızlıkların hepsi için immatür ve nevrotik savunma biçimlerinin yordayıcı olduğu görülmektedir. Araştırma sonucu literatürle uyum sağlamaktadır. İmmatür ve nevrotik savunma biçimlerinin psikolojik rahatsızlıklar ve kişilik bozukluklarıyla ilişkili olduğu bilinmektedir. Bilinç düzeyinde gerçekleşen olgun savunma biçimlerini ise psikolojik sağlıkla ilişkilendiren bir çok çalışma literatürde mevcuttur (Cremar, 1999: 550; Johnson, Bornstein ve Krukoni, 1992: 413; Lingardi vd., 1999: 225). Savunma mekanizmaları günlük hayatta normal kişiler tarafından da kaygı ve anksiyeteyi azaltmak için sıkça kullanılmaktadır. Durumun psikopatolojiye yol açması ancak kullanılan savunma biçimlerinin uzun vadeli, sürekli olarak katı bir biçimde kullanılması ve kişiliğin birer parçası haline gelmesi durumunda olmaktadır (Freud A, 1936/2004:33). Bu anlamda immatür ve nevrotik savunmaların psikolojik rahatsızlıklar için yordayıcı çıkması ve matür savunmaların yordayıcı olmaması beklenen bir sonuçtur. Araştırma sonucunda immatür ve nevrotik savunma biçimlerinin alt grupları farklı psikolojik rahatsızlıklar için yordayıcı olduğu bulunmuştur.

Sonuçlar göz önüne alındığında psikolojik rahatsızlıkların oluşumunda ortak ve farklı savunmaların etkili olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda gerek narsisizmin türleri gerek diğer kişilik bozuklukları gerekse psikolojik rahatsızlıkların anlaşılmasında ve tedavisinde savunma biçimlerinin incelenmesinin yol gösterici nitelikte olacağı düşünülmektedir. Yapılan diğer çalışmalar da bu düşüncüyü desteklemektedir (Perry vd., 1998: 65; Sinha ve Watson, 1999: 286; Soldz, vd., 1995: 367).

6. Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu çalışma psikopatolojiyle ilgili değişkenlerin sadece ilişkisel olarak değil aracı rollerini de incelemiş olması açısından özgün bir çalışmadır. Ancak klinik bir grubun yer almaması, kadın-erkek dağılımının eşit olmaması ve üniversite öğrencileriyle sınırlı olması çalışmanın en büyük kısıtlılığı olarak değerlendirilebilir. Veri toplama aracı olarak öz bildirim ölçeklerinin uygulanması da ayrıca bir sınırlılıktır. Klinik grubun da çalışmaya dahil edilmesi ve klinik gözlemden de yararlanarak savunma mekanizmalarının ve narsisizm türünün belirlenip psikopatoloji ile ilişkisinin anlaşılmasının daha yüksek katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Akhtar, S. (1989). Narcissistic personality disorder: Descriptive features and differential diagnosis. *Psychiatric Clinics of North America*, 12(3): 505-529.

Aktan, Ö. (2009). *Depresyon tanısı konulmuş hastalar ile depresif şikayetleri olmayan kişilerin kullandıkları savunma mekanizmaları açısından karşılaştırılması*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Balikci, A., vd. (2014). Defense mechanisms in endogenous depression. *Gulhane Medical Journal*, 56(3).

Bartholomew, K. (1990). Yakınlıktan kaçınma: Bağlanma perspektifi. *Sosyal ve Kişisel ilişkiler Dergisi*, 7 (2): 147-178.

Besser, A. Ve Priel, B. (2010). Grandiose narcissism versus vulnerable narcissism in threatening situations: Emotional reactions to achievement failure and interpersonal rejection, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 29(8): 874- 902.

Besser, A. ve Zeigler-Hill, V. (2010). The influence of pathological narcissism on emotional and motivational responses to negative events: the roles of visibility and concern about humiliation. *Journal of Research in Personality*, 44(4): 520-534.

Bozkurt, A. (2014). *Evli Bireylerde Bağlanma Stilleri, Aile İçi Eşler Arası Şiddet ve Evlilik Uyumu Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Adli Tıp Enstitüsü Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, İstanbul.

Campbell, W. K., vd. (2000). Narcissism and comparative self-enhancement strategies. *Journal of Research in Personality*, 34: 329 – 347.

Clemence, A. J., Perry, J. C. ve Plagkun, E. M. (2009). Narcissistic and borderline personality disorders in a sample of treatment refractory patients. *Psychiatric Annals*, 29: 175-184.

Cramer, P. (1999). Personality, personality disorders, and defense mechanisms. *Journal of Personality*, 67: 535-545.

Cramer, P. (2012). *The development of defense mechanisms: Theory, research, and assessment*. Springer Science & Business Media.

Derry, K. L., Ohan, J. L. ve Bayliss, D. M. (2019). Fearing Failure: Grandiose Narcissism, Vulnerable Narcissism, and Emotional Reactivity in Children. *Child development*, 91(3): 581-596.

Dickinson, K. ve Pincus, A. (2003). *Interpersonal analysis of grandiose and vulnerable narcissism*. *Journal of Personality Disorders*, 17(3): 188 - 207. Doi:10.1521/pedi.17.3.188.22146.

Eksi, F. (2016). The short form of the Five-Factor Narcissism Inventory: Psychometric equivalence of the Turkish version. *Educational Sciences: Theory &Practice*, 16(4): 1081-1096.

- Fernie, B. A., Fung, A. ve Nikčević, A. V. (2016). Different coping strategies amongst individuals with grandiose and vulnerable narcissistic traits. *Journal of affective disorders*, 205:301-305.
- Freud S (1961) Inhibition, symptoms, and anxiety. *The standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, 20:77-175. London: Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis:London
- Freud, A. (2004). *Ben ve Savunma Mekanizmaları* (Y. Erim, Çev.). İstanbul: Metis (Orijinal metin yılı 1936).
- Freud, S.(2006). *Narsisizm üzerine ve Scherber Vakası* (M. Atakay, Çev.). İstanbul: Metis. (Orijinal metin yılı 1914).
- Gabbard, G. (1989). Two subtypes of narcissistic personality disorder. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 53: 527–532
- Geçtan E. (2004). Psikodinamik Psikiyatri ve Normal Dışı Davranışlar, İstanbul: Metis Yayınları.
- Glover, N., vd. (2012). The FiveFactor Narcissism Inventory: A five-factor measure of narcissistic personality traits. *Journal of Personality Assessment*, 5: 500- 512.
- Johnson, JG, Bornstein, RF. ve Krukoniş, AB (1992). Kişilik bozukluğu semptomatolojisinin yordayıcıları olarak savunma biçimleri. *Kişilik Bozuklukları Dergisi* , 6 (4):408-416. doi.org/10.1521/pedi.1992.6.4.408
- Kaya, A., ve Bozkur, B. (2017). Kadercilik Eğilimi ile Özyeterlik İnancı ve Savunma Mekanizmaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 18(1), 124-145.
- Kızıltan, H. (2006). *Narsisizm ve psikopatolojisi*. İPM
- Kohut, H. (2005). *Kendiliğin Çözümlemesi* (C. Atabaşoğlu, B. Büyükkal, C. İşcan, Çev.). İstanbul: Metis (Orijinal eser 1971).
- Krusemark, E. A., Lee, C. ve Newman, J. P. (2015). Narcissism dimensions differentially moderate selective attention to evaluative stimuli in incarcerated offenders. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 6(1): 12.
- Lingiardi, V., vd. (1999). Savunma mekanizmaları ve kişilik bozuklukları. *Sinir ve ruhsal hastalık dergisi*, 187 (4): 224-228.
- Masterson, J. F. (2006). *Narsisistik ve borderline kişilik bozuklukları* (B. Açıl, Çev). İstanbul: Litera Yayıncılık (Orijinal Metin Yılı 1981).
- Masterson, J. ve Klein, R. (2009). *Kendilik Bozukluklarının Psikoterapisi* (M. Benveniste, P. Özdemir, Çev.). İstanbul: Psikoterapi Enstitüsü Eğitim Yayınları.
- McWilliams, N. (2010). Psikanalitik tanı: *Klinik süreç içinde kişilik yapısını anlamak* (E. Kalem, Çev). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları (Orijinal Metin Yılı 1999).
- Miller, J. D., vd. (2011). Grandiose and vulnerable narcissism: A nomological network analysis. *Journal of Personality*, 79(5): 1013-1042.
- Miller, J. D. ve Maples, J. (2011). Trait personality models of narcissistic personality disorder, grandiose narcissism, and vulnerable narcissism. *In Handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: Theoretical approaches, empirical findings, and treatments*, (71–88). Hoboken, NJ: Wiley.
- Millon, T., vd. (2012). *Personality disorders in modern life*. John Wiley & Sons.
- Morf, C. C. & Rhodewalt, F. (2001). Unraveling the paradoxes of narcissism: A dynamic self-regulatory processing model. *Psychological inquiry*, 12(4): 177- 196.

- Ozan, E., Kırkpınar, İ., Aydın, N., Fidan, T., ve Oral, M. (2008). Narsisistik kişilik bozukluğu: Gelişim süreçleri ve yaşamı. *RCHP-Review Cases Hypotheses Psychiatry*, 2, 25-37.
- Perry JC., vd. (1998). Field trial of a diagnostic axis for defense mechanisms for DSM-IV. *Journal of Personality Disorders*, 12:56-68.
- Perry, J. D. & Perry, J. C. (2004). Conflicts, defenses and the stability of narcissistic personality features. *Psychiatry Interpersonal and Biological Processes*, 67(4), 310-330.
- Rathvon, N. & Holstrom, R. W. (1996). An MMPI-2 portrait of narcissism. *Journal of Personality Assessment*, 66: 1–19. doi:10.1207/s15327752jpa6601_1.
- Rohmann, E., Neumann, E., Herner, M. J. ve Bierhoff, H. W. (2012). Grandiose and vulnerable narcissism: Self-construal, attachment, and love in romantic relationships. *European Psychologist*, 17(4): 279-290.
- Ronningstam, E. (2005). Identifying and Understand the Narcissistic Personality. New York: Oxford Univ. Press
- Ronningstam, E. (2010). Narcissistic personality disorder: A current review. *Current Psychiatry Reports*, 12(1): 68-75.
- Rose, P. (2002). The happy and unhappy faces of narcissism. *Personality and Individual Differences*, 33: 379-391. doi:10.1016/S0191-8869(01)00162-3.
- Salmivalli, C. (2001). Feeling good about oneself, being bad to others? Remarks on self-esteem, hostility, and aggressive behavior. *Aggression and violent behavior*, 6(4): 375-393
- Sinha, B. K. & Watson, D. C. (1999). Predicting personality disorder traits with the Defense Style Questionnaire in a normal sample. *Journal of Personality Disorders*, 13(3): 281-286.
- Soldz, S., vd. (1995). Savunma stilinin kişilik patolojisi ve büyük beş kişilik faktörü ile ilişkisi. *Kişilik bozuklukları dergisi*, 9 (4): 356-370. doi.org/10.1521/pedi.1995.9.4.356.
- Şahin NH. & Durak A (1994). Kısa Semptom Envanteri: Türk gençleri için uyarlaması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 9:44-569.
- Tritt, S. M., vd. (2010). Pathological narcissism and the depressive temperament. *Journal of Affective Disorders*, 122(3): 280-284.
- West, A. E. (2018). *Yetişkin bağlanma stillerinin savunma mekanizmaları ve yaşam doyumuyla ilişkilerinin incelenmesi*, (Yüksek lisans tezi), Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Wink, P. (1991). Two faces of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(4): 590-597.
- Yılmaz, N. Gençöz, T. ve Ak, M. (2007). Savunma Biçimleri Testi'nin Psikometrik Özellikleri: Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 18(3): 244-253.

20. Yüzyılın Başında Azerbaycan'daki Siyasi Partilerin Osmanlı Devleti İle İlişkileri

Azar HUSEYNOV¹

ÖZ

Çalışma, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyasi partilerinin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini incelemektedir. İncelenen dönemde Azerbaycan'da siyasi partilerin kurulma ve çalışma süreçleri daha aktif hale gelmektedir. Bu dönemde, Azerbaycan'ın siyasi ortamında ulusal kimlik konuları ilgi odağı olmuştur. Milli kimlik meseleleri ile ilgili olarak, Osmanlı ve Azerbaycan siyasi ortamında milliyetçilik fikirlerinin yavaş yavaş şekillendiğini ve sistemleştiğini iddia etmek mümkündür. Yapılan çalışma, milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde benzerliklerin olduğunu göstermektedir. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı siyasi yaşamında Jön Türkler hareketiyle milliyetçi fikirlerin ortaya çıkışı ve yayılışı daha sonra bu hareketin İttihat ve Terakkiye dönüşümünün olduğu bir süreç yaşanırken, Azerbaycanda ise siyasi partilerinin kuruluşlarında Osmanlı Devleti'nde yaşanan süreçlerden yakından etkilendikleri tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen veriler ışığında, Azerbaycan siyasi partileri ile Osmanlı siyasi ortamı arasında ideolojik benzerliklerin olduğu ve Osmanlı Devleti'ndeki siyasal gelişmelerin Azerbaycan siyasi gelişmeleri ve faaliyetleri etkiledikleri ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Siyasi Partileri, Milliyetçilik, Osmanlı, Jön Türkler

Relations of Political Parties in Azerbaijan with the Ottoman Empire at the Beginning of the 20th Century

ABSTRACT

The study examines the relations of Azerbaijani political parties with the Ottoman Empire in the early 20th century. During the examined period, the establishment and working processes of political parties in Azerbaijan are becoming more active. During this period, national identity issues became the center of attention in Azerbaijan's political environment. Regarding national identity issues, it is possible to claim that the ideas of nationalism were gradually shaped and systematized in the Ottoman and Azerbaijani political environment. The study shows that there are similarities in the emergence and development of nationalist ideas. While the emergence and spread of nationalist ideas with the Young Turks movement in the Ottoman political life at the beginning of the 20th century was a process that later transformed this movement into the Committee of Union and Progress, it has been determined that the establishment of political parties in Azerbaijan were closely influenced by the processes experienced in the Ottoman Empire. In the light of the data obtained from the study, it can be stated that there are ideological similarities between Azerbaijani political parties and the Ottoman political environment and that political developments in the Ottoman Empire affected Azerbaijani political developments and activities.

Keywords: Azerbaijani political parties, nationalism, Ottoman, Young Turks

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 6211722002@std.izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0861-0984

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyasi partilerinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini araştırmaktır. Makalenin yazımı sırasında öncelikle Azerbaycan hakkında ilk fikrin oluşması için tarihi genel bilgiler verilmiştir. Burada Azerbaycan tarihinde meydana gelen olaylara genel bir bakış verilerek siyasi süreçlerin temelini oluşturacak noktalara değinilmiştir. Makalede öngörülen bilimsel amacın gerçekleştirilebilmesi için tarihsel süreçlerin neden-sonuç ilişkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Azerbaycan'da siyasi ideolojik fikirlerin oluşmasını etkileyen faktörlerin belirlenmesi bilimsel amaçlar arasında yer almaktadır. Türk fikirlerinin ortaya çıkışı, oluşumu ve bunlara dayalı siyasi örgüt ve partilerin oluşumu süreci ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Osmanlı ve Azerbaycan'ın siyasi ortamını oluşturan siyasi örgütler ve parti liderlerinin ilişkileri incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitimleri ve Osmanlı siyasi ortamının onlar üzerindeki etkisi araştırıldı. Ayrıca Azerbaycanlı siyasi düşünür ve liderlerin faaliyet ve çalışmalarının Osmanlı siyasi ortamına etkisi de araştırılmıştır. Bilimsel makale kapsamında 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da siyasi partilerin kuruluşu, siyasi yönelimlerinin oluşumu, liderleri ve Osmanlı Devleti'nin siyasi ortamıyla ilişkileri incelenmiştir. Azerbaycan asıllı siyasi şahsiyetlerin Osmanlı ve erken dönem Türkiye siyasi ortamına katılımlarına da değinilmiştir.

1. Siyasi Süreçlerin Tarihsel Arka Planı

Tarihsel süreçte Azerbaycan birçok kültüre ev sahipliği yapmış ve Azerbaycan topraklarında pek çok devlet kurulmuştur. Azerbaycan topraklarında ilk siyasi teşekkül Manna Devleti M.Ö. 9. yüzyılda kurulmuş², daha sonra Azerbaycan'da Albanya³ ve Atropatena gibi devletleri ortaya çıkmıştır. Bu devletler Emevilerin bölgeye yayılmalarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Azerbaycan, MS. 7.-9. yüzyıllarda İslam halifeliğinin bir parçası haline gelmiş ve bu dönemde Azerbaycan nüfusunun büyük bir bölümü İslamiyet'i kabul etmiştir. 9.-16. yüzyıllarda Azerbaycan'da Ravvadiler, Şeddadiler, Şirvanşahlar, Selçuklular, Hülakular, Akkoyunlar, Karakoyunlar devletleri hüküm sürmüştür. Azerbaycan tarihinin en güçlü devleti 1501'den 1736'ya kadar varlığını sürdüren Safevi Devleti olmuştur⁴. Safevi Devleti ile Batı komşusu olan Osmanlı Devleti arasında siyasal ilişkiler her daim gergin olmuş bu yüzden iki Türk devleti arasında 8 savaş yaşanmıştır. Safevi Devleti'nin zayıfladığı dönemde Rusya'nın Kafkasya'ya inmeye başlaması üzerine Osmanlı harekete geçerek Rusya'nın güneye inişine engel olmak için mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya'da yayılmasını ve kendisine yönelik tehdidini engellemek amacıyla bugünkü Azerbaycan toprakları için önce Safeviler, ardından Rusya ile savaşmıştır. 1736-1747'de Azerbaycan küçük devletler olan hanlıklara bölünmüştür. Bu devletçikler sözde İran'a bağımlı gibi görünselerde, aslında bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1801'de İran'ın zayıflaması Rusya'nın Kuzey Azerbaycan topraklarına girmesine yol açmıştır. Hanlıkların bir kısmı gönüllü olarak Rus yönetimini kabul etse de, bir kısmı Rusya tarafından zorla hakimiyet altına alınmıştır. 1804-1813'te Birinci Rus-İran Savaşı gerçekleşmiş ve bu savaşta İran yenilgiye uğramıştır. Gülistan Antlaşması imzalanmış ve Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Şeki, Şamahı, Guba ve Taliş hanlıkları Rus egemenliğine girmiştir⁵. 1826-1828'de İkinci Rus-İran Savaşı gerçekleşmiş, İran bu savaşta da yenilmiştir. İran'la Rusya arasında yapılan Türkmençay Antlaşması'na göre Aras'ın kuzeyindeki tüm Azerbaycan toprakları Rus hakimiyetine bırakılmıştır⁶. Anlaşmayla İran'dan gelen Ermenilerin

² Qaşqay Solmaz, *Manna Devleti*. (Bakü: Azərneşr, 1993), 3.

³ Feride Mammadova, *Kafkas Albanyasının siyasi tarihi ve tarihi coğrafyası (MÖ III. Yüzyıl - MS VIII. Yüzyıl)*, (Bakü: Elm, 1986)

⁴ Nizami Süleymanov, *Azerbaycan'ın Safevi devleti (1501-1736- yıl)*, (Bakü: "Ekonomi Üniversitesi" Yayınevi, 2018)

⁵ Resmiye Rzalı "Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları", *Azerbaycan* 13 şubat 2011, 5

⁶ Resmiye Rzalı, age, 5

Azerbaycan'ın tarihi topraklarına yerleştirilmesi buradaki etnik yapının değişmesine neden olmuştur. İran ile Rusya arasındaki savaşlar sonrasında Azerbaycan'ın kuzeyi tamamen Rus işgaline maruz kalmıştır⁷. Rus işgalinin ilk on yılında Azerbaycan'da pek çok ayaklanma yaşansa da bunlar bağımsız bir Azerbaycanın kurulmasıyla sonuçlanmamıştır. Rus işgalinin olumsuz sonuçlarının yanında Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğu'na dahil olması burada bir takım kültürel değişimlerin yaşanmasına da neden olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'da tiyatro ve medya gelişim göstermiştir. Azerbaycan aydınları tiyatro ve medya aracılığıyla ulusal bilinci uyandırmaya ve Azerbaycan'daki Rus karşıtı hareketleri güçlendirmeye çalışmışlardır.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan'da Türkçülük, İslamcılık ve bunların sentezine dayalı bir sosyo-politik düşünce şekillenmeye başlamıştır. Bu ilk olarak M.F. Ahundzade gibi Azerbaycan romantiklerinin eserlerinde kendini göstermiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya Türkleri ve özellikle Kafkas Türkleri arasında Türkçülük fikirleri geniş ölçüde yayılmıştır. Rusya'daki Türkçülük ekolü temelde iki fırkaya ayrılmıştır. Bunlardan biri Tatar aydınlarından oluşan bir kanattan oluşurken, ikincisinin başında ise Azerbaycanlı aydınlar olmuştur. Kırım Tatarı olan İsmail Gaspıralı (1851-1914), Türkçülük fikrinin gelişmesinde önemli katkıları olduğu bilinen ilk düşünürdür. Gaspıralı M.F. Ahundzade⁸, H. Zardabi⁹ gibi Azerbaycanlı aydınları derinden etkilemiştir. İsmayıl Bey Gaspıralı, temsili yazılarında Türklük kavramını Batılılık kavramıyla karşılaştırmaktadır. ¹⁰Onun, Turancılıkla ilgili fikirleri daha sonra A. Huseynzade¹¹, Y. Akçura¹² gibi Tatar ve Azerbaycanlı ideologlar tarafından geliştirilmiştir. Mehmet Shakhtakhtinski tarafından Tiflis'te yayınlanan "Şarkı - Rus", Bakü'de Alimerdan Topçubaşov'un¹³ çıkardığı "Hayat", Ahmet Ağaoğlu'nun¹⁴ çıkardığı "İrşad", Ali Bey Hüseyinzade'nin "Fiyuzat"ı vb. gazete ve dergilerde Türklerin kendilerini tanımları, kendilerini toparlamaları ve tarihsel devletçilik gelenekleri ile ilgili yazılar yazılmıştır.

Azerbaycan'daki Türkçülük hareketinin ana ideologlarından biri Ali Bey Hüseyinzade'dir. Ali Bey Hüseyinzade, "Fiyuzat" dergisinde Türk halkının gücünü, büyüklüğünü ve kültürünü yazdığı gibi, Ruslaştırma ve Farslaştırma politikasını da eleştirmiştir¹⁵. Ali Bey Hüseyinzade, Türkler için en önemli meselelerin dil ve din birliğinin korunması olduğunu söylemekte¹⁶. Birinci Rus devriminden (1905-1907) sonra Rusya'da yaşayan ve Türkçülük fikrini yayan bir takım aydınlar, siyasi şartlar nedeniyle Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalmışlar. Yusuf

⁷ Umutlu Vidadi, *Çarlık Rusyası tarafından Kuzey Azerbaycan işgale ve sömürgeciliğe karşı mücadele (1801-1828)*, (BAKÜ : Elm, 2004), 180

⁸ Mirza Fathali Ahundzade Azerbaycan dram yazarı, eğitimci, şair, materyalist filozof, Azerbaycan drama ve edebiyatında edebiyat eleştirisinin kurucusu edilir, aynı zamanda Azerbaycan romantik ve modern Türk milliyetçiliğinin de öncülerinden biri olarak tarihte yer alır.

⁹ Hasan Bey Zardabi (28 Haziran 1837-28 Kasım 1907) Azerbaycanlı bir yayıncı ve eğitimci ve Darwinist bilim adamıdır. 1875 yılında "Ekinci" gazetesini çıkarmıştır.

¹⁰ İsmayıl Gaspıralı, *Firangistan mektupları*. (Bakü, Hukuk Yayınevi), 2015, 65

¹¹ Ali Bey Hüseyinzade (Ali Hüseyin Turan) (24 Şubat 1864, Salyan - 17 Mart 1940, Üsküdar, İstanbul) Azerbaycanlı düşünür, yazar, gazeteci ve edebiyat eleştirmeni, Azerbaycan-Türk fikrinin en önemli temsilcilerinden biridir.

¹² Yusuf Akçura veya Kazanlı Yusuf Akçura (Tatarca: Yosif Aqçura), (2 Aralık 1876 - 11 Mart 1935), Türk yazar ve siyasetçi, Türkçülük akımının önde gelen temsilcilerindendir.

¹³ Alimardan Bey Alakbar Bey oğlu Topçubaşov veya Alimardan Bey Topçubaşı (4 Mayıs 1862, Tiflis - 8 Kasım 1934, Paris, Üçüncü Fransız Cumhuriyeti) 1918-1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde çeşitli hükümet görevlerinde bulunmuş ve Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil etmişti.

¹⁴ Ahmet Bey Ağaoğlu (Azerice: Əhməd bəy Ağaoğlu; Aralık 1869, Şuşa - 19 Mayıs 1939, İstanbul), Azerbaycan asıllı Türk siyasetçi, hukukçu, yazar ve Liberal Kemalizm'in kurucularından olmuştur.

¹⁵ Refik Zeka Khandan, *Unutulmuş bir dahi*, (Bakü : Korkut Yayınevi, 1994), 22.

¹⁶ Ali Bey Hüseyinzade, *Seçme Eserler*, (Bakü, Çaşıoğlu Yayınevi, 2007), 8

Akçura (milliyetine göre Tatar), Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Ağaoğlu, İsmail Bey Gaspıralı¹⁷ ve diğer aydınlar Osmanlı'da faaliyetlerini sürdürmüşler. Bu Türkologlar Osmanlı ülkesindeki aydınları da etkilemişlerdir. Örneğin Ziya Gökalp, Ali Bey Hüseyinzade'den etkilenmiştir¹⁸. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğluna göre Ziya Gökalp'in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak eseri Hüseyinzade'nin Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak üçlü düsturunun daha çok incelenip, araştırılıp, genişletilip ve yazıya geçirilmiş halidir. Bunun gibi Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları" adlı eseri, Ali Bey'in "Türkler Kimdir, Kimlerden İbaretir" makalesi ile mühim benzerlik taşımaktadır¹⁹. Azerbaycan siyasi ve sosyal liderlerinden ve düşünürlerinden Muhammed Emin Resulzade, "Açık Söz" gazetesinde ilk kez "Müslüman" ve "Tatar" yerine "Türk" kelimesini kullanmıştır²⁰.

20. yüzyılın başlarına doğru Azerbaycan'da siyasi örgütler ve partiler oluşmaya başlamış, bu partilerin bir kısmı Türkçülük ve İslamcılık, bir kısmı da sol parti ve örgütler olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Bakü'de petrol endüstrisinin gelişmesi, burada çok etnikli bir işçi sınıfının oluşmasına yol açmıştır. Bu örgütlerden birisi de "Hümnet" örgütüdür ve Azerbaycan'da Müslüman Türk işçilerinin çıkarlarını savunmak amacıyla 1904'te kurulmuş ilk siyasi örgüt olmuştur²¹. Bu örgütün kurucuları Mir Hasan Movsumov²², Mammad Hasan Hacinskiy²³ ve Muhammed Emin Rasulzade idi. Meşadi Azizbeyov²⁴, Neriman Nerimanov²⁵, Sultan Mecid Efendiyev²⁶ ve diğer devrimciler 1905'ten itibaren bu örgütün üyesi olarak faaliyet göstermişlerdir. Örgüt, "Hümnet" adında bir gazete de çıkarmış ve 1904-1905 yıllarında çıkan bu gazetenin ana yayıncılarından biri de M.E. Rasulzade olmuştur²⁷. Hümnet örgütü daha sonra Azerbaycan Komünist Partisi'nin temelini oluşturmuştur. Muhammed Emin Resulzade solcu "Hümnet" örgütünden ayrılarak "Müsavat" partisini kurmuştur. Bakü'de ve Azerbaycan'ın bazı ilçelerinde geniş faaliyetlere başlayan ve halk arasında yeterince güçlü destek kazanan Azerbaycan milli partisi "Difai'nin (Savunma)

¹⁷ İsmail Gaspıralı (Gasprinskiy) (20 Mart 1851 - 24 Eylül 1914), Kırım Tatarı fikir adamı, eğitimci, 1883-1918'de "Tercuman" gazetesini çıkarmış ve Rusya Türklerinin milliyetçi hareketinin öncülerinden olmuştur.

¹⁸ Alnttin Uca, Ziya Gökalp ve ona türkçülüğü aşıl原因 adam: Hüseyinzade Ali Bey, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33225> [13.04.2023]

¹⁹ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Türkiye'nin fikir aleminde etkin bir Azerbaycan türkü: Hüseyinzade Ali Turan, [file:///C:/Users/hp/Downloads/TURKIYENIN_FIKIR_ALEMINDE_ETKIN_BIR_AZER%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/hp/Downloads/TURKIYENIN_FIKIR_ALEMINDE_ETKIN_BIR_AZER%20(1).pdf), [04.04.2023]

²⁰ Samira Kasımova, 20. yüzyılın başlarında Türkçülük ideolojisinin ortaya çıkışı, <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=186>, [08.04.2023]

²¹ Rahim Hasanov, Azerbaycanlı siyasi figürlerin XX'i. yüzyılın başında var olan siyasi sistemlerdeki yeri, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1661136>, [09.04.2023]

²² Mirhasan Hacı Mirağa oğlu Movsumov (1882, Şamahı - 17 Haziran 1907, Bakü) 1904-1905'te "Hümnet" partisinin kurucuları arasında yer almıştır.

²³ Mammadhasan Cafergulu oğlu Hacinskiy (3 Mart 1875, Bakü - 9 Şubat 1931, Tiflis) 1918-1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde çeşitli hükümet görevlerinde bulunmuştur

²⁴ Meşadi Azizbeyov (6 Ocak, 1876 - 20 Eylül, 1918) 1917-1918'de Bakü Sovyeti komiserlerinden biri olmuştur.

²⁵ Nariman Kerbalayi Necef oğlu Narimanov (14 Nisan 1870, Tiflis - 19 Mart 1925, Moskova) 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin düşüşü ve Azerbaycan SSC'nin ilanından sonra Azerbaycan SSC Geçici Devrim Komitesi Başkanlığı ve Halk Komiserleri Konseyi Başkanlığı görevlerini üstlenmiş, 1922-1925'te SSCB Merkez Yürütme Komitesi başkanlarından biri olmuştur.

²⁶ Sultanmacid Macid oğlu Efendiyev veya Sultan Macid Efendiyev (14 (26) Mayıs 1887, Şamahı - 21 Nisan 1938, Bakü) 1904'ten beri RSDFP üyesi, RSDFP'nin Bakü Komitesi altındaki Hummat grubunun liderlerinden biri olmuş, 1920'den 1937'ye kadar Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde birçok görevde çalışmıştır.

²⁷ Rauf Kangarlı, Muhammed Emin Resulzade'nin 130. yıl dönümü ülkemizde çokça kutlanmaktadır, *Halk gazetesi*, 25 Ocak, 2014, 5.

kuruluşu ise 1906 sonbaharına rastlamaktadır. A. Ağaoğlu bu partinin kurucusudur ve başkanlığını yaptığı merkez komitesi de Bakü'de bulunmuştur. Partinin kuruluş amacı, Türk-Müslüman ahalisini, Kafkasya'da yerleşik ve Rus merkezi hükümeti tarafından desteklenen Ermeni silahlı kuvvetlerine karşı korumaktır²⁸. Difai'nin kurucusu Ağaoğlu'nun, teşkilatın kurulmasından önce ve sonra hayatının büyük bir bölümünde Osmanlı Devleti'ne bağlı olmuştur. Ahmed Bey Ağaoğlu, Azerbaycan ve Türkiye'nin tanınmış bir şahsiyeti, siyasetçi, gazeteci, pedagog, yazar, Türkolog olarak faaliyetler yürütmüştür. Yürüttüğü faaliyetler dolayısıyla Çarlık hükümeti tarafından zulme uğrayan Ahmed Bey, aylarca arkadaşlarının evinde gizlice yaşadıkdan sonra tutuklanmamak için 1908 sonunda İstanbul'a taşınmak zorunda kalmıştır.

Türk Ocağı millî hareketinin önde gelen isimlerinden olan Ağaoğlu, bu hareketin düzenlediği kongrenin başkanlığına seçilmiş, daha sonra Jön Türklerin İttihat ve Terakki Fırkası'na katılmıştır. Süleymaniye'deki kütüphane müdürlüğü, "Türk Yurdu" dergisinin editörlüğü yapmasının yanı sıra İstanbul Üniversitesi'nde Türk-Moğol tarihi ve Rus dili dersleri de vermiştir. 26 Aralık 1918'de Zengezur ilçesinden tarafsız bir temsilci olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'na üye seçilmiştir. Ağaoğlu, Cumhuriyet'in Paris Barış Konferansı'na katılmak üzere gönderdiği heyet içinde de yer almıştır. Ancak İstanbul'a vardığında diğer İttihat ve Terakki liderleriyle birlikte İngilizler tarafından Malta adasına sürgüne gönderilmiş, döndükten sonra Ankara'da Basın Yayın Dairesi Başkanlığı yapmış, "Hakimiyet-i Milliye" gazetesinin yazı işleri müdürü olmuş, ikinci ve üçüncü dönem TBMM'ye milletvekili seçildikten sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün dışişleri siyasi danışmanı olmuştur.

Müsavat Partisi, 1911 yılında İstanbul'da sürgünde bulunan Muhammed Emin Resulzade'nin ideoloji fikirleri üzerine kuzeni Muhammed Ali Resulzade²⁹, Abbasgulu Kazımzade³⁰ ve Taghi Naghiyev³¹ tarafından Bakü'de kurulmuştur. Müsavat Partisi kurulduğunda İstanbul'da Muhammed Emin Resulzade'nin bulunması, partinin sahip olduğu ideoloji, Azerbaycan'daki siyasi parti ve kuruluşlarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine örnektir. Müsavat Partisi'nin ilk programı 9 maddeden oluşmuş ve İslami bir nitelik taşımıştır. 1913'ten itibaren Muhammed Emin Resulzade İstanbul'dan Bakü'ye döndükten sonra Müsavat Partisi'nin programı geliştirilmiş ve parti programı Türkçü fikirlerle doldurulmuştur. Ekim 1915'te Muhammed Emin Resulzade'nin editörlüğünde çıkan "Açık Söz" gazetesi de Müsavat Partisi'nin bir organı olarak yayınlanmıştır. Gazete, basın tarihinde "Türk edebî diliyle" basılan ilk yayın olarak ortaya çıkmıştır.

Müsavat'ın kurucusu Muhammed Emin Resulzade İstanbul'da bulunduğu dönemlerde siyasi olarak Jön Türk hareketini desteklemiş ve 1908'de, "Jön Türklerin zaferi üzerine" bir makale de yazmıştır³². 20. yüzyılın başında Azerbaycan'da bir dizi başka siyasi parti ve örgütlerde kurulmuş ve bazıları ideolojik olarak Osmanlı siyasi teşkilatlarına yakınlığı ile siyasi arenada yer almışlardır. Azerbaycan partilerinin kurucularından bazılarının Osmanlılarla güçlü bağları olmuştur. Bunlar arasında Muhammed Emin Resulzade, Ahmed Bey Ağaoğlu ve diğerleri sayılabilir. Ayrıca 20. yüzyılın başında Azerbaycan'ın siyasi ortamı üzerinde ciddi etkisi olan bir

²⁸ Eldar Azizov, "Difai" partisi'nin kuruluşu, *Adalet*, 19 Şubat 2011, 16.

²⁹ Muhammed Ali Abdülaziz oğlu Resulzade (7 Nisan 1882, Novkhani, Bakü ilçesi - 3 Şubat 1982, İstanbul) gazeteci, Azerbaycan ulusal bağımsızlık hareketinin aktif katılımcılarından biri olmuş, 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosuna milletvekili seçilmiştir. Rus işgalinden sonra önce İran'a, ardından Türkiye'ye göç etmiştir.

³⁰ Abbasgulu Kazımzade (Abbas İldeniz; 1882, Maştağa, Bakü ilçesi - 28 Temmuz 1947, Ankara) 1918-1920'de Müsavat Partisi ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu üyesi olmuş, cumhuriyetin düşüşünden sonra Türkiye'ye göç etmiştir.

³¹ Tagi Aliyev Naghiyev (Rus İmparatorluğu) 1918-1920'de Bakü Şehri Kamu Özyönetimi üyesi olmuştur.

³² Nesiman Yagublu, Resulzade'nin Atatürk ile ilişkileri, *Yeni Musavat*, 9 Şubat 2014, 7.

takım kişilerin Osmanlı Devleti ile şu veya bu şekilde bağları olmuştur. Bunlar arasında Ali Bey Hüseyinzade'yi de anmak mümkündür.

20. yüzyılın başında Azerbaycan'da faaliyet gösteren partiler, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu'nda temsil edilmiş, "Musavat" da dahil olmak üzere bir kısmı, Sovyet işgalinden sonra Türkiye'de faaliyetlerine devam etmiştir. Bu gelişmeler iki ülke arasında siyasal olarak bir etkileşimin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İlgili bilimsel literatürde Azerbaycan'da faaliyet gösteren siyasi partiler ve bunların Osmanlı ile olan ilişkilerine ışık tutan bilgiler bulunmaktadır. Rafail Ahmadli, çalışmasında Jön Türk hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nda oynadığı büyük rolden bahsetmektedir. Ona göre Jön Türk hareketi Azerbaycan'ın siyasi ortamı üzerinde de ciddi bir etkiye sahiptir. Bu etki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda bile kendini göstermiştir.³³ Vugar Akifoğlu "Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)" adlı makalesinde, Osmanlı İmparatorluğu içindeki milliyetçi hareketler ve Pantürkizm, Azerbaycan'da milliyetçi görüşler ifade eden yeni bir aydın kesimin oluşmasına zemin hazırlamış olduğunu savunmaktadır³⁴

Haleddin İbrahimli, modern Türkiye ve Azerbaycan toprakları da dahil olmak üzere tüm Türklere siyasi ideoloji açısından gelecekte Türk kimliğinin ve bilincinin korunmasında aşağıdaki faktörlerin önemli olduğu öne sürmektedir:

“Azerbaycan ikiye ayrılana kadar Kafkasya bölgesinin güvenliğinin en önemli dayanaklarından birini teşkil etmiştir. Osmanlılar ve Safeviler, daha sonra da Kaçarlar bazen kendi aralarında çeşitli uzlaşmazlıklar yaşasa ve savaşsalar da dış güçlerin bu bölgede hegemonya kurmasına izin vermemişlerdir. 10'uncu ve 19'uncu yüzyıllar arasında Kafkasya'da eşsiz bir Türk hâkimiyeti hüküm sürmüş ve İran ve Rus tarihçilerinin iddialarının aksine bölge halklarının kendi varlıklarını, dillerini, dinlerini, kültürlerini muhafaza etmeleri için her türlü ortam sağlanmıştır. Böyle olmasaydı Kafkasya'nın kendi dillerini konuşan çok sayıda küçük köylerin varlığından eser kalmaz, bu topluluklar kısa zaman diliminde daha büyük bir kitlenin içerisinde eriyip yok olurlardı.”³⁵

Doğrudan Eldar Azizov, DIFAI örgütü hakkında yazdığı kitapta, Osmanlı ve Azerbaycan siyasi çevrelerinin ortak sorunu olan Ermeni ayrılıkçı hareketlerinden bahsetmektedir. Yazar, Taşnak partisinin amacının Doğu Anadolu'daki Osmanlı vilayetlerinde özgür ve özerk bir Ermeni devleti kurmak olduğunu ve bu amacını gizlemediğini savunur. Ancak Osmanlı Türkiye'si'nde Ermeni milliyetçilerinin ayaklanmalarının bastırılmasından sonra, 19. yüzyılın 1890'lı yıllarının sonlarında Ermeni partilerinin ayrılıkçı faaliyetleri Güney Kafkasya'ya taşınmıştır. O zamanlar bunun için nesnel koşullar vardı: Başından beri Ermeni sermayesi güçlenmiş ve Güney Kafkasya'da, özellikle Bakü petrol-sanayi bölgesinde önemli konumlar işgal etmişti³⁶. Faig Alakbarli, Resulzade'ye atıfta bulunarak Osmanlı'da ayaklanan Jön Türklerin "Musavat"ın kurucularından Resulzade üzerindeki etkisini şöyle belirtir:

"Yıllarca sürgünde 'vatan' diye haykıran Jön Türkler. Alpler ve Altay dağlarında, Türkiye'de özgürlüğe giden yolda göğüslerini parçalamışlar. Zorbalıktan midesi bulanana

³³ Rafail Ahmedli, *Azerbaycan'ın ulusal-demokratik devlet ideolojisi: Türkçülük, modernite, İslamcılık*, (Bakü: "Bilim" Yayınevi, 2007), 51.

³⁴ Vugar Akifoğlu, Azerbaycan'da milli direniş (1917-1930), *DTCF Dergisi*, , 57.2 (2017): 776-795, 784.

³⁵ Haleddin İbrahimli, "Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu: Tarihi ve İdeolojik Açısından Karşılaştırmalı Tahlil", *Yeni Türkiye*, (2019), 107.

³⁶ Eldar Azizov, *Difai: 20. yüzyılın başlarında Ermeni-Azerbaycan çatışmasının ilk tarihsel koşulları ve nedenleri*, (Bakü: CBS Polygraphic Production, 2009), 51.

dahiler, Rusya'nın böylesine gayretli bir hareketini görünce cüret etmişler. Cesaretleri artmış. İşe girmişler. Biraz umutla. Umarım başarırlar"³⁷.

Resulzade Jön Türklerin devrimi ile İran'daki Türk meşrutiyetçilerin devrimini karşılaştırıyor.³⁸

Nasiman Yağublu'nun "Müsavat Partisi Tarihi" adlı eserinde daha çok bu partinin ideolojik değişimlerine odaklanır ve birinci program ile ikinci program arasındaki farkın İslamcılıktan Türkçülüğe geçiş olduğuna vurgu yapar³⁹. Muhit Mert'in yazısında, daha sonra Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye'de siyasi faaliyette bulunan, "Difai" partisinin kurucusu Ahmet Bey Ağaoğlu'nun dini ve siyasi görüşlerinin değişmesi hakkında bilgiler yer almakta, Ağaoğlu'nun Batı kültürünün güçlü etkisine maruz kalması, Doğu kültürü hakkındaki görüşlerinde değişmeye neden olmuş, Müslüman Doğu kültürünü bazı durumlarda aşırı bir şekilde eleştirmiştir⁴⁰. Mert, Ağaoğlu'nun Rusya'da daha muhafazakar bir konumdayken İttihat ve Terakki'ye katıldıktan sonra Batı yönelimli bir reformcu olarak hareket etmeye başladığını iddia eder⁴¹.

Orkhan Valiyev doktora tezinde 20. yüzyılın başında Azerbaycan ve Osmanlı siyasi teşkilatlarının ana ideolojilerinin hangi aşamalardan oluştuğunu incelemiş, Çarlık Rusyası Müslümanları arasındaki yenilikçi fikirlerin daha laik bir karaktere sahip olduğunu, Azerbaycancılık ideolojisi oluştuğunda bile burada dinin belirleyici bir rolünün olmadığını belirtir⁴². Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu'na göre, Osmanlı Devleti'ne Rusya'dan gelen Türk aydınlarının çoğunu Tatarlar ve Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. Bu aydınlar göre Pantürkizm, stratejik siyasi nitelikte bir hareketti. Onlar, Osmanlı Devleti'nin, Panslavizm'e karşı verilen mücadelede Rusya Türklerine yardım edebileceğini ve hatta bütün Türk halklarının gelecekteki birliğini sağlayabileceğini umuyorlardı. Bu umutla, Azerbaycan, İdil-Ural ve Rusya'nın diğer bölgelerinde Rus baskısı altındaki Türk aydınları, Türkiye'ye gelmişlerdi⁴³.

2. 20. Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Siyasal Durum

20. yüzyılın başında toplumsal çatışmaların şiddetlenmesi, işçilerin kitlesel gösterileri ve Azerbaycan köylülerinin artan hoşnutsuzluğu, Azerbaycan toplumunun tüm katmanlarının siyasi ve ideolojik hareketliliği için uygun koşullar yaratmıştır. Çarlık hükümetinin emperyalist politikası, Siyasal baskının artırılması ve imparatorluğun "varoşlarında" yaşayan halkların haklarının her türlü baskı altına alınması, toplumların uluslaşma sorunlarının hızla çözülmesiyle ilgilenen tüm kesimlerini bu konu etrafında birleştirmiştir. Millettin kaderinden endişe duyan toplumun ilerici kesimi, mevcut yapının yenilenmesi konusunu giderek daha keskin bir şekilde gündeme getirmiş ve reform talep etmiş ve Çar'a ve hükümete karşı işçilerin, köylülerin ve aydınların faaliyetleri milli kurtuluş hareketi bünyesinde sıkı sıkıya birleşmişti.

20. yüzyılın başına Bakü'deki petrol işçilerinin geniş çaplı protestoları damgasını vurmuş, Azerbaycan işçileri bu faaliyetlere aktif olarak katılmıştır. 1903 Temmuz grevine, 1904 Aralık grevine ve diğer olaylara katılmaları bunun kanıtıdır. Aralık 1904 grevi ise özel bir önem

³⁷ Faig Alakbarov, *Muhammed Emin Resulzade'nin dünya görüşü*, (Bakü: Bilim, 2007), 128.

³⁸ Muhammed Emin Resulzade, *Eserleri (1903-1909)*. Cilt I, (Bakü, Azernaşr, 1992), 334-335.

³⁹ Nasiman Yağublu, *Müsavat Partisi Tarihi*, (Bakü: Adiloğlu, 2012)

⁴⁰ Muhit Mert, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Ahmet Ağaoğlu'nun Dini Düşünceleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, Sayı: 10, (2006/2), 22.

⁴¹ Muhit Mert, *age*, 24.

⁴² Orkhan Valiyev, "Çarlık dönemi Azerbaycanı'nın uluslaşma süreci: 1850-1920, (*Doktora tezi*. T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020)

⁴³ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, A.g.e.

taşımaktadır. Çünkü bunun sonucunda birçok madencilerin iş ücretlerinin artırılması ve diğer bazı ekonomik taleplerin karşılanması mümkün olmuştur⁴⁴.

Petrol sanayicileri ile işçiler arasında akdedilen toplu sözleşmeye göre, petrol sanayicileri, çalışma gününü 9 saate indirmeyi, çalışma dışı saatlerde çalışmayı iptal etmeyi kabul etmişlerdir. Önemli bir gelişme de, sözleşme hükümlerine, yerleşim defterlerinin Rus dilinin yanı sıra Rus olmayan işçilerin ana dillerinde, anladıkları bir dilde basılması gerektiğine dair bir maddenin eklenmesidir. Toplu sözleşmenin bu koşulu (diğer koşullarla birlikte) işçilerin siyasi ve milli bilinçlerinin yükselmesinde büyük etki yapmıştır. Anlaşmanın imzalanması, Azerbaycan işçilerinin hakları için mücadele tarihinde bir dönüm noktası olmuş ve onlara önemli taleplerini savunmaları için umut olmuştur.

Aralık 1904 olaylarına Rusya Sosyal Demokrat Fehle Partisi Baş Kurulu ile birlikte tüm İslam dünyasının ilk sosyal demokrat örgütü olan sosyal demokrat "Hümmet" örgütü katılmıştır. "Hummat" örgütü, Azerbaycanlı aydınlar S. Efendiyev, A. Ahundov, M. Movsumov, M. Azizbeyov, M. A. Rasulzadey, A. Kazımzadey, M. Hacinskiy ve diğerlerinin girişimleriyle oluşturulmuştur. Rusya Sosyal Demokrat örgütün, ulusların kendi kaderini tayin hakkı olduğu ve özerk eyaletler kurulması gibi fikirleri savunması Azerbaycan aydınlarının bazı kesimlerinin sosyal-demokrat örgütlenmesine geniş katılımına yol açmıştır. Ancak birçoğu kısa sürede bunun bir slogandan başka bir şey olmadığını anlayarak bu örgütten ayrılarak kendilerini her türlü ulusal baskı ve eşitsizliğin ortadan kaldırılması için mücadeleye adanmıştır. Yine de bu önde gelen siyasi figürlerin milli hareketin oluşum aşamasında "Hummat" örgütüne katılmaları Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin ve siyasi faaliyetinin artmasına yardımcı olmuştur⁴⁵.

1904 toplu iş sözleşmesinin koşulları sık sık ihlal edilmiş ve bu da Bakü işçilerinin yeni gösterilerine yol açmıştır. Azerbaycanlılar bu faaliyetlere giderek daha aktif bir şekilde katılmış ve 4-20 Ocak 1905 tarihleri arasında Bakü'nün büyük sanayi işletmelerinin işçileri greve gitmişlerdir⁴⁶. Bakü isyanlarının tüm Rusya'da devrimci söylemlerin yükselmesine, Rusya'daki halkların dayanılmaz sosyal, siyasal sıkıntıları gerekçe göstererek imparatorluğa karşı protestolara yol açmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda köylüler yetkililerin emirlerini yerine getirmeyi, hazineye vergi ödemeyi, yükümlülükler üstlenmeyi reddettiler ve yerel yönetimlere karşı silahlı direniş göstermeye başladılar. Temmuz 1905'te valiler, Rusya ve Kafkasya'daki olayların yerel halkın ruh halini etkilediğini ve Yelisavetpol ve Bakü vilayetlerinde istikrarsızlık olduğunu üst makamlara bildirmek zorunda kaldılar⁴⁷.

1905 devriminin grev hareketinin genişlemesi sırasında, Rusya Müslümanları "İttifaki-Müslüman" adı verilen Tüm Rusya Müslüman Birliğini meydana getirmiştir. Azerbaycan burjuvazisi, Rusya'nın Müslüman burjuvazisi ile birleşme arzusunda bulunmuştur. Bu birliğin öncüleri, Kırım ve Kazan Tatarlarının burjuva aydınlarından Y.Akçura ve İ.Gaspralı'ydı. Birlik 1905'in başında kurulmuş, ilk kongresi 15 Ağustos 1905'te Nizhny Novgorod'da fuar sırasında yapılmıştır. Kongrede Rusya'daki Müslüman nüfusun çeşitli kesimleri (esas olarak burjuvazi ve aydınlar) temsil edilmiş, konuşmalarda ağırlıklı olarak "Rusya'daki bütün Müslümanların birleşmesi", Müslüman burjuvazinin haklarının Rus burjuvazisinin haklarıyla eş tutulması, Müslümanlara yönelik baskı ve hak eşitsizliğinin ortadan kaldırılması, "okulların açılması" çağrıları yapılmıştır. II. Kongre, yasadışı koşullarda 13-23 Ocak 1906'da St. Petersburg'da

⁴⁴ Vahid Ömerov, "19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Güney Azerbaycan'ın siyasi durumu", *Ses gazetesi*, 2 Kasım 2012

⁴⁵ Dilara Seyidzade, *20. yüzyılın başında Azerbaycan: bağımsızlığa giden yollar*, (Bakü: Azerbaycan Cumhuriyeti "Kitap" derneği, 1998), 34.

⁴⁶ Vahid Ömerov, A.g.e.

⁴⁷ Ismailov M., Kaziev M. *1905-1907 devrim yıllarında Azerbaycan'da köylü hareketi. Birinci Rus devriminin 50. yıl dönümü*. (Bakı: Bilimler Akademisi, 1955), 224.

yapılmıştır⁴⁸. Bu kongreye din adamları, burjuvazinin temsilcileri ve aydınlar katılmıştır. Bu kongre öncesinde birlik üyeleri Harbiyeliler Kongresi'ne katılarak programlarını kabul etmeye hazır olduklarını ifade etmişlerdir. Kongre, Devlet Duması seçim yöntemlerini tartışmış ve kongrede, tek bir siyasi partinin kurulmasını öneren Birlik Tüzüğü de kabul edilmiştir. Kongre ayrıca, neredeyse tamamı Harbiyelilerin programına tekabül eden bir geçici program da kabul etmiştir. Azerbaycan'dan A.M.Topchubashov, G.Garabeyov, A.Kh.Akhudov gibi aydınlar bu kongrenin çalışmalarına aktif olarak katılmıştır.

3. Kongre, 16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde gerçekleşti ve A. M. Topçubaşov başkanlığında yapıldı. Kongrede, Birliğin programı kabul edildi ve bu programda Rusya'daki tüm Müslümanların birliği, anayasal monarşi fikri, özel mülkiyetin kutsallığı, köylülere toprak verilmesi ve toprak ağalarına tazminat ödenmesi, ulusal fikir ve kültürel özerklik gibi konular ifade edildi. Ayrıca, etnik çatışmalara ilişkin bir karar alındı ve bu kararda her iki ulusun dini ve laik liderlerine hitap edilerek "Transkafkasya Müslümanları ile Ermenilerin karşılıklı uzlaştırma görevini kendi ellerine almaları" önerilmiştir⁴⁹.

1905 ilkbahar ve yazında, ülkede devrimci mücadelenin yoğunlaştığı bir dönemde, ulusal burjuvazi ve aydınlar, 15 Mart'ta H.Z.Tağıyev'in sarayında burjuvazinin temsilcileri ve aydınlar toplantısı düzenlenmiş, Kafkasya'da reform yapmanın önemi burada tartışılmıştır. Müslümanlara uygulanan yasaklara yönelik eleştiriler dile getirilmiştir. Burada, Kafkasya'da zemstvolaların (çoğunlukla soylulardan oluşan seçmeli yerel yönetim) imparatorluk tarafından tanınması, jüri mahkemelerin kurulması, Müslümanların haklarının Rus soyluları ve tüccarlarla eşit olması, köylülere toprak verilmesi gibi sorunlar bir program halinde Rus yönetimine sunulmuştur. Çarlığın tek tavizi ise, Müslümanlara kendi müftülerini, kadılarını ve yerel din adamlarını seçme ve kendi dinlerini özgürce inceleme ve ibadet etme hakkı vermek olmuştur. Buna rağmen devrim devam etmiş ve Burjuvazi, monarşiyi kurtarmanın tek yolunun "halkın temsili" olduğuna çarı ikna etmiştir⁵⁰. Böylece, Azerbaycan temsilcileri Rusya Devlet Dumasının faaliyetlerine katılmıştır.

3. 20. Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Siyasi Partilerin Oortaya Çıkışı

Hümnet Partisi: 20. yüzyılın başında Azerbaycan'da siyasi partiler ortaya çıkmaya başlamış, bu partilerin ortaya çıkmasında bazı genel ve özel nedenler tetikleyici rol oynamıştır.

1904 yılı sonunda Rusya Bolşevik Partisi Bakü Komitesi bünyesinde Müslüman Sosyal Demokrat "Hümnet" teşkilatı kurulmuştur. "Hümnet" broşürlerinde kendisini bir parti olarak tanıtmıştır. Parti, Bolşevik programdaki ulusların kendi kaderini tayin ilkesinin çekiciliği ve genel olarak mevcut hükümete sosyal demokrasinin muhalefeti, halklarını ulusal kölelikten kurtarma umuduyla yaşayan aydınları cezbetmiştir. M.E. Rasulzade'nin dediği gibi, "bu genç kuşak, muhalif sosyalizmi, çarlığa karşı en sadık, hatta en uygun müttefiki olarak gördü." Şubat ve Ağustos 1905'te Ermeni-Taşnaklar tarafından Azerbaycanlılara karşı gerçekleştirilen soykırımlarda "Hümnet" halkın pasifize edilmesinde ve katliamların önlenmesinde büyük rol oynamıştır. Şubat 1905'e kadar çıkan "Hümnet" gazetesi 6. sayısından sonra Rusya tarafından yayınları nedeniyle kapatılmıştır. M.E. Rasulzade'ye göre bu gazete parti organı olan ilk Türk gazetesidir. 1905'te İran devriminin başlamasıyla bağlantılı olarak "Hümnet" faaliyeti özellikle genişlemiştir. Güney Azerbaycan'ın kurtuluşunu İran devriminin zaferine bağlamış olan "Hümnet" üyelerinin tamamına yakını bu devrime katılmıştır". Hümnet 1906-1907'de örgüt

⁴⁸ Jale İsmayılova, "Musavat" partisinin kuruluşu ve Azerbaycan milli hareket tarihinde önemli olay olarak "Açık söz" gazetesinin yayımlanması, *Tarih ve sorunları*, S. 1 (2013), 87.

⁴⁹ L.A. Aliyeva, C.Y. Rustamova, 20. yüzyılın başında Azerbaycan'da sosyal ve siyasi durum. <https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5498/xx-asrin-avvallinde-azerbaycanda-cicitmai-siyasi-veziyet.html>, [07.04.2023]

⁵⁰ Rashad Gasimov, Rahim Mecnunov, *Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: İçişleri Bakanlığı Akadeisi, 2013),14.

"Davlat-Koç", "Takamul" ve "Yoldaş" gazetelerini çıkarmıştı. Haziran 1907'de örgüt, üyelerinin çoğunun tutuklanması sonucunda önemli ölçüde zayıflamıştı. Bu teşkilatın 1917 yılına kadarki faaliyetlerine dair bir belge bulunmamaktadır⁵¹. Daha sonra bu teşkilatın birçok üyesi ve kurucusu başka teşkilatların kuruluş ve işleyişinde görev almıştır.

Difai Partisi: Difai Ağustos-Eylül 1906'da Bakü ve Yelisavetpol vilayetlerinde Azerbaycan'ın öncü aydını Ahmed Bey Ağayev (Ağaoğlu) tarafından kurulmuştur⁵². 1905'te Ermeni-Azerbaycan anlaşmazlığının şiddetlenmesi, ulusal bir siyasi teşkilatlanmanın gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Parti kurulmadan önce büyük hazırlıklar yapılmış, Azerbaycan'ın birçok bölgesinde kuruluş için toplantılar düzenlenmiş, partinin birimleri oluşturulmuştur. Parti Merkez Komitesi Bakü'de bulunmaktaydı⁵³. A. Ağayev'in başkanlık ettiği Merkez Komite'de birçok ünlü siyasi şahsiyetler yer almıştır. Parti kısa sürede Yelisavetpol, Şuşa, Ağdam, Berda, Yevlah, Karyagin, Tatar, Kars, Nahçıvan gibi bölgelerde şubeler açmayı başarmıştır. "Difai" partisinin broşürleri Bakü'de basılmış ve tüm bölgelere gönderilmiş, broşürler Azerice ve Rusça olarak yayımlanmıştır. Bu bildirimlerde bölge halklarına çağrı yapılarak, "Taşnaksütyun" partisinin Çarlık makamlarıyla gizli işbirliği içinde olduğu Müslüman nüfusu Kafkasya'dan çıkarmaya ve yok etmeye çalıştığına dikkat çekilmiştir. Difai partisinin amacı "Kafkas Müslümanlarını yok olma tehlikesinden" kurtarmaktı ve halkı bilinçlendirme, aydınlatma amacıyla seferberlik ilan edilmişti. Broşürlerde, "okuma yazma bilmeyen halk kitlesini" eğitmek ve onları "olumsuz eylemlerden" korumanın amaçlandığı yazılmaktaydı⁵⁴.

Müsavat Partisi: "Müsavat" ("Eşitlik") Müslüman Demokrat Partisi, Azerbaycan halkının siyasi birliğinde önemli bir rol oynamıştır. Partiye, halkın çıkarları için savaşa deneyimi olan ve ulusal kurtuluş hareketinin hedefleri ve görevleri hakkında net bir fikre sahip olan Azerbaycan'ın bir dizi aktif kamu görevlisi rehberlik etmiştir. Ekim 1911'de Bakü'de kuruluşunda pek çok entelektüel, gazeteci ve yazar yer almıştır. Bunlar arasında Taghi Nagiyev, Mammadali Rasulzade (Resul oğlu) ve Abbasgulu Kazımzade çekirdek kadroyu oluşturmuştur⁵⁵.

"Müsavat" partisinin kurucuları ve kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. A. Rayevsky, partinin temelini M. A. Rasulzadeh tarafından atıldığını belirtir⁵⁶. H. Baykara ise partinin temelini A. Rasulzadeh, A. Kazımzadeh ve Veli Mikayıloğlu tarafından atıldığını söyler⁵⁷. Partinin kurucularından M.D. Huseynov'un ise şunları yazmıştır:

"Bir gün Abbas Bey'in dükkânının arka tarafında gizli bir görüşme ve istişare içinde oturuyorduk ki, bir arkadaşımız, merhum Tağî Nağî oğlu yanımıza gelip, "Gürcüler, Ermeniler ve Rusların siyasi partileri var. Neden bir partimiz yok? "Bir siyasi parti kuralım" dediğini aktarır. Birkaç gün süren tartışma ve müzakerelerden sonra "Müsavat" partisini kurmaya karar verdik. Rahmetli Resulzade Memmed Emin Bey de o tarihlerde İstanbul'daydı. İstanbul'da bize yazdığı dileklerle dolu mektubunda siyasi bir örgütlenmenin gerekliliğini dile getirmekteydi⁵⁷".

"Müsavat" partisini kuran bu 3 kişi, bir zaman "Hümme" yanlısı oldukları için "Hümme" saflarında bir miktar siyasi tecrübe kazanmışlardı. Çok geçmeden "Müsavat" partisi saflarına yeni üyeler katılmaya başlamış, parti kısa sürede aydınların, işçilerin, köylülerin, hizmetlilerin

⁵¹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Bakü, 2004,462.

⁵² Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri, 102, Polis Departmanı özel bölümü, 1909, belge 309, sayfa 34;

⁵³ Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi, 62, liste 1, belge 59, sayfa 151

⁵⁴ Dilara Seyidzade, A.g.e., 89.

⁵⁵ Jale İsmayılova, "Musavat" partisinin kuruluşu ve Azerbaycan milli hareket tarihinde önemli olay olarak "Açık söz" gazetesinin yayımlanması, *Tarih ve sorunları*, S. 1 (2013), 87.

⁵⁶ Raevsky A., "Musavat" partisi ve onun devrimkarşısı çalışması, Bakü, 1927

⁵⁷ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi tarihi*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992), 184.

ve küçük girişimcilerin temsilcilerini saflarına çekmiştir. Parti, eşitlik ve ilerleme, özgürlük ve bağımsızlık fikirlerini ilan etmiş ve evrensel değerlerin korunması ve geliştirilmesi için mücadele etmeyi kendine görev edinmiştir. 1912'de parti, cemiyetin teşkilatı ve faaliyetleri, merkez teşkilatları ile etkileşim vasıtaları adlı 3 kısımda 8 maddeden oluşan bir program benimsemiştir.

"Müsavat" partisi, faaliyetinin ilk aşamalarında tarihsel zorunluluktan doğan bir faktör olarak sosyo-politik mücadelede İslamcılığa öncelik vermiş, ancak bazı araştırmacılar tarafından bu durum yanlış yorumlanarak partiye, pan-İslamist damgası vurulmuştur. Fırka, bütün yazılarında "ümme" ile "millet"i, "Türklük" ile "Müslümanlık"ı ayırmamış, bağımsız Müslüman ülkelerin bağımsızlığını korumayı ve Rusya'da yaşayan Müslüman milletlerin bağımsızlığı için mücadele etmeyi kendine hedef olarak belirlemiştir. Bu durumu Resulzade şöyle açıklar: "Bizim mesleğimiz milli demokratik bir meslektir, demokrasimiz radikallik derecesine ulaşır"⁵⁸.

Kısa zamanda Azerbaycan, Kafkasya ve Rusya'nın farklı bölgelerinde "Musavat" teşkilatlanmış, Partinin fikirleri kitleler arasında hızla yayılmış, parti diğer siyasi partilerin aksine bağımsız faaliyetler yürütmeye çalışmıştır. A. Ağayev'in Türkiye'ye göç etmesinden sonra "Difai"nin diğer üyeleri "Musavat"a katılmış ve partinin siyasi potansiyeli büyük ölçüde güçlenmiştir⁵⁹.

Türk Ademi Merkeziyet Partisi: Azerbaycan'daki beşinci siyasi parti, 1917 Şubat-burjuva devriminin başında Nasib Bey Yusifbeyli tarafından Gence'de kurulan "Türk Ademi Merkeziyet" partisidir. Bir zamanlar Kırım'da ünlü İsmail Bey Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesinde çalışan ve onun "Türkçülük" ideolojisini benimseyen, bir süre İstanbul'da yaşayıp "Türkleri" burada tanıyan Nasib, cemiyetin ilk üyelerindendi⁶⁰. 1908 yılında İstanbul'da kurulan "Türk Cemiyeti" Yusifbeyli'nin Azerbaycan'a döndükten sonra "Açık Söz" ailesine katılması Muhammed Emin Resulzade ile tanışması ve onun fikirlerinden etkilenmesi sonucu Gence'de "Adami-Merkaziyat" partisi ortaya çıkmıştır. Parti "Açık Söz"ün yaymaya çalıştığı milliyetçilik idealine dayanıyordu ve millet meselelerini Musavat ile aynı çizgide görmekteydi Muhammed Emin Resulzade ve diğer federalistler gibi, Rusya'nın ulusal özerkliklere bölünmesini, federalizm temelleri üzerine inşa edilmesini ve Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım dahil tüm uluslara yerel özerklik verilmesini talep etmekteydiler. Nasib Bey de Musavat gibi devletletin yönetim şekli konusunda cumhuriyetçi fikirleri savunmaktaydı. Bu yüzden Yusifbeyli, "Açık Söz" gazetesinde milliyetçilik fikrini destekleyen yazılar yazmıştır. Daha sonra bu iki parti, ideolojik benzerlik nedeniyle Rusya Müslümanları Kongresi'nde birleşmiştir.

20. yüzyılın başında Azerbaycan'da kurulan partilerin sosyal ve siyasi etkileri farklı olmuştur. Azerbaycan'ın Rusya'dan bağımsızlaştığı 1918'de hemen hepsi Milli Parlamento'da temsil edilmiş, Azerbaycan'da milli ve siyasi bilincin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. 1920'de Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgali ile Azerbaycan'ın birçok ulusal siyasi partisinin faaliyetleri durdurulmuş, Bir kısmı yurt dışına göç ederek faaliyetlerine burada devam ettirmişlerdir. Azerbaycan siyasi göçünün ana sığınağı Osmanlı İmparatorluğu ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

4. Azerbaycan'ın Siyasi Liderleri İle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkilerin Şekli Ve Niteliği

Ahmet Bey Ağaoğlu (Difai Partisinin kurucusu): Azerbaycan siyasi parti ve örgütlerinin liderlerinin büyük bir bölümünün siyasi gelişimi ve ideolojik görüşlerinin oluşumu Osmanlı Devleti ile bağlantılı olmuştur. Osmanlı siyasi ortamındaki süreçlere katılım, burada

⁵⁸ Oruçlu M., *Müsavat Partisinin Azerbaycan'daki ve Mühacirette Faaliyeti*, (Bakü: Azersaşr, 2001), 57.

⁵⁹ Jale İsmayılova, age, 88.

⁶⁰ Rafail Ahmedli, *Mirza Bala Mohammadzade'nin sosyo-politik görüşleri*, (Bakü: Ozan, 2017), 16-17.

edindikleri siyasî deneyim ve Osmanlı aydınlarının siyasî açıdan aktif kesimiyle iletişimleri, onları mevcut siyasî ve yasal imkanlar dahilinde Azerbaycan'a döndükten sonra siyasî faaliyetlere teşvik etmiştir. Bu nedenle Azerbaycan siyasî partilerinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinden bahsederken siyasî liderlerinin yaşamı ve siyasî faaliyetlerine dikkat etmek gerekmektedir. Zira 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyaset sahnesinin en aktif kişilerinin siyasî portrelerinin oluşması ve örgütlenmeleri Osmanlı siyasî ortamıyla yakından bağlantılı olmuştur. Difai Partisi'nin kurucusu Ahmet Bey Ağaoğlu'nun faaliyetlerinin ve siyasî gelişiminin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti ile ilgili olmuştur. Ahmed Bey Ağaoğlu da diğer Azerbaycanlı siyasî isimler gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasî süreçleri ve Osmanlı aydınlarının faaliyetlerini örnek almıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na taşınması hayatında yeni bir sayfa açmış ve Osmanlı siyasî ortamında yaşanan olaylara doğrudan müdahil olmuştur. Bu durum onun milliyetçilik anlayışını da derinleşmiştir. Ahmet Bey Ağaoğlu, Türklerin birçok coğrafyada kurucu ve yönlendirici unsur olduğunu belirtiyor⁶¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş çapta yayılan "Jön Türk" devrimci hareketinden endişe duyan çarlık güçleri Ahmet Bey Ağaoğlu'nun siyasî imkanlarını sınırlandırmaya başlamış, bu durum Ahmet Bey Ağaoğlu'nun arkadaşlarının evinde uzun zaman saklanmasına neden olmuştur. Zulüm ve kısıtlamalardan kurtulmak ve aynı zamanda siyasî ve bilimsel potansiyelini daha iyi gerçekleştirebilmek için 1908 yılı sonlarında İstanbul'a taşınmıştır. İstanbul'a taşınması, buradaki aktif yazı faaliyetleri ve toplantıları onun milliyetçilik anlayışını daha derinden yapılandırmıştır. Ayrıca Rusya'da kazandığı milliyetçi mücadele tecrübesini İstanbul'da milliyetçi Türkçü çevrelerin istifadesine sunma fırsatı da bulmuştur.

Türk Ocağı Türk milli hareketinin önde gelen isimlerinden Ağaoğlu, bu hareketin kongresinde başkan seçilmiştir. Türk Yurdu'nda yayınlanan yazılarının Osmanlı çevresinde Türk siyasî akımının şekillenmesinde ciddi etkisi olmuştur. Ahmet Bey Ağaoğlu'nun endişeleri hem İslam dünyasını hem de Türk dünyasını kapsamıştır. Burada iki fikir akışı arasında bağlayıcı bir rol oynamıştır⁶².

1910 yılında ailesi Osmanlı'ya taşınmıştır. 1909 yılı başında Ağaoğlu, İstanbul'da maarif müfettişliği, ardından Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü yapmıştır. Ekim 1909'dan itibaren İstanbul darülfununda Türk-Moğol tarihi ve Rus dili dersleri vermiştir. Bu dönemde Ahmed Bey'in Türkçülük fikirleri, faaliyetinin ana yönü olmuştur. Sahip olduğu bu pozisyonlar nedeni ile sosyal ve politik faaliyetlerin merkezinde yer almıştır. Bu pozisyonlardan sosyal ve politik faaliyetinin diğer aşamalarına geçmiştir. Osmanlı siyasî hayatının temel oyuncularından biri olan İttihat ve Terakki'de yer alarak siyasî düşüncelerinin hayata geçirilmesinde yeni fırsatlar elde etmiştir.

1912'de istifa ederek "İttihat ve Terakki" grubuna katılmıştır. O yıl yapılan seçimlerde Osmanlı Meclisi'ne Afyon-Karahisar'dan milletvekili seçilmiştir. Milletvekili seçilmesi siyasî faaliyetinin bir sonraki aşamasıdır. Bu, temsil ettiği milliyetçi düşüncenin siyasî faaliyetlerinin somutlaşması yönündeki önemli başarılarından biri olarak değerlendirilebilir. Ancak basın faaliyetleri ile Türkçü ve milliyetçi fikirleri ifade etmekte devam etmesi, Türk düşüncesinin kitleleşmesi endişesini taşıyan çevreleri harekete geçirmiştir. 1912'de Ağaoğlu yazdığı yazılardan dolayı iki kez tutuklanmış, lakin kısa süre sonra serbest bırakılmıştır. 1915'te Afyon temsilcisi olarak Osmanlı Meclisi Mabusan'a (Millet Meclisi) giren Ahmed Bey, aynı zamanda "İttihat ve Terakki" teşkilatının "Merkez Genel" üyesi olmuştur. Bu durum onun Osmanlı siyasî hayatına katılımının derinliğini ortaya koyan bir gerçektir.

⁶¹ Ahmed Bey Ağaoğlu, *Seçme Eserler*, (Bakü, Doğu-Batı Yayınevi, 2007), 123

⁶² Ahmet Ağayef, "Türk Âlemi-3", *Türk Yurdu*, 15 Kamunievvel 1327, Yıl 1, S. 3, 70.; Bkz. Kenan Özakan, *Osmanlı aydınlarının islamcılık ve türkcülük siyasetlei üzerine tartışmalı çatışma, uzlaş, sentez*, editör Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ İstanbul 2021, 220

Azerbaycan'da Şura (Sovyet) hükümetinin kurulmasından sonra Ahmed Bey, bu kez Ankara olmak üzere tekrar Türkiye'ye taşınmak zorunda kalmıştır. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Bağımsızlık Bildirgesi'ni ilan etmiş, yeni kurulan hükümet, halkı fiziki yıkımdan kurtarmak için Osmanlı'ya yönelmiştir. Bu, Azerbaycan'ın milliyetçi seçkinlerinin, ülkeyi yabancı işgalinden kurtarmanın tek yolu olarak Osmanlı ordusunun yardımında gördüklerinin göstergelerinden biridir. Çünkü Azerbaycan milliyetçilerinin Osmanlı milliyetçi çevreleriyle karşılıklı ilişkileri vardı. Bu faaliyetlerinin sonucunda Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuru Paşa Azerbaycan'a gönderilmiş, dokuz yıllık ayrılıktan sonra Ağaoğlu, Nuru Paşa'nın danışmanı olarak Azerbaycan'a gelmiştir. 1918 yılında Ağaoğlu Gence'de bulunduğu sırada sadece iki sayı çıkan "Türk Sözü" gazetesini çıkarmıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde de milletvekili seçilmiştir.

26 Aralık 1918'de Ağaoğlu, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Paris Barış Konferansı'na katılmak üzere gönderdiği heyetin bir parçası olmuştur. Ağaoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi aktivizmi ve genç Azerbaycan devletinde sahip olduğu konum, onun koordine edici niteliklerini ilgi odağı haline getirmiştir. Burada Ahmet Bey Ağaoğlu'nun milliyetçi fikirlerinin giderek geliştiği görülmektedir. Fikirlerinde Cemaledin Afgani ve Ali Bey Hüseyinzade'nin ciddi etkisi olmuştur. Ancak bu dönemde Ahmet Bey Ağaoğlu'nun bu kadar güçlü bir liberal düşüncesi yoktu. Ancak zamanla Osmanlı toplumu üzerinde artan Batı etkisi onu da etkilemiş ve giderek Batı'ya hayranlık duymaya başlamıştır⁶³.

1919-1920'de Malta'daki sürgünü sırasında bu görüşlerini kaleme almış ve ardından buna dayanarak "Üç Kültür" adlı eserini yayımlamıştır. Bu eserde dile getirilen fikirler, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal ve laik milliyetçiliğin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yazıları ve fikirleri, Osmanlılık akımının zayıflamasında ve Türkçülük ideolojisinin güçlenmesinde çok etkili olmuştur. Ağaoğlu, milliyetçilik çağında Osmanlıcılığın yürümeyeceğini belirtmiştir⁶⁴. Liberal ve laik milliyetçiliğe doğru bakışının değişmesi, bu dönemi Ağaoğlu'nun hayatında siyasî bir kırılma noktası olarak belirler. Ağaoğlu'nun düşüncesinde Osmanlı merkezli Türkçülük İttihat ve Terakki devrinde güçlenmiş, Milli Mücadele döneminde görüşleri ulus milliyetçiliğine yönelmiştir⁶⁵.

Birçok araştırmacının da yazılarında bildirdiği üzere Mustafa Kemal Atatürk, Ağaoğlu'nun fikirlerinden etkilenen en önemli siyasî liderlerden biridir. Osmanlı İmparatorluğu yerine laik bir Türk devleti kurma fikrini Türkiye siyaset sahnesine ilk getiren kişi olmuş ve bu fikirlerin Mustafa Kemal Atatürk'ün siyasî düşünceleri üzerinde derin bir etkisi olmuştur⁶⁶.

Mehmet Emin Resulzade (Müsavat Partisi kurucusu): Resulzade, İran'dan Osmanlı İmparatorluğu'na siyasî nedenlerle gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'dan Türk fikrinin temsilcileriyle bir araya gelmiştir. Çeşitli Türkçü örgütlerle siyasî ve ideolojik ilişkiler kurmuştur. Türkçü kuruluşların ve onların temsilcilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yoğunlaşmasının siyasî, hukukî ve kültürel nedenleri olmuştur. Türk fikirlerinin Rusya'da yayılması ciddi sorunlara yol açmıştır. Türkçülük görüşünü dile getiren ve Türkçülük kavramının siyasî yapılanmasına yönelik çalışmalar yapanlar, Rus hükümetinin baskısıyla

⁶³ Salih Zeki Haklı, Ahmet Ağaoğlu'nun batılılaşma düşüncesinde Türkiye'nin toplumsal yapısı ve kültürel değişim, *Muhafazakâr düşünce*, s. 54 (Mayıs-Ağustos 2018), 120.

⁶⁴ Ahmet Ağaoğlu'nun Atatürk'e sunduğu rapor, İsmet İnönü'yü neden kızdırdı?. <https://www.ens.az/tr/ahmet-agaoglundun-aturke-sundugu-rapor-ismet-inonuyu-neden-kizdirdi>, [12.04.2023]

⁶⁵ Abdullah Gündoğdu, "Ahmet Ağaoğlu'nun Fikrî Gelişim Çizgisi", *Doğumunun 150. yılında Türk dünyasının görkemli içtimai siyasi hadimi Ahmet Ağaoğlu sempozyumu, 19-20 Eylül 2019/Bakü-Azerbaycan 21-22 Ekim 2019/İstanbul-Türkiye*, 20.

⁶⁶ Serdar Akyol, Atatürk'ün yeteneklerine önem verdiği sadık müttefiki Ahmet Ağaoğlu kimdir? <https://www.koridorgazetesi.com/azerbaycan/ataturkun-yeteneklerine-onem-verdigi-sadik-muttefiki-ahmet-agaoglu-kimdir/>, [09.04.2023]

karşılaşmıştır. Bu dönemde Resukzade, Cemaleddin Afgani'nin bir eserini de Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Dolayısıyla Resulzade'nin faaliyet gösterdiği bu dönem oldukça verimli bir dönem sayılabilir⁶⁷. Cemalettin Afganî, Resulzadeh'i etkileyen esas kişiydi. Cemaleddin Afganî'nin fikirlerinin Resulzade üzerindeki etkisi onun milliyetçi düşüncelerinde kendini göstermiştir. Önceliği milliyet bilinci olan bu düşünür için "milliyetçilikten başka mutluluk yoktur" felsefesinden etkilenmiştir. Bu yıllarda Resulzade, Cemalettin Afgani'nin "Milli Birlik Felsefesi" adlı makalesini Farsçadan Türkçeye çevirerek "Türk Yurdu" dergisinde yayımlamıştır.

Mehmet Emin Resulzade Ağustos 1911'de İstanbul'a gelmiş, siyasi faaliyetinin çok önemli bir dönemi burada başlamıştır. Çeşitli örgütlerde temsil edilen siyasî şahsiyetler arasında karşılıklı ilişkilerin kurulması, fikir alışverişinin yaygınlaşması, Resulzade'in siyasi portresinin ve hedeflerinin oluşmasında ve şekillenmesinde etkili olmuştur. Böylece Resulzade, "Türk Yurdu"nda birleşen milliyetçi aydınlarla buluşmuştur. Burada "Sebülreshat" dergisinde "İran Türkleri" yazısını yazmıştır. M.E. Resulzade bu yazılarında İran'ın genel tarihi hakkında daha fazla bilgi vermiştir. Bu, Osmanlı Türk-milliyetçi ortamının bilgilendirilmesi açısından çok önem taşımaktadır. Çünkü Osmanlı Türk-milliyetçi ortamının Osmanlı ve Rusya Türkleri hakkındaki bilgilerine rağmen İran Türkleri hakkındaki bilgilerin derinleştirilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı.

Resulzade'nin Osmanlı'da yaşadığı bu dönemde Bakü'deki milli mücadele yanlıları, Balkan harbi sırasında Rusya aleyhine yazılan bildiri ve Rusya'daki Türkleri ve Müslümanları Osmanlı'ya yardıma çağırmanın bazılarını rahatsız ettiğini söylüyorlardı. Bu açıklamanın yazarı de Resulzade idi.. Bu aşamada Mehmet Emin Resulzade, Ziya Gökalp'in derinlemesine incelediği "Türklük" idealinden etkilenmiş ve bu konudaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir. O, Ziya Gökalp'in görüşlerini savunmuş ve Türkçülük, milliyetçiliğe dayalı "Musavat" partisinin kuruluşunda ve olgunlaşmasında kendisini bulmuştu⁶⁸. Ziya Gökalp'in düşünceleri, Resulzade'nin siyasî milliyetçilik fikirlerinin sistemleştirilmesinin yolunu açmıştır. Böylece Mehmet Emin Resulzade'nin İstanbul'daki ilk döneminin milliyetçilik ve Türkçülük düşüncelerinin oluşmasında oldukça etkili olduğu görülür. Burada Resulzade'nin milliyetçi fikirleri sistematize edilmiş ve bunlara dayanarak anavatana döndükten sonra milliyetçi bir partinin başına geçmiştir.

Nasib bey Yusifbeyli (Türk Ademi Merkezîyet Partisi kurucusu): Türk Ademi Merkezîyet Partisinin kurucusu Nasib Bey Yusifbeyli'nin siyasî ve fikrî faaliyetinin bir kısmı Osmanlı Devleti ile ilgili olmuştur. Büyük Türkçülerden biri olan Gaspıralı, Yusifbeyli'de Türkçülük fikrinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nde ve Rusya'da Türk milliyetçiliğini temsil eden iki ana akımın, Tatar ve Azerbaycan Türk aydınlarının bir araya gelmesi, milliyetçi düşüncede karşılıklı fikir alışverişini güçlendirmiştir. Nasib Bey Yusifbeyli bu karşılıklı ilişkiler içerisinde bir Türk milliyetçisi olarak yetişmiş ve özellikle yazılarıyla çeşitli alanlarda faaliyet göstermiştir. Böylece Gaspıralı uzun süre "Tarcuman" gazetesinde çalışmış (1906-1912) ve "Dilde, düşüncede ve işte birlik" felsefesini dile getirmiştir⁶⁹. Nasib Bey, İsmail Bey'den etkilenmiş ve onun kızıyla evlenmiştir. O, 1908'de İstanbul'da "Türk Yurdu" derneğinin ilk üyelerindendir⁷⁰.

Yusifbeyli'de Gaspıralı'nın etkisiyle ilgili Cafer Seyidahmed Kırımar, "Mücahid" dergisinde yayımlanan "Gaspıralı İsmail Bey - Nasib Bey Yusifbeyli" yazısında şöyle yazar:

⁶⁷ Cavid Mövsümlü , *age*, s. 138.

⁶⁸ Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği, 2015), 70-71.

⁶⁹ Gaspıralı İsmail Bey, *Dilde, düşüncede ve işte birlik. I. Gaspıralı 1851-1914*, (Bakü: Gartal, 2002), 15

⁷⁰ Kahramanlı Nazif, *Nasib bey numunesi*, (Bakü: Nurlan, 2008), 54.

"1909 yılının sonlarında hayatımızda önemli bir olay oldu. Öğrenci topluluğumuz acil bir toplantıya çağrıldı. bir komisyon seçildi. İstanbul'a geleceğini duyduğumuz Gaspıralı Bey İsmail'i ağırlayacağız. Nihayet beklediğimiz gün geldi. İsmail Bey ile birlikte Azerbaycan'dan Yusuf Bey Akçura ve İsmail Bey'in damadı Nasib Bey Yusifbeyli de geldi. Bu görüşmede Nasib Bey ile anlaştık ve ona derinden bağlandık"⁷¹.

1908-1909 yılları arasında Yusifbeyli, siyasî görüşlerini çeşitli kaynaklardan ilham alarak daha da geliştirmiş ve Türkçülüğün başlıca savunucularından biri olmuştur. Görüşünün merkezinde Azerbaycan Türklerinin Rusya içinde Türkçülük esasına göre önce özerkliği, ardından bağımsızlığı yer almaktadır. Bununla ilgili Mammadzade şunları yazmıştır:

"Azerbaycan'a döndükten sonra Nasib bey, Emin bey ile yakınlaştı ve "Açık Söz" ailesine katıldı. Kurduğu Adami-Merkaziyat fraksiyonu, "Açık Söz"ün yaydığı ulus teorisini esas almış ve ulus sorununu "Müsavat" olarak çözmüştür. Rusya'nın ulusal birimlere bölünmesini, federalizmin kurulmasını, Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım dahil tüm uluslara ulusal-yerel özerklik verilmesini talep etmiştir"⁷².

Bu, Nasib Bey'in siyasi görüşlerinin, bir Türk milliyetçisi olarak şekillendiği İstanbul'da geçirdiği süreden doğrudan etkilendiğini bir kez daha gösteriyor.

Azerbaycan siyasi partilerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi akımlarla benzerlikleri: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasî süreçler, Azerbaycan'daki ulusal siyasî partileri ciddi şekilde etkilemiştir. Bunun birkaç nedeni vardı. Öncelikle Osmanlı Devleti, uluslararası ilişkiler sisteminde Türklerin kurucu unsur olduğu tek devletti. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile sınırı vardı. Kafkasya ve Orta Asya'ya, Tatar, Başkurt ve diğer Türklerin yaşadığı bölgelere yakınlık da Osmanlı nüfuzunu güçlendiren faktörlerden biriydi. Azerbaycan Kafkasya'nın en büyük ülkesiydi. Burada yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu Oğuz-Türkmen ailesine mensup olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucu unsuruna akraba olan Türklerdi. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen değişimler, Azerbaycan siyasi partilerinin programlarında ve vizyonlarında değişikliklere yol açmıştır.

Müsavat Partisi'nin ilk etapta fikirleri, mahiyeti itibarıyla Panislamist anlayışa yakındır. Parti programının bu özelliğiyle geniş kesimlere seslenme amacının taşınmış olması muhtemeldir. Zira o dönemde halkın gözünde dini kimlik, milli kimlikten daha önde idi. Dolayısıyla, partinin destek görmesi ve güçlenmesi için bu esaslar kabul edilmiş olabilir. Ayrıca, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin "İslam Birliği İdeali"ni savunması ve Müsavatçıların Osmanlı'ya yakınlıkları görüşlerinde etkili olmuştu. Osmanlı'nın bir Türk devleti olması haricinde, o dönemde bağımsız kalabilmiş ve ümit vadeden tek ülkenin Osmanlı olması bu yakınlığı oluşturmuştu. Fakat zamanla Osmanlı'da da bu görüş zayıflayınca, Müsavat Partisi'nin yönü Ümmetçilikten Milliyetçiliğe kaymıştı. Ayrıca, Azerbaycanlı aydınların fikirlerinin değişmesinde İstanbul'da "Jön Türk" temsilcileri ile tanışmalarının da önemli etkisi olmuştur. Müsavat Partili aydınlar, Jön Türkleri ve fikirlerini yakından tanıma fırsatını bulmuşlardı⁷³.

Azerbaycan'da siyasi partilerin ideolojik yakınlığı en çok İttihat ve Terakki ile olmuştur. Pan-Türkizm, Türklerin tek devleti olan Osmanlılar için Pan-Slavizme karşı bir protesto idi⁷⁴. Bu, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu içinde gelişen süreçlerin bir sonucuydu. Milliyetçiliğin hem Osmanlı hem de Azerbaycan'daki protesto ve tepki niteliği, onun gelecekteki gelişimi üzerinde derin bir etki yaratmıştı.

⁷¹ Faig Alakbarlı, Nasib Bey Yusifbeyli'nin dünya görüşünde Aydınlanma, Türkçülük ve Azerbaycancılık, <https://turkistan.az/news.php?id=199>, [13.04.2023]

⁷² Mirzabala Mammadzade, *Milli Azerbaycan hareketi*, (Bakü: Nicat, 1992), 54.

⁷³ Alperen Budak, Müsavat Partisinin 1911 – 1922 yılları arasındaki faaliyetleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi The Journal of International Social Sciences* C.28, S. 2, (2018, Temmuz), 337.

⁷⁴ Orkhan Valiyev, A.g.e. , 8.

Türkiye'de bazı yazarlar, Ziya Gökalp'in fikirlerinin İttihat ve Terakki'nin kurucu unsuru olarak kabul etmektedirler⁷⁵. Ziya Gökalp hem Ağaoğlu'nun hem de Ali bey Hüseyinzade'nin etkisindeydi. Bunun temel nedenlerinden biri Rusya'da Osmanlılardan farklı olarak Türklerin yönetici değil, mahkum edilen millet olmasıydı. Türkler siyasî yönetimden uzaklaştırılmış, dillerini, kültürlerini ve dinlerini korumak zorunda kalmışlardı.

Ali Bey Hüseyinzade, Osmanlı siyasî ortamını ciddi bir şekilde etkileyen Azerbaycan siyaset düşünürlerinden biridir. Atatürk'ün şu ifadeleri bu durumu tasdik etmekteydi: "Etim kemiğimin babası Ali Rıza Efendi ise, düşüncelerimin babası Ziya Gökalp'tir." Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade'nin "şiiir Turancılığı"nın 1908'den sonra İstanbul'da başta Ziya Gökalp olmak üzere diğer Turancıları yarattığını söyler⁷⁶. Ali Bey Hüseyinzade, Osmanlı Devleti'nde siyasî düşüncenin gelişmesinde özel bir rol oynamış ve Azerbaycan ile Osmanlı siyasi düşüncesi arasında köprü görevi üstlenebilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı siyasî ortamında karşılıklı fikir alışverişi sürecinde edindiği bilgi ve tecrübeyi Azerbaycan'da milliyetçiliğin gelişmesinde kullanmıştır.

Azerbaycanlı düşünürlerin de yakından takip ettiği İttihad ve Terakki: Batı siyasî düşüncesinin kavramlarını Osmanlı siyasetine getirmiştir. Bunlar özgürlük, ulusal parlamento ve diğer taleplerdi. Bu da Osmanlı Devleti'ndeki siyasî düşüncenin giderek cumhuriyetçi fikirlere doğru ilerlemesine etki etmiş ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde tarih sahnesine çıkmıştır.

Balkan Savaşı, Osmanlı Devleti'nde Türkçülüğün güçlenmesinde olumlu etki yapmıştır. Balkan Savaşı, Azerbaycan Türklerinin de milliyetçiliğe yönelmesine neden olmuştur. Çünkü 1905 ihtilalinden sonra Çarlık makamları tarafından Azerbaycan Türklerine millî haklar sağlanmamıştır. Gelecekte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti marşının yazarı olacak olan Ahmet Cevad, 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşı'na ve Osmanlı tarafında Bulgarlara karşı askerî operasyonlara gönüllü olarak katılmıştır. Türk milliyetçiliğinin marşı olacak "Çırpınırdın Kara Deniz" şiirini bu dönemde yazmıştır. Dört yıl sonra 1918 yılında ünlü Azerbaycanlı besteci Üzeyir Hacıbeyov'un Ahmed Cevad'ın 1914 yılında Gence'de yazdığı "Çırpınırdın Kara Deniz" şiirini bestelemiştir.

Bu koşullarda hem de Resulzade'nin düşünce dünyasında milliyetçilik derinleşmiştir⁷⁷. Balkan Savaşları, Türk siyasi hayatının önemli dönüm noktalarından biridir. Savaş, Ocak 1913 Babıali baskınından sonra iktidara talip olan İttihat ve Terakki Partisi'nin yapısını, ideolojisini ve politikalarını derinden etkilemiş ve önemli değişikliklere neden olmuştur⁷⁸. Osmanlı siyasi ortamında yaşanan bu süreçler, Türk milliyetçiliğinin oluşumunu etkilemiştir. Azerbaycan siyasi partilerinin öncüsü Müsavat, Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir.

1912'de Müsavat Partisi Balkan Savaşı'na ilişkin açıklamalarında tutumunu şu şekilde dile getmiştir:

“Bilin ki tek çaremiz Türkiye'nin bağımsızlığı ve ilerlemesidir. Önceki duyarsızlığımızdan vazgeçmezsek, dünyanın gözleri önünde haklarımızı, insanlığımızı ve milliyetimizi kaybedeceğimizden, boyunduruk altında ve genellikle esaret altında kalacağımızdan şüphe duyulmamalıdır.”

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türk halklarını Osmanlı lehine ayağa kaldırmak için harekete geçen Rusya'daki Müslüman aydınlar ve onları Osmanlı ile birleştirmek isteyen

⁷⁵ Osman Demirbaş, “İttihat ve terakki cemiyeti ve milli mücadele”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999), 2.

⁷⁶ Azer Turan, *Ali bey Hüseyinzade*, (Moskova: SELAM matbaası, 2008), 18.

⁷⁷ Orkhan Valiyev, *age.*, 76.

⁷⁸ Bünyamin Kocaoğlu, *Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi*, <https://www.historystudies.net/dergi/tar201512772ae.pdf>, [11.04.2023]

Enver Paşa da bu süreci desteklemiştir. Temsilcilerini Kafkasya'ya göndererek gelecekteki askeri operasyonlar için planlar hazırlamıştır. Alman hükümeti de Enver Paşa'yı bu konuda cesaretlendirerek, savaşı kazanmaları halinde Kafkasya'ya sahip olacaklarına söz vermiştir. Savaş sırasında İstanbul'da Osmanlı mareşali Fuad Paşa tarafından Kuzey Kafkasyalılar, Azerbaycan ve Gürcüstan Türklerinden oluşan bir "Kafkasya Komitesi" kurulmuştur. A. Hüseyinzade, Salim Bey Behbudov da bu heyetin üyeleri arasında idi⁷⁹.

Önceden de belirtildiği gibi, Osmanlı siyasi ortamında etkisi özellikle Ziya Gökalp'te hissedilen siyasetçilerden biri de Mehmet Emin Resulzade'dir. Buradan hareketle ümmet ve millet kavramlarının oluşumunda Resulzade'nin Ziya Gökalp üzerindeki etkisi çok açıktır. Resulzade'ye göre milleti oluşturan unsurlar, din, dil, kültür ve ortak tarihtir⁸⁰.

Sonuç

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da siyasi partilerin faaliyetlerinin merkezinde milliyetçilik fikirleri vardı. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Rusya hükümetinin başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere Kafkasya'daki Türklerin ulusal haklarını ihlal etmesi, yerel dillerin ve dinin önünde engeller oluşturması olarak kabul edilebilir.

Aynı zamanda Rus egemenliği altında derinleşen sanayileşme, Bakü ve birçok Azerbaycan şehrini sanayi merkezleri haline getirmiştir. Azerbaycan burjuvazisi ile Rus burjuvazisinin haklarının eşit olmaması Azerbaycan milyonerlerinin çıkarına değildi. Bu yüzden bu milyonerler şu ya da bu şekilde Azerbaycan ulusal hareketini Ruslara karşı desteklemiştir. Bununla birlikte, bazı durumlarda, burjuvazi, Rus hükümeti önünde siyasi taleplerinde istikrarlı durmamıştır. Ancak işçiler kadar Azerbaycan aydınları da Rus hükümetinin baskılarına daha güçlü bir şekilde direnmiş ve bu sebepten Azerbaycan'ın ilk siyasi partisi olan Hummet sol bir çizgide ortaya çıkmıştır. Ancak sol örgütlerin Azerbaycan Türklerinin ulusal haklarına yönelik kayıtsız tavırları, Ermeni terör örgütlerinin Rus makamları tarafından himaye edilmesi, Azerbaycan'da milliyetçi partilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu partilerin kurucuları, Osmanlı Devleti'nde yaşanan süreçlerden şu ya da bu şekilde etkilenmişlerdir. Muhammed Emin Resulzade, Ahmed Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Nasib Bey Yusifbeyli'nin siyasi görüşleri, Osmanlı siyasi ortamından, özellikle de Jön Türk hareketinden güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Aslında 20. yüzyılın başında Osmanlı siyasi hayatı ile Azerbaycan siyasi hayatı fikir düzeyinde aynı sorunları yaşamıştır.

Aydınlar ve siyasi hareketin insanları, ulusal kimlik arayışı içinde olmuşlar. Osmanlı Devleti'nde Osmanlılık ve İslamcılık kriz yaşanmış ve Türk milliyetçiliği şekillenmiştir. Türk milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcileri Ziya Gökalp da Azerbaycanlı düşünürlerden etkilenmiştir. Ziya Gökalp yazılarında, özellikle Mirza Fatali Ahundzade'den etkilendiğini belirtmiştir.

Bu da göstermektedir ki, Azerbaycan siyasi partilerinin Osmanlı ile olan ilişkilerinden bahsederken teknik bağlardan çok ideolojik yakınlıktan bahsetmek mümkündür. Ayrıca 20. yüzyılın başında Azerbaycan'daki tüm milliyetçi partilerin kurucularının Osmanlı İmparatorluğu'ndan etkilendiği açıktır. Çünkü onlar Osmanlı Devleti'ne dernek ve siyasi kuruluşların faaliyetlerine katılmışlar. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türk hareketinin bazı milliyetçi faaliyetleri onlarda derin izler bırakmıştır. Muhammed Emin Resulzade ve diğer siyasi liderlerin yazılarında bu izler görülebildiğini ileri sürmek mümkün.

⁷⁹ Ali Farhadov, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan, (Bakü: Ziya, 2014), 164.

⁸⁰ Abdessamed Taibi , “Türk ve Arap Milliyetçiliğinin Kökeni: Ziya Gökalp ve Sati Bey” , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 11.

Kaynaklar

“Ahmet Ağaoğlu'nun Atatürk'e sunduğu rapor – İsmet İnönü'yü neden kızdırdı?”. ENS. 4 Ekim 2019.. <https://www.ens.az/tr/ahmet-agaoglunun-ataturke-sundugu-rapor-ismet-inonuyu-neden-kizdirdi>[12.04.2023].

Agayef, Ahmet. “Türk alemi - 3”, Kenan Özakan, *Osmanlı aydınlarının islamcılık ve türkcülük siyasetlei üzerine tartışmalı çatışma, uzlaş, sentez* içinde, ed. Yunus Emre Tansü, 000-000 İstanbul: İksad Publishing Hause, 2021.

Ahmedli, Rafail. *Azerbaycan'ın ulusal-demokratik devlet ideolojisi: Türkcülük, modernite, İslamcılık*. Bakü: Bilim Yayınevi, 2007.

Ahmedli, Rafail. *Mirza Bala Mohammadzade'nin sosyo-politik görüşleri*. Bakü: Ozan, 2017.

Akifoğlu, Vugar. “Azerbaycan'da milli direniş (1917-1930)”, *DTCF Dergisi* sy.2 (2017): 776-795

Akyol, Serdar. “Atatürk'ün yeteneklerine önem verdiği sadık müteffiki Ahmet Ağaoğlu kimdir?” *Koridor Gazetesi*. 24 Mayıs 2022.
<https://www.koridorgazetesi.com/azerbaycan/ataturkun-yeteneklerine-onem-verdigi-sadik-muttefiki-ahmet-agaoglu-kimdir/>[09.04.2023]

Alakbarlı, Faiğ. “Nasib Bey Yusifbeyli'nin dünyagörüşünde Aydınlanma, Türkcülük ve Azerbaycancılık.” *Türküstan*. 3 Ağustos 2021. Erişim 13 Nisan 2023.
<https://turkustan.az/news.php?id=199>, [13.04.2023]

Alakbarov, Faiğ. *Muhammed Emin Resulzade'nin dünya görüşü*. Bakü: Bilim, 2007.

Aliyeva L.A., Rustamova, C.Y. “20. yüzyılın başında Azerbaycan'da sosyal ve siyasi durum.” *Kayzen*. 17 Haziran 2017. Erişim 7 Nisan 2023. <https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5498/xx-asrın-avvallinde-azerbaycanda-cicitmai-siyasi-veziyet.html>

Ali Bey Hüseyinzade, *Seçme Eserler*, Bakü, Çaşioğlu Yayınevi, 2007

Ahmed Bey Ağaoğlu, *Seçme Eserler*, Bakü, Doğu-Batı Yayınevi, 2007

Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi, 62, liste 1, belge 59, sayfa 151

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Bakü, 2004,462.

Baykara, Hüseyin. *Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi tarihi*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı,1992.

Boz, Hakan. *İttihat ve terakki cemiyeti'nde türkcü politikalar, Türkiye'de siyasi partiler ve milliyetçilik*. Konya: Palet yayınları, 2021.

Budak, Alperen. “Müsavat Partisinin 1911 – 1922 yılları arasındaki faaliyetleri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28, sy. 2 (Temmuz 2018,): 333-343

Cumhuriyet dönemi diaspora temsilcileri, *Olaylay? gazetesi*, 11 Haziran 2014, s. 15

Demirbaş, Osman. “İttihat ve terakki cemiyeti ve milli mücadele”. Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999 .

Eldar Azizov, *"Difai" partisi'nin kuruluşu*, Bakü: Adalet, 2011.

Eldar Azizov, *Difai: 20. yüzyılın başlarında Ermeni-Azerbaycan çatışmanın ilk tarihsel koşulları ve nedenleri*, (Bakü: CBS Polygraphic Production, 2009), 51.

- Farhadov, Ali. *Birinci Dünya Savaşı Strasında Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri, Birinci Dünya Savaşı Strasında Azerbaycan*. (Bakü: Ziya, 2014).
- Gasimov, Rashad ve Rahim Mecnunov. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: İçişleri Bakanlığı Akadeisi, 2013.
- Gaspıralı, İsmail Bey, *Dilde, düşüncede ve işte birlik. I. Gaspıralı 1851-1914*. Bakü: Gartal, 2002.
- Gündoğdu, Abdullah. "Ahmet Ağaoğlu'nun Fikrî Gelişim Çizgisi", *Doğumunun 150. yılında Türk dünyasının görkemli içtimai siyasi hadimi Ahmet Ağaoğlu sempozyumu, 19-20 Eylül 2019/Bakü-Azerbaycan 21-22 ekim 2019/İstanbul-Türkiye*, 20.
- Haklı, Salih Zeki. "Ahmet Ağaoğlu'nun batılama düşüncesinde Türkiye'nin toplumsal yapısı ve kültürel değişim" . *Muhafazakâr düşünce*, sy. 54 (Mayıs-Ağustos 2018):120.
- Hasanov, Rahim. "Azerbaycanlı siyasi figürlerin XX yüzyılın başında var olan siyasi sistemlerdeki yeri". *Dergipark*. 1 Mayıs 2021. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1661136>[19.04.2023]
- Hekimoğlu Vecihi Sefa Fuat. *Türkiyenin fikir aleminde etkin bir Azerbaycan türkü: Hüseyinzade Ali Turan*. file:///C:/Users/hp/Downloads/TURKIYENIN_FIKIR_ALEMINDE_ETKIN_BIR_AZER%20(1).pdf, [04.04.2023]
- İbrahimli, Haleddin. "Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu: Tarihi ve İdeolojik Açından Karşılaştırmalı Tahlil", *Yeni Türkiye*. (2019): 107.
- İsmayıl Gaspıralı, *Firangistan mektupları*, Bakü, Hukuk Yayınevi), 2015
- Ismailov, M., Kaziev, M. *1905-1907 devrim yıllarında Azerbaycan'da köylü hareketi. Birinci Rus devriminin 50. yıl dönümü*. Bakı: Bilimler Akademisi, 1955.
- İsmayılova, Jale. "Musavat" partisinin kuruluşu ve Azerbaycan milli hareket tarihinde önemli olay olarak "Açık söz" gazetesinin yayımlanması, *Tarih ve sorunları*. sy. 1 (2013): 87-92
- Kahramanlı, Nazif, *Nasibbey numunesi*. Bakü: Nurlan, 2008.
- Kangarli. Rauf. "Muhammed Emin Resulzade'nin 130. yıl dönümü ülkemizde çokça kutlanmaktadır", *Halk gazetesi*, 25 Ocak,2014, s. 5.
- Kasımova, Samira. "20. yüzyılın başlarında Türkçülük ideolojisinin ortaya çıkışı". *Geostratejiya*. 8 Ekim 2021. Erişim 8 Nisan 2023. <https://www.geostratejiya.az/news.php?id=186>
- Khandan, Refik Zek. *Unutulmuş bir dahi*. Bakü : Korkut yayınevi, 1994.
- Kocaoğlu, Bünyamin. "Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi". *History Sstudies* 5, sy. 1 (Ocak 2013): 251-266.
- Mammadova, Feride. *Kafkas Albanyasının siyasi tarihi ve tarihi coğrafyası (MÖ III. Yüzyıl - MS VIII. Yüzyıl)*. Bakü: Elm, 1986.
- Mammadzade, Mirzabala. *Milli Azerbaycan hareketi*. Bakü: Nicat, 1992.
- Mert. Muhit. "Osmanlı'dan cumhuriyet'e geçiş sürecinde Ahmet Ağaoğlu'nun dini düşünceleri." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy. 10 (2006): 7-27
- Mövsümlü, Cavid. "19.yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da milli fikriyatın gelişimi", *Yayınlanmamış Doktora tezi*, Hacettepe Üniversitesi, 2021.
- Muhammed Emin Resulzade, *Eserleri (1903-1909)*. Cilt I, Bakü, Azernaşr, 1992

Oruçlu, M. *Müsavat Partisinin Azerbaycan'daki ve Mühacirette Faaliyeti*. Bakü: Azersaşr, 2001.

Ömerov, Vahid. "19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Güney Azerbaycan'ın siyasi durumu", *Ses gazetesi*, 2 Kasım 2012, s. 4.

Raevsky, A. "Musavat" partisi ve onun devrim karşıtı çalışması, Bakü: yy. 1927

Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri, 102, Polis Departmanı özel bölümü, 1909, belge no. 309.

Rzalı, Resmiye. "Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları". *Azerbaycan* 13 şubat 2011, s. 5.

Seyidzade, Dilara. *20. yüzyılın başında Azerbaycan: bağımsızlığa giden yollar*, Bakü: "Kitap" derneği, 1998.

Solmaz, Qaşqay. *Manna Devleti*. Bakü: Azersaşr, 1993.

Süleymanov, Nizami. *Azerbaycan'ın Safevi devleti (1501-1736 yıl)*. Bakü: "Ekonomi Üniversitesi" Yayınevi, 2018.

Taibi, Abdessamed. "Türk ve arap milliyetçiliğinin kökeni: Ziya Gökalp ve Sati Bey", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Turan, Azer. *Ali bey Hüseyinzade*. Moskova: Selam matbaası, 2008.

Uca, Alettin. "Ziya Gökalp ve Ona Türkçülüğü Aşlayan Adam: Hüseyinzade Ali Bey", *Dergipark*. 28 Şubat 2010. Erişim 13. Nisan 2023. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33225>

Umutlu, Vidadi. *Çarlık Rusyası tarafından Kuzey Azerbaycan işgale ve sömürgeciliğe karşı mücadele (1801-1828)*. Bakü : Elm, 2004.

Valiyev, Orkhan "Çarlık dönemi Azerbaycanı'nın ulusallaşma süreci: 1850-1920". Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi 2020.

Yağublu, Nasiman. *Müsavat Partisi Tarihi*. Bakü: Ay-ulduz, 1997.

Yağublu, Nesiman. *Azerbaycan'da Kafkas İslam Ordusu*. Bakü: OI MMC, 2013.

Yağublu, Nesiman. *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedis*. Ankara: Azerbaycan kültürderneği, 2015.

Yağublu, Nasiman. *Müsavat Partisi Tarihi*. Bakü: Adiloğlu, 2012.

Ferîdüddin Attâr'ın İlâhînâme'sinde Kamuda Etik Yönetim Düşüncesi

Yaşar UZUN¹

ÖZ

Kamuda dürüstlüğün geliştirilmesi ve sürdürülmesi etik değer ve ilkelere dayalı yönetim anlayışının güçlendirilmesi ile mümkündür. Kamuda etik değer ve ilkelerin ihlal edilmesinin yol açtığı sorunların ve zararların ciddiyeti nedeniyle, etik değerlere dayalı yönetim anlayışının geliştirilmesi hükümetlerin ve BM, OECD gibi uluslararası kuruluşların da gündeminde olan bir konudur. Etik yönetim anlayışının gereklerini tespitte önemli bir başvuru kaynağı ise kültürel eserlerde yer alan bilgilerdir. Bu çalışmada, Ferîdüddin Attâr'ın İlâhînâme'sinin kamuda etik yönetim esaslarına dair ne tür bilgi ve tavsiyeler içerdiği sorusu eserin içeriği analiz edilerek cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle çalışmanın amacı, Ferîdüddin Attâr'ın İlâhînâme'sinde kamuda etik yönetim esaslarına dair bilgi ve tavsiyeler hakkında okuyucu farkındalığını geliştirmektir. Çalışmanın sonunda İlâhînâme'nin kültürel bir eser olarak kamuda etik yönetimin geliştirilmesine yönelik yönetim tavsiyeleri içeren önemli bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Attâr ve İslam siyaset düşüncesinin gelişimine katkıda bulunan diğer düşünürlerin eserlerinin incelenmesiyle, yönetim alanında kültürel kaynaklarda yer alan kadim bilginin gün ışığına çıkarılmasına, insanlığın ortak bilgisi haline dönüşmesine destek sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ferîdüddin Attâr, İlâhînâme, Etik, Etik Yönetim, Denetim.

Ethics Management Thought in Feriduddin Attar's Ilahinamah

ABSTRACT

Developing integrity in the public sector is achievable through strengthening the management understanding based on ethical values and principles. Given the adverse repercussions of breaching ethical standards in the public sector, enhancing ethical management understanding has become a focal point for governments and international organizations such as the UN and OECD. A crucial source for delineating the requisites of ethical management comprehension lies within cultural works. In this study, Feriduddin Attâr's Ilahinamah serves as a cultural work to find an answer to the question as follows: What kind of information and recommendations does Feriduddin Attâr's Ilahinamah contain regarding the principles of ethical management in the public sector? Therefore, the purpose of the study is to raise readers' awareness of Ilahinamah's insights and recommendations concerning ethical management principles in the public sector. Ultimately, this study asserts that Ilahinamah, as a cultural work, holds significant references to the essential management practices conducive to fostering ethical management within the public sector.

Keywords: Feriduddin Attâr, Ilahinamah, Ethics, Ethics Management, Audit.

¹ Sayıştay Uzman Denetçisi, Sayıştay Başkanlığı, yasaruzun@sayistay.gov.tr, ORCID: 0000-0003-3803-0611

1. Giriş

Kamu hizmetlerinin yararlanıcıları olan vatandaşlar açısından kamu gücünü elinde bulunduranların bu gücü etik değerlere uygun şekilde kullanmaları temel bir beklentidir. Kamu gücünün adalet, hukukun üstünlüğü, liyakat, şeffaflık, hesap verebilirlik vb. kamu yönetimi etik değerlerine uygun kullanılmaması, kamuda yozlaşmanın, ahlaki çöküntünün ve bunların beraberinde getireceği pek çok olumsuzlukların habercisi olacaktır. Kamu yönetiminde etik değerlere uygunluk, başta kamu itibarının korunması ve sürdürülmesi olmak üzere, kamu politikalarının başarılı şekilde icra edilmesinin de ön şartlarından birisidir. Etik değerlerin hayata aktarılmadığı durumlarda ortaya çıkabilecek yoksulluk, yolsuzluk, israf, adam kayırma, can ve mal güvenliğinin kalmaması gibi olumsuz etki ve sonuçlar nedeniyle kamuda dürüstlük ve etik değerlerin yaşanır kılınması konusu sadece hükümetlerin değil, uluslararası organizasyonların da önemli bir gündem maddesidir. Birleşmiş Milletler, OECD vb. uluslararası organizasyonlar, rehberlik ve tavsiye mahiyetinde yönetim çerçeveleri geliştirmek suretiyle, küresel boyut kazanan etik dışı davranışlarla mücadele edilmesi noktasında kamu yönetimlerine destek sağlamaya çalışmaktadır.

Kamuda dürüstlüğün, diğer bir tabirle ahlakiliğin ölçütleri olan etik değerlere uygunluğun sağlanmasına yönelik reçetelerin başarılı şekilde tarif edilmesi ve uygulanmasında “kültürel eserler” rehberlik sağlayıcı önemli bir referans kaynağı niteliği taşımaktadır. Zira kültürel eserler, kadim bilgiye dayalı doğru davranış kodlarını bünyesinde barındıran, bu bilgiyi günümüze ve geleceğe taşıyan eserlerdir. Bu eserler, etik değerlerin korunması ve gözetilmesi noktasında geçmişte yaşanan olayları, tecrübeleri, uygulanan politika, yapı ve süreçleri, yönetim anlayışlarını insanlığın bilgisine taşımaktadır. Kültürel eserleri analiz ederek yapılacak sistemli çözümler, bugünün ve geleceğin yönetim anlayışında hâkim olması gereken etik yönetim düsturlarının neler olduğu, neden ve nasıl yaşatılması gerektiği gibi konularda önemli ipuçları sağlamaktadır. Diğer bir deyişle, toplumların sahip oldukları kültürel eserler, kamu yönetimlerinin sağlıklı temeller üzerinde inşa edilmesi için oluşturulacak sistemin göz ardı edilmemesi gereken temel unsurlarını bizlere hatırlatmaktadır (Uzun, 2023: 113).

Bu kültürel kaynaklardan birisi de ünlü İran’lı şair, mütefekkir ve mutasavvıf Ferîdüddin Attâr tarafından yazılan ve bu çalışmaya da konu edilen “İlâhînâme” adlı eseridir. Bu çalışmada, Attâr’ın İlâhînâme’sinin kamuda etik yönetim esaslarına dair ne tür bilgi ve tavsiyeler içerdiği sorusu eserin içeriği incelenerek cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın amacı, Ferîdüddin Attâr’ın İlâhînâme’sinde kamuda etik yönetim esaslarına dair bilgi ve tavsiyeler hakkında okuyucu farkındalığını geliştirmektir. Çalışmada İlâhînâme’nin Abdülbaki GÖLPINARLI tarafından çevirisi yapılan ve Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları (İlâhînâme-1992 ve İlâhînâme 2-1996) arasında yerini alan baskısı esas alınmıştır. Bu nedenle, çalışmada, öncelikle temel kavramlar üzerinde durulacak, müellif ve eseri hakkında bilgiler verilecek, ardından İlâhînâme’de öngörülen etik yönetim gerekliliklerine değinilerek genel bir değerlendirme yapılacaktır.

2. Temel Kavramlar

Ferîdüddin Attâr’ın İlâhînâme’sinde öngördüğü etik yönetim düsturlarını içerik yönüyle tespit etmeden önce, çalışmaya esas temel kavramlar hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır. Bu kavramlardan ilki olan “etik”, Yunanca’daki “ethos” sözcüğünden gelmektedir. Bu kavramın “εθός” olarak yazılan ilk kullanımı “alışkanlık”, “töre”, “görenek” anlamlarını taşımaktadır. Asıl anlamıyla “ἦθος” olarak yazılan etiğe göre ise eylemde bulunan kişi, aktarılan geleneksel eylem kurallarını ve değer ölçülerini sorgulamadan uygulamayı aksine, kavrayarak ve üzerinde düşünerek talep edilen iyiyi gerçekleştirmek için onları alışkanlığa dönüştüren kişidir. Alışkanlık, töre ve gelenek-görenek böylelikle “karakter” anlamını da almakta, erdemli olmanın temel tavrı olarak pekişmektedir. Bu iki Yunanca “ethos” kavramının Latince karşılığı ise “mos” sözcüğüdür,

dolayısıyla hem töre hem karakter anlamına gelmektedir (Pieper, 2012: 31). Etik, insan tutum ve davranışlarının iyi kötü-doğru yanlış açısından yargılanmasında rehber alınan ilkeler bütünüdür (Aydın ve Saldırım, 2019: 91). Etik, aynı zamanda ahlaki inceleyen felsefe dalıdır (Yayla, 2019: 62). Diğer bir deyişle etik, ahlaki hayatı ele alıp tartışan, moral değerler ile ideallerden meydana gelen ve ahlâk adı verilen olguya yönelen felsefe disiplindir (Türer, 2020: 39). Etik kavramı, kişilerin tutum ve davranışlarının ahlaki değerler ölçüsünde doğru-yanlış olarak değerlendirilmesine yönelik bir düşünme sürecini içermektedir.

“Etik”, bireysel ve toplumsal yaşamın pratiğinde olduğu gibi kamu yönetiminin işleyişinde de önemli bir kavramdır. Kamuda etik, devletin işlevlerini etkili ve verimli bir şekilde yerine getirebilmesi, halkın devlete olan güveninin güçlendirilmesi, kamu kaynaklarının verimli ve tutumlu bir şekilde kullanılarak sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için gerekli, hatta zorunludur (Aydın ve Saldırım, 2019: 85). Kamu hizmetlerinin sunumunda ve kamu kaynaklarının kullanımında eşit ve adil bir uygulamanın gerçekleşmesi bakımından kamu yönetimi etiği önemlidir. Kamu yöneticilerinin (ve görevlilerinin) karar alırken ve kamu hizmetlerini yürütürken uymaları gereken tarafsızlık, dürüstlük, sosyal adalet, saydamlık, hesap verebilirlik, kamu yararı gözetme gibi bir takım ilke ve değerler bütünü kamu etiğinin temelini oluşturmaktadır (Balkan, 2017: 6).

Etik yönetim denildiğinde, kamusal kararları alırken, kamu kaynaklarını yönetirken ve kamu hizmetlerini yürütürken uyulması gereken tarafsızlık, dürüstlük, sosyal adalet, saydamlık, hesap verebilirlik, kamu yararını gözetme gibi ilke ve değerler bütünü kamunun işleyişinde hayata geçiren yönetim anlayışından bahsedilir. Etik yönetim, aynı zamanda bir organizasyonda dürüstlüğü sağlayabilmek ve sürdürülebilmek amacıyla gerekli faaliyetlerin planlanmasını, uygulanmasını ve koordine edilmesini gerektirir. Etik yönetim, organizasyonun idari işleyişinin tamamlayıcı bir parçası olup organizasyon liderlerinin sorumluluğundadır (EUROSAI TFAE, 2017: 13-14).

3. Müellif ve Eseri Hakkında

Ferîdüddin Attâr, Horasan Selçukluları'nın son zamanlarında, büyük bir ihtimalle 537-540 (1142-1145) yılları arasında Nişâbur'da dünyaya gelmiştir. Ferîdüddin, eczacılık ve tıp ile meşgul olduğu için “Attâr” lakabını almış ve bu lakapla meşhur olmuştur. Onun çocukluk ve gençlik devresi hakkında kaynakların verdiği bilgiler çok farklı ve yetersiz olup eserlerinden, gençliğinde bir taraftan attârlıkla uğraştığı, diğer taraftan da ilim tahsil ettiği ve tasavvufi bilgiler edindiği anlaşılmaktadır. Attâr, peygamberler ve veliler hakkında birçok kitap okumuş, otuz dokuz yıl müddetle tasavvufu ilgili şiir ve hikâyeleri toplamaya devam etmiştir. Kaynakların verdiği bilgilerden ve bazı şiirlerinden anlaşıldığına göre, Attâr, küçük yaştan itibaren ve özellikle tasavvufa yöneldikten sonra birçok seyahatlerde bulunmuş, Irak, Şam, Mısır, Mekke, Medine, Hindistan ve Türkistan'a yaptığı bu seyahatlerden sonra Nişâbur'a dönerek inzivaya çekilmiştir. Kaynaklara göre Attâr, oldukça ileri bir yaşta iken Moğollar tarafından Nişâbur'da şehit edilmiştir. Araştırmacılara göre Attâr'ın günümüze kadar gelen ve onun olduğunda şüphe bulunmayan yedisi manzum, biri mensur sekiz eseri vardır:

- İlâhînâme.
- Esrârname.
- Musîbetnâme.
- Hüsrevnâme
- Muhtârname
- Mantıku't-Tayr
- Dîvân
- Tezkiretü'l-evliyâ (Şahinoğlu, 1991: 95-98).

Hikâyelerini halktan toplayan, bilgisini halka duyurmaya, inancını halka yaymaya çalışan Attâr, kendisine has bir edaya, bir üslûba sahip olmakla beraber halk diliyle (tam bir halk Farsçasıyla) ve halkla konuşmuştur (Attâr, 1992: IX). Şiir formları açısından klasik nazım şekillerinin pek çoğunu kullanan Attâr'ın, daha çok mesnevî ve gazelde başarılı olduğu kabul edilir. Üslubundaki ustalık tasavvufî duyarlılığından kaynaklanmaktadır. Özellikle mesnevîlerinde tasavvufî bir meseleyi anlatırken sıklıkla temsillere başvurması, çerçeve hikâyeler içinde belli bir plana göre iç içe daha küçük hikâyeler anlatarak konuyu muhatabı için net bir hale getirmesi ve böylece ele aldığı meseleleri ana hikâye ile birleştirmede sergilediği yetkinlik Attâr'a has bir özelliktir (islamdusunceatlası.org, 2024). Attâr; âlim, arif, âşık ve şair bir şahsiyete sahiptir. Eşsiz güzellikte gazeller söyleyen Attâr, başta Divan'ı olmak üzere geride çok sayıda mesnevî bırakmıştır. Şiirinde akıcı bir dil kullanan ve süsten uzak olan Attâr, ömrü boyunca şiirlerinde hiçbir otoriteyi, hiçbir makam, mevki ve rütbe sahibini övmemiştir (Canım, 2016: 395-408).

Attâr'ın bu çalışmaya konu eserinin ismi olan "İlâhînâme", "İlâhî" ve "-nâme" kelimelerinden oluşmaktadır. "İlâhî" kelimesi, "Allah'a mensup, Tanrı ile ilgili, tanrısal" anlamlarını taşımakta, "-nâme" kelimesi ise "yazılı, yazılmış, küçük kitap" manasına gelmektedir. Her iki kelime bir araya gelerek mürekkep (birleşik) kelimeler meydana getirmektedir (Devellioğlu, 2006: 406, 804). Bu bağlamda "İlâhînâme"nin, "İlâhî olanla ilgili yazılmış kitap" anlamına geldiği ifade edilebilir. Ferîdüddin Attâr'ın tasavvufî mesnevisi olan İlâhînâme, yirmi bir bölümde (makale) 6500 beyit ihtiva eden bir eserdir (Şahinoğlu, 1991: 95-98). Attâr, eserine, "söz hazinesinin kapısını açması" niyetiyle İlâhînâme ismini vermiştir (Reinert, 2024). İlâhînâme, münâcât, na't, miracnâme, dört halifeye övgü ve makale adını verdiği yirmi iki bölüm ve bir hâtmeden oluşmaktadır (Kalkandelen, 2017: 202). Bu eser, bir çerçeve hikâye ile birçok küçük hikâyeden meydana gelmektedir. Çerçeve hikâyenin konusu özetle şu şekilde ifade edilebilir: Bir hükümdarın, bilgili, edepli ve hünerli altı oğlu vardır. Hükümdar bir gün oğullarına dünyada en çok arzu duyup elde etmek istedikleri şeyleri sorar. Oğulları sırasıyla "peri padişahının kızını", "büyücülük ilmini", "Cem'in kadehini", "âb-ı hayâtı", "Hz. Süleyman (A.S.)'ın yüzüğünü" ve "kimya bilgisini" elde etmek istediklerini ifade ederler. Hükümdar, oğullarının bu arzularını öğrendikten sonra, peri padişahının kızını isteyene şehvetin kötülüğünü; büyücülük ilmini öğrenmek isteyene büyücülüğün kötülüğünü; Cem'in kadehini arzu edip dünyanın sırlarını bilmek isteyene, o kadar bilgisine rağmen Cem'in kendisini ölüm kuyusuna düşmekten alıkoyamadığını ve gerçek kadehin akıl kadehi olduğunu; abıhayatı arzu edene bilgi ve görgü ile canını aydınlatması gerektiğini; Hz. Süleyman (A.S.)'ın yüzüğünü isteyen oğluna dünya saltanatının geçici olduğunu ve ahiret mutluluğunu kazanmaya çalışmasını; kimya bilgisini isteyene ise hırsından dolayı bunu istediğini anlatır (Sevgi, 2000: 70). Her biri insanın ihtiraslarından birini temsil eden arzular etrafında gelişen hikâyede baba bunların manasız arzular olduğunu oğullarına gösterir (Şahinoğlu, 1991: 95-98).

İlâhînâme'de enbiya ve evliya hakkında 1000 kitap okuduğunu ve otuz dokuz yıl kadar tasavvufî şiir ve hikâyeleri toplamakla meşgul olduğunu söyleyen Attâr, hikâyelerini halk Farsçası ile kaleme almıştır. Mantıku't-Tayr gibi İlâhînâme de Mevlânâ'nın Meşnevî'sini besleyen önemli kaynaklardandır (Sevgi, 2000: 70).

Attâr'ın İlâhînâme'si, Şemseddin Sivâsî tarafından İbretnümâ adıyla manzum olarak Türkçe'ye çevrilmiş ve Sultan III. Murad'a takdim edilmiştir (Sevgi, 2000: 70). Eser, insanın hayattaki varoluş gayesini anlamasına yönelik önemli mesajlar içermesi yönüyle İslam tasavvuf edebiyatı açısından önemli eserler arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra eser, kamu yönetimlerinde ahlakiliği sağlamaya yönelik önemli referanslar da barındırması yönüyle "yönetim ahlakı" üzerine çalışmak isteyenler açısından da değerli bir eserdir.

"Dergipark.org.tr" üzerinde yapılan çalışmada, "İlâhînâme" ile ilgili çok sınırlı makale çalışması yapıldığı anlaşılmaktadır:

Alizade (2016) tarafından yapılan bir çalışmada, Attâr'ın "İlâhînâme" adlı eserinin şekil ve içerik özellikleri ele alınmıştır. Araştırma çalışmasına göre söz konusu eser, içerisinde yer verilen hikâyelerin içeriğine göre aşağıdaki bölümlere ayrılabilir:

- "Tezkiretul-evliya" eseri ile örtüşen hikâyeler;
- Kuran kıssaları ve dini içerikli hikâyeler;
- Toplumsal-tarihsel içerikli hikâyeler;
- "Şehname", "Bahtiyarname", "Mərzbanname", "Sindibadname", "Binbir Gece"nin etkisi altında yazılan hikâyeler;
- Diğer içeriğe sahip hikâyeler;
- Şairler hakkında hikâyeler.

Bu araştırma çalışmasında ulaşılan sonuca göre; Ferîdüddin Attâr'ın "İlâhînâme" adlı eseri; ilginç olaylar dizisi, derin ve anlamlı içeriği ile çok ilginç eserlerden biridir. Geniş konuları kapsayan bu eserin araştırılması tasavvuf edebiyatının özelliklerini anlamak açısından çok önemlidir (Alizade, 2016: 126).

Kalkandelen'in (2017) çalışmasında, İlâhînâme'de "ahiret" ile ilgili hikâyeler ele alınarak söz konusu hikâyeler ile "ahiret", Kur'an-ı Kerim ayetlerine telmihle ve benzetmelerle, bazen bir günahkâr, bazen de bir genç olarak dile getirilmiş, ahiret hayatı güzel ifadelerle örneklendirilmiştir (Kalkandelen, 2017).

Öztekin'in (2007) çalışmasında ise, Attâr'ın İlâhî-nâmesi'ndeki iki hikâyenin, kahramanlar ve olay örgüsünde kullanılan motifler yönünden Anadolu sahasında kaleme alınmış Işk-nâme, Hurşid-nâme, Hüsrev ü Şîrîn ve Süheyl ü Nev-bahar mesnevîlerine etkisi üzerinde durulmuş; İlâhî-nâme'nin, bu mesnevîlerin prototipi olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır (Öztekin, 2007: 428).

Literatürde, İlâhînâme'nin kamu yönetiminde etik değerlerin korunması ve gözetilmesine yönelik içerdiği yönetim düsturları üzerine bir çalışma yer almamaktadır. Çalışmanın, genel amacı doğrultusunda bu boşluğu doldurmaya yönelik bir adım olması arzu edilir.

4. İlâhînâme'de Etik Yönetim Esasları Üzerine

Kamuda etik yönetimin inşası, başka bir deyişle etik değer ve ilkelerin hayata geçirilmesi bütüncül bakış açısıyla ele alınması gereken yönetsel bir çalışma alanıdır. Bu bakış açısına göre; kamuda etik yönetim gerekliliklerinin karşılanmasına yönelik yapılması gereken çalışmaların bir boyutu kamuda etik rehberlik faaliyetleri ile ilgilidir. Bunun yanı sıra, kamu hizmetlerinin kamuda görev ve sorumluluk üstlenenler (kamu görevlileri) tarafından yerine getirilmesi nedeniyle, bu kişilerin doğru davranış sergilemelerini güvenceye almak üzere uygulamaya konulacak istihdam ve çalışan yönetimi politika ve uygulamaları da üzerinde durulması gereken bir yönetim alanıdır. Kamuda etik davranışın güçlendirilmesine yönelik çalışmaların bir boyutu da etik dışı davranışları önlemeye ve etik davranışın sürdürülebilirliğini sağlamaya yönelik izleme, kontrol ve değerlendirme faaliyetleri ile ilgilidir. Söz konusu boyutlar, OECD'nin kamu dürüstlüğüne ilişkin olarak kamu yönetimlerine önerdiği yol haritasında; "dürüstlük sistemi", "kültürel değişim" ve "kişileri sorumlu tutabilme" şeklinde üç ana sacayağı bünyesinde güncel olarak da ele alınmıştır (OECD, 2017: 4).

4.1. İlâhînâme'de Kamuda Etik Rehberlik

Kamuda etik rehberlik kapsamına giren çalışma alanları şunlardır: Etik davranış standartlarının tanımlanması (etik kodlar); etik davranışa ilişkin bilinç ve farkındalık geliştirme faaliyetleri (etik eğitimler); etik ikilem ve sorunlara yönelik danışmanlık desteğinin sağlanması (etik danışmanlık); lider ve yöneticilerin etik yönetim gerekliliklerinin karşılanmasında rol model olmaları (etik liderlik). Aşağıda, bu alanlarla ilgili çalışmaya konu eserde yer alan tespitlere yer verilecektir:

4.1.1. Etik Kod Açısından İlâhînâme

Etik kodlar; belli yaşam, meslek ve çalışma alanlarında insan ilişkilerini ve davranışlarını düzenlemek amacıyla bilinçli insan faaliyeti ve organizasyonu ile belirlenmiş nispeten sistematik bir bütünlük arz eden, soyut ve genel ahlaki ilkelerden ve standartlardan oluşturulmuş bütünlüğü ifade etmektedir (Yüksel, 2015: 10). Kamuda hatalı davranışın önlenmesi ve doğru davranış standartlarına yönelik beklentinin ortaya konulması açısından lider ve yöneticilerin izlenmesi gereken etik değer ve ilkeleri yazılı olarak tarif etmeleri, kamu görevlilerine ve kamu hizmeti yararlanıcılarına duyurmaları önemlidir. İlâhînâme’de, bireysel yaşamda olduğu kadar kamu yaşamında da geçerli olduğu düşünülen pek çok etik değere atıf yapılmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda ifade edilmiştir:

- Adaletli olmak: “*Adaletle, insafla buyruk yürüten temiz dinli bir beydi*” (Attâr, 1996: 224).
- Akıllı olmak, akıllı davranmak: “*Allah, sana akli onun için verdi ki, onunla bir işi düşünüp taşınarak yapasın, akıldan bir fayda elde edesin. A remiz kişi! Akıl gözüyle bir bak...*” (Attâr, 1992: 44).
- Kanaatkâr olmak: “*Şükredersen dilediğini bulur, Tanrı cömertliğinden, dilediğin şeyi elde edersin*” (Attâr, 1996: 72).
- Doğruluk üzere davranmak: “*Sen de sendeki eğriliği bırak da ondan sonra doğruluğun yüzünden yola düzül, ulaşacağın kovuğa git.*” (Attâr, 1992: 201).
- Kamu görevliliğine yakışır tutum ve davranış sergileme: “*Senin gibi bir adamdan iyi sözden başka bir söz çıkmaz. Sen, sana layık olan sözü söyledin, layık olan işi işledin*” (Attâr, 1992: 250).
- Tutarlı davranış sergileme: “*İbrahim gibi sözler söylüyorsun ama neden Nemrutcasına harekette bulunuyorsun?*” (Attâr, 1996: 287).
- Objektif karar almak: “*Güzelliği bir cihetten gören kişinin görüşünde kemâl yoktur*” (Attâr, 1992: 243).
- Haset etmemek: “*Gamsız, kedersiz olmayı istersen, gönlünden hasedi at, neşelenirsin. Tanrı’dan razı ol, hür olursun.*” (Attâr, 1996: 29).
- Adabımuâşerete uygun davranmak: “*Nice zamandır dil kesildin; şimdi de erler gibi baştan ayağa kulak kesil!*” (Attâr, 1996: 290).
- Hırsa kapılmamak: “*(Akıllı adam, İskender-i Rumi’ye) Hırsa, isteğe kul oldun sen; ...; Fakat hırsın da senden dünyayı istiyordu; sana bunca ordu toplattı.*” (Attâr, 1996: 14).
- Tembel olmamak: “*Sen aziz ömrünü tamamiyle sözle geçirdin; ne vakit işe koyulacaksın?*” (Attâr, 1996: 278).
- Kibirli davranmamak: “*Padişahken kibri huy edinseydi, halk boyuna onu anmazdı.*” (Attâr, 1996: 106).
- İnsanlara zulmetmemek: “*Saltanatta iken günün birinde bir zulmetsen, bir parçacık yufka ekmeği bile yesen zâlim olursun.*” (Attâr, 1996: 87).
- Bilgili olmak: “*Hükümdarın altı oğlu da, ...zamanlarındaki ne kadar bilgi varsa bunlara vâkıf, bütün sanat ve hünerlere sahiptirler.*” (Attâr, 1992: 37).
- Kararlı olmak: “*Hükümdarın altı oğlu da yüce himmet sahibi, kimseye boyun eğmemeyi huy edinen ve bu huylardan vazgeçmeyen (kişilerdi)*” (Attâr, 1992: 37).

Yukarıda örnekleri verilen etik değerler, eserde yönetici bir babanın, geçici heves ve istekleri hayatın gayesi olarak görmemeleri ve insanın varoluş yolculuğunun hikmetini kavramaları için oğulları ile yaptığı konuşmalarda doğrudan veya hikâyeler üzerinden dolaylı şekilde işaret edilmektedir. Bu yönüyle etik değerlere konu doğru davranış standartlarının, doğrudan ya da dolaylı olarak nasihatler şeklinde eserde tarif edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle eserin etik kodların geliştirilmesine esas olabilecek doğru davranış bilgisine dair örnekleri bünyesinde barındırdığını ifade etmek mümkündür.

4.1.2. İlâhînâme’de Etik Eğitime Bakış

Kamuda etik davranışı güçlendiren yönetim anlayışının önemli bir bileşeni de kamuda çalışanlara ve diğer yönetilenlere etik değer ve ilkelere uygun davranışın ne olduğu konusunda farkındalık ve bilinç kazandıracak eğitim çalışmalarıdır. Etik eğitimler, gerek etik davranış kodlarında yapılan izahların, gerekse de bireysel ve kamu yaşamında karşılaşılabilen durumlarda nasıl davranılması gerektiğinin anlaşılması açısından değerlidir. Etik eğitimler aracılığıyla, kişilerin etik sorunları fark edip analiz edebilmeleri konusunda üst düzeyde beceriler geliştirmeleri; etik yükümlülük ve kişisel sorumluluk duygularının güçlendirilmesi; etik ikilemler ve belirsizlik durumlarında ortaya çıkan baskı ve taleplere direnmek konusunda daha güçlü ve cesaretli bir tavır geliştirmelerinin sağlanması; etik dışı davranışların nasıl haklı gösterildiği konusunda farkındalık geliştirilmesi; etik karar verme süreci hakkında kişilerin bilgilendirilmesi amaçlanır (Aydın ve Saldırım, 2019: 2).

Bilgisizlik, İlâhînâme’de etik dışı davranışın ortaya çıkmasına yol açabilen bir unsur olarak ele alınmaktadır: “*Ey tam bilgisizlik yüzünden yoldan çıkan kişi,..*” (Attâr, 1996: 114). Bu nedenle, kişiler doğru bilginin izinden gitmeli, hakikatin ve doğru davranış bilgisinin peşinde olmalıdır: “*Cihana padişah olsan, gene bilgiye muhtaçsın, bilgiyi elde edersen dünyayı Zül-Karneyn kesilirsin*” (Attâr, 1996: 12). Bilginin peşinde koşmamak, öğrenme yolunda gayret sarf etmemek ve böylece doğru davranış bilgisinden uzak kalmak, hangi makamda olursa olsun kişiye yakışmayan bir davranıştır: “*Sen tam bir bilgisizlikle yolculuk edersen padişah bile olsan mutlak bir yoksulsun*” (Attâr, 1992:70).

Eserde, bilgiyi öğrenme yolunda gayret sarf eden yönetici örneklerine de yer verilmiştir. Eserde yer verilen İskender-i Rumi ve akıllı bir adam arasında geçen bir hikâyede, padişahın hikmete, doğru davranışa ilişkin bilginin edinilmesinde akıllı bir adamın yanına gidip sualler sorduğu, böylece zaafalarının farkına vardığı anlatılır: “*Ruhum, onun sözünden tamamiyle huzura erdi; bu seferden şu bir tek ganimet yeter bana.*” (Attâr, 1996: 14). Diğer bir hikâyede de, Merzuban adlı olgun bir bilgenin varlığından ve Nuşirevan’ın onun sohbetinden faydalandığından bahsedilmektedir (Attâr, 1996: 21).

Müellifin eserinde işaret ettiği hususlardan birisi de, yönetilenlere doğru davranış bilgisinin kazandırılmasında ailenin rolüne ilişkindir. Dolayısıyla, doğru davranış bilgisinin aile içinde başlaması, geleceğin toplum bireyi olacak kişinin küçüklükten itibaren ailesi tarafından bu bilgilerle mücehhez kılınması elzemdir: “*(Güzel Yusuf) ‘Bir kimsenin babası Yakup olursa o ne yaparsa iyidir, güzeldir’..dedi.*” (Attâr, 1992: 89).

Eserde, doğru davranış bilgisinin edinilmesinde eğitime katılanların istekli olmalarının önemine vurgu yapılmaktadır. Müellife göre bilginin öğrenilmesinde dinleyenin samimiyeti esastır: “*O iki sözün birini bile doğru düzen dinlemedikten sonra, üçüncüsünü ne diye istersin?*” (Attâr, 1996: 31). Ayrıca, doğru davranış bilgisini katılımcılara kazandıracak eğitimcilerin de bu alanda yetkin olmaları beklenir: “*Usta böyle perişan olursa öğrencileri ne yapabilirler, ne halde olurlar?*” (Attâr, 1992: 138).

Kamuda etik değer ve ilkeleri güçlendirmenin bir yönü de kamu görevlilerinin dışında toplum bireylerinin kendi aralarında ve kamu ile etkileşimlerinde etik davranış düşüncesini geliştirmekle ilgilidir. Eserde yer verilen bir hikâyede; toplumdaki bireyler arasında yaşanan etik dışı davranış örneğine yer verilmektedir. Hikâyede; bir şahsın bir meczuptan “çok kaba” bulduğunu ifade ederek ucuza bir kilim satın aldığı, yoldan geçen birinin de bu kişiden (mezcuptan kilim alandan) yumuşak bir kilim almak istemesi üzerine kiliminin “ipek gibi” olduğundan bahisle bu defa yüksek bir fiyata satmak istediği anlatılır (Attâr, 1996: 66,67). Bu örnek çerçevesinde, kamuda etiğin güçlendirilmesine yönelik yapılacak bilinçlendirme ve diğer çalışmaların toplum bireylerini de kapsayacak şekilde tasarlanması ihtiyacına işaret edildiği değerlendirilmektedir. Toplumda dürüstlük kültürünün ve bilincinin gelişimine yönelik yapılacak eğitim faaliyetleri,

geliştirilecek mesleki davranış standartları, mevzuat yapısı gibi çalışmaların kamuda etik kültürün “toplumun bütünü” ile birlikte gelişimine destek sağlayacağı aşikârdır (OECD, 2017: 10).

4.1.3. İlâhînâme’de Etik Liderlik Düşüncesi

Kamu yönetiminde etik değer ve ilkelerin hayata geçirilmesinde liderler, kilit konuma sahiptir. Kamuda etik yönetimin hayata geçirilmesi için gerekli çalışmalarda öncülük etmek liderlerin sorumluluğundadır (EUROSAI TFAE, 2017: 13-14). Etik liderler, etiği kamu yönetiminin gündeminden hiç çıkarmazlar; tutum, davranış ve yaklaşımlarında diğerlerine örnek olurlar. Etik liderler, kamuda etik rehberliğin, değerlere dayalı insan yönetiminin ve etik davranışı güvenceye alacak planlama, kontrol ve değerlendirme çalışmalarının başarılı şekilde yürütülmesi için gerekli koordinasyonu sağlar. Etik liderler, doğru-yanlış ayırımını yapabilen, ahlaka ve iyi davranışa ilişkin toplumsal kuralları tanıyan, kendi çıkarlarını kamunun çıkarlarının önünde tutmayan, insana ve topluma yararlı olma endişesi taşıyan, sahip oldukları gücü, yetkiyi ve nüfuzu toplumun yararına kullanan kişilerdir (Barutçugil, 2014: 99).

Attâr’ın eserine değerlere uygun liderlik (etik liderlik) penceresinden bakıldığında aşağıdaki tespitleri yapmak mümkündür:

Liderler, etik değer ve ilkelere uygun davranış göstermeye gayret etmelidir. Bunlara aykırı davranmak kamunun ve liderlik yapacak kişinin itibarına zarar verecektir. Bu nedenle, liderlik rol ve sorumluluğunu üstlenen kişilerin ahlaki değerlere uygun olmayan tutum ve davranışlardan uzak durması elzemdir: “*Pervane nasıl mumla uzlaşmaz, yanar giderse, kumarbazlıkla da saltanat davulu, hükümdarlık sancağı bir araya gelemez*” (Attâr, 1996: 173).

Etik lider, kişisel hırslarını dizginleyen kişidir. Bu nedenle, liderin beraber çalıştığı kişilerin davranışlarını olumlu davranışa sevk edebilmesi için öncelikle kendi nefsinin/egosunun dürtülerine yenik düşmemesi, kendi davranışlarını diğerlerinden beklediği davranış tarzına uyumlu hâle getirmesi elzemdir. Eserde, mevkisinden kaynaklı büyüklenen bir yöneticiye bir meczubun “*kendine gel de düşün; buyruğun kendine bile yürümezken, başkasına hiç yürümez; benimle becelleşme; niceye bir bahâneler getirip duracaksın?*” dediği aktarılır (Attâr, 1996: 64,65).

Liderler, yönetilenlere karşı ayırım yapmamalı (Attâr, 1992: 120,121) ve ikiyüzlü davranmamalıdır (Attâr, 1992: 121). Onlar, aynı zamanda diğerleri için doğru davranış açısından kılavuzluk etmelidir: “*Her işte onu (lideri) öne aldım, ona uydum. O ne yaparsa ben de onu yaparım*” (Attâr, 1992: 135).

Etik liderler, yönettikleri topluluğun mutluluk, huzur ve güven içerisinde yaşamasını önemser. Onların sıkıntılarını kulaklarını kapatmazlar ve çözmeye çalışırlar (Attâr, 1992: 117). Yönettikleri topluluğun mutlu, huzurlu ve güven içerisinde olmalarını sağlayacak bilginin farkında olmak üzere onlarla etkili iletişim mekanizmalarını geliştirirler. Eserde, Sultan Mahmut’un bir gün bir meczubun yurt edindiği bir viraneye uğradığı, meczubun yanıp yakılmada olduğunu görmesi üzerine ona “*Ne gamın var? Sanki gönlünün üstüne yüzlerce dağ yığılmış.*” diyerek durumunu öğrenmek istediği anlatılır (Attâr, 1992: 164). Etik liderler, yönettikleri topluluk içerisinde inanç ve kültür açısından ihtimam gösterilmesi gereken kesimlere karşı duyarlıdırlar ve sorumluluklarının gereğini yerine getirirler: “*(Yusuf şöyle söyledi) ...O yetimdir, onunla yemek yersem canım gidalarım benim....*” (Attâr, 1992: 88). Liderler, adalet değerini yücelten icraat sergilerler: “*Adaletinden, o civarda kurtla koyun bir arada yaşar, birbiriyle uzlaşır.*” (Attâr, 1996: 224).

Eser uyarınca liderler, yönettikleri topluluklara karşı baskı ve zulümden uzak dururlar, söz ve fiillerinde ölçülüdürler: “*Halkla olunca merhametli ol, o anda da diline dikkat et*” (Attâr, 1992: 168). Liderler, aynı zamanda stratejik düşünen kişilerdir. Amaç ve hedeflerini doğru şekilde belirleyip gereğini yerine getirirler (Attâr, 1992: 86,91). Yöneteceği topluluğun doğru davranış

sergileyerek organizasyon amaç ve hedeflerini gerçekleştirmelerini temin maksadıyla gerekli tedbirleri alırlar: “*Fakat önce hedefe bakar padişah. Yayıdan ok atılmadan önce hedefe dikkat edilir*” (Attâr, 1992: 188).

Etik liderler, yönetilenlere karşı tutum ve davranışlarında, gurur, kibir ve gösterişten uzak durmalıdırlar. Bu kişiler, buldukları pozisyon ve makamların görev ve sorumluluklarını hakkıyla yerine getirebilmeyi amaç edinirler; pozisyon ve makamlarını egolarını tatmin için kullanmazlar. Eserde bir hikâyede; adamın birinin güzel bir ata binerek dünyaya sahipmiş görüntüsünü vermeye çalıştığı, hizmetkârlarının yolu açmaları için halka emirler verdiği, bunu gören Behlül’ün ise eline toprak alarak, bir avuç toprak mesabesindeki şahsın ululanmasını verdiği anlatılmaktadır (Attâr, 1996: 37,38). Sultan Mahmut’la bir meczup arasında geçen diğer bir hikâyede de, yanına oturduğu meczubun gözlerini kapatıp Sultan’a bakmadığı, Sultan’ın bu duruma kızması üzerine meczubun “*Bu yolda kendini görmek doğru değilse başkasını görmek, büsbütün yanlış!*” dediği aktarılır (Attâr, 1996: 65).

4.1.4. İlâhînâme’de Etik Danışmanlık

Kamuda görev ve sorumluluk üstlenenler, zaman zaman iş yaşamında etik değerler ve ilkeler açısından hangi yönde karar verecekleri ve davranış sergileyecekleri noktasında ikilemelerle karşı karşıya gelebilmektedirler (Uzun, 2022: 203). Kamuda etik yönetim anlayışının uygulamada güçlendirilmesi açısından kamu görevlilerinin karşılaşacakları etik ikilemelerde onlara kılavuzluk hizmeti sunacak danışmanlık müesseselerinin varlığı ve etkinliği önem taşımaktadır. Etkin işleyen bir etik danışmanlık müessesesi, etik dışı davranışın “önlenmesi” ve “muhtemel zararlarının en aza indirilmesi” gibi yönlerden kamuda değerli bir fonksiyon icra edecektir.

Eserde yer verilen bir hikâyede, padişahın bağış yaptığı bir kişiden bahsedilir. Şahsın, padişahın kendisine yapmış olduğu bağışın kabul prosedürüne ilişkin tereddüt yaşaması üzerine, padişahın meclisindeki iyiyi, kötüyü bilen büyük kişilere danıştığı, onların da şahsın düşüncesini doğru buldukları anlatılır (Attâr, 1992: 145). Bu hikâyede danışmanların “doğru davranış” bilgisine sahip, deneyim ve tecrübeli, menfaat çatışmasından sakınan, doğruluk üzere davranan kişiler olması gerekliliğine de işaret edilmektedir.

Eserde yer verilen başka bir hikâyede ise; Sultan Mahmut’un bez parçası ve kerpiç parçası alma kararını şekillendirmek üzere bezci ve kerpiççiye danıştığı ve onların verdiği cevaptan memnun kalarak altın verdiği anlatılır (Attâr, 1996: 94,96). Eserde, danışmanlık işlevi gören kişilerin hatalı ve etik dışı davranışa vâkıf oldukları durumda da bu davranışları sergileyenlere gerekli ikaz ve hatırlatmayı yapmaları gerektiği öngörülmektedir. Eserde yer verilen bir hikâyede, padişahın halktan adaletsiz şekilde vergi alma politikasına vâkıf olan bir şahsın, padişahın kendisini ziyaretinde durumu ona anlattığı ve doğru davranış üzerine yol gösterdiği belirtilir (Attâr, 1996: 103,104).

Yukarıda yer verilen örnekler doğrultusunda İlâhînâme’nin kamuda etik yönetim anlayışının güçlendirilmesine esas etik rehberlik unsurlarına işaret eden referanslara sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Eserde yer alan pek çok hikâyede kamu etik değerlerine atıflar yapılmakta, doğru davranış bilgisinin öğrenilmesinin önemine vurgu yapılmaktadır. Kamuda doğru davranış üzerine gerekli danışmanlık desteği alınması ihtiyacına da işaret eden eser, topluma liderlik yapacak şahısların dikkat etmeleri gereken hususlara da değinmektedir. Eser, etik düşünme süreci hakkında da rehberlik mahiyetinde bilgiler içermektedir. Eserde yer verilen bir hikâyede, bir kadına yapılan saldırı üzerine kadının verdiği cevap, bir davranışın etik olup olmadığını değerlendirmede uygulanacak düşünsel sürece ilişkin ipuçlarını içermektedir. Buna göre, kişi yapmak istediği bir davranışa karar vermeden önce,

- Bu davranışın inanç ve değerlerine uygun olup olmadığını değerlendirmelidir;

- Sergilenecek davranışın bu davranıştan etkilenecek kişilerin hak ve hukuklarını ihlal edip etmeyeceğini düşünmelidir;
- Davranışa karar vermeden önce, başkasının aynı davranışı kişinin kendisine/yakınlarına uygulaması durumunda bundan hoşnut olup olmayacağına karar vermesi gerekir (Attâr, 1992: 40).

4.2. İlâhînâme’de Çalışanların Değer Odaklı Yönetimi

Vatandaş beklentilerinin karşılanması, kamu itibarının korunması ve sürdürülmesi, profesyonelleşmenin sağlanması açısından kamuda görev ve sorumluluk üstlenenlerin istihdam edilme politikalarının değerlere dayalı olarak ele alınması, tasarlanması ve uygulanması önem taşımaktadır. Bu nedenle, çalışmanın bu başlığı altında İlâhînâme’de değerlere dayalı istihdam politikaları alanında işaret edilen yönetim esaslarına değinilecektir.

4.2.1. Değerlere Uygun Çalışanı İşe Alma ve Yetiştirme

Kamu hizmetlerinin dürüstlük ortamında yararlanıcılara sunulmasında önemli unsurlardan birisi, hizmetin üretim ve sunum sürecinde görev alanların işe alınma ve yetiştirilme politikalarının etik değerler odaklı geliştirilmesi ve uygulanmasıdır. Etik değerlere uygun iş gücünün temini ve yetiştirilmesi, kamu yönetimine duyulan güvenin artması ve kamuda profesyonelleşmenin sağlanması açısından önemlidir. Attâr’ın çalışmaya konu eserine bu noktadan bakıldığında, kamuda görev alacakların hizmetin gerektirdiği değer ve liyakate uygun kişiler olması gerekliliğine işaret edildiği anlaşılmaktadır. Eserde yer verilen bir hikâyede eğiticisi tarafından bilgi, temiz inanç, tedbirli davranma, top çevgen oynama, okçuluk, kılıç vurma, mızrak atma gibi alanlarda başarılı şekilde yetiştirilmiş olan bir kişinin yönetici tarafından emsalleri arasından hemen seçildiği ve yanına alındığı anlatılır (Attâr, 1996: 208,209).

Kamuda işe alınanlara, işin gerektirdiği yetkinliklere sahip olmaları, profesyonel iş gücü olarak geliştirilmeleri açısından mesleğin gerektirdiği eğitimlere konu bilgilerin kazandırılması elzemdir. Müellife göre, kişiler bilgiyi öğrenme yolunda kararlı davranmalıdırlar. Bilgiyi öğrenmeleri açısından kişilerin kendilerini geliştirmeleri esastır: “*Bilgi görgü yolunu bilir, bulursan sana abıhayat budur işte. Fakat onun yolunu bilmezsen, o görgüde ancak şeytan kesilirsin.*” (Attâr, 1996: 46). Şahıslar, yapacakları işler için gerekli bilgi ve beceriyi edinmeleri hâlinde işlerin yerine getirilmesinde etkili sonuçlar alınacaktır: “*İşlerin sırları bilinirse nice demirler erir, muma döner. Aklın şaşırıp kaldığı yerde dağ bile pamuk gibi dağılır, atılır gider*” (Attâr, 1996: 89). Ayrıca kişiler, edinecekleri bilgi ve becerileri muhafaza ederek sürekli gelişim odaklı bir iş yaşamı sürdürmelidir: “*Yüzlerce çalışmayla bir güzel iş sahibi olduktan sonra o iyiliği, o güzelliği giderme kendinden.*” (Attâr, 1996: 201).

4.2.2. Görevlendirme Esasları Üzerine

Kamuda etik değerlere uygun yönetim anlayışını güçlü kılan unsurlardan birisi de mesleğin ve işin gereklerine uygun, doğru görevlendirme politika ve uygulamalarıdır. Müellife göre; görev, yetki ve sorumluluklar, işlerin gerektirdiği yetkinliklere haiz olan kişilere emanet edilmelidir: “*Reyleri isabetli, kadirleri yüce nedimler, hizmet için gözlerini yere dikmişler, emir bekliyorlardı..*” (Attâr, 1996: 232). İşler, doğru kişilere emanet edilmediğinde, verimsizlik, israf, kötü yönetim, zarar vb. istenilmeyen sonuçların doğması kaçınılmaz olacaktır. Eserde, bilge bir kişinin İskender’e “*Hürmüs’ün yaptığı o davulu ehil olmayanların eline teslim ettin de bu illete uğradın*” (Attâr, 1996: 44) dediği anlatılır.

Eser uyarınca kişilere, yapı, kapasite ve özelliklerine uygun iş ve görev dağılımı yapılmalı, haddinden fazla iş yükü yüklenmemelidir. Eserde “deve” figürünün metafor olarak kullanıldığı

bir hikâyede, bir hizmetlinin ağır yükler altındaki dört yüz deveye maval okuyarak yol aldırıldığı, ancak sonunda onların ölümlerine neden olması nedeniyle cezalandırıldığı anlatılır (Attâr, 1996: 161). Müellife göre, kendilerine görev verilenlerin görevin gerektirdiği sorumluluklara uygun davranmaları temel bir gerekliliktir: “*Bir makama sahıpsen buyruğa uy da yürü; ama sarhoşsan, bir adım bile atamazsın*”. Eserde anlatılan bir başka hikâyede ise, kamuda görev alanların görevin/unvanın/makamın gerektirdiği güven ve itibara zarar verecek davranışta bulunmamaları, aksi halde bu görev, unvan veya makamlara görevlendirilmemeleri gerektiğine işaret edilmektedir (Attâr, 1992: 74,76).

Yöneticinin temiz bir inanca sahip olmasının önemine atıf yapan eserde, görevi başında olmadığı durumlarda, emanetini bıraktığı kişilerden beklentilerini açıkça ifade etmesi gerektiği de hatırlatılmaktadır (Attâr, 1992: 39). Diğer bir deyişle eser, kamuda kendilerine görev ve yetki emanet edilen kişilerin sorumluluklarının (iş tanımlarının) açıkça belirlenmesi ve duyurulması ihtiyacına atıf yapmaktadır.

4.2.3. Eserde Çalışan Performansının Değerlendirilmesi

Kamuda yapılan çalışmaların beklenen hizmet standartlarına uygun yapıp yapılmadığını, çalışanların başarılı olup olmadığını, gelişim ihtiyacı olup olmadığını tespit açısından sergilenen çalışan performansının değerlendirilmesi önem taşımaktadır (Uzun, 2021: 13). Performans değerlendirmesinde, önceden belirlenmiş kriterler çerçevesinde, yapılan işler değerlendirilir ve gelecek dönemde yapılması gereken çalışmalar kararlaştırılır. Çalışanların performansı, belirli kriterler çerçevesinde dönem içerisinde çalışanların yaptıkları her önemli çalışmadan sonra ve dönem sonunda değerlendirilmelidir (Tiyek ve Sarıyıldız, 2018: 51).

Çalışmaya konu eserde, kişilerin sergileyecekleri performans gereklilikleri konusunda yapılmış tespitlerden bazıları aşağıda ifade edilmiştir:

Kişiler, işlerini aşkla, samimiyetle, adanmışlık duygusu ve ulvi gayeler ile yerine getirmelidir: “*İleriye doğru aşılın yol, iyi bil ki ancak canla aşılabılır...Bir iş yapacaksın canla başla yap,...*” (Attâr, 1992: 241). Eserde, Süleyman (A.S)’in huzurunda toplantıya gelmeyen bir karıncanın tepeyi düzeltmek için toprak zerrelere taşıdığı, gücü yetmediği halde bunu neden yapmaya devam ettiğinin sorulması üzerine “*Bu yolda ancak himmetle yürünebilir. Sen benim yaratılışıma filan bakma. Himmetimdeki yüceliğe bak...*” dediği anlatılır (Attâr, 1992: 68,69). Kişiler, üzerlerine düşen görev ve sorumluluklardan kaçınmadan bunları bizzat kendileri yerine getirmelidir: “*İşimi, kendimin başarması gerek dedim. O yüzden tembelliği boynumdan attım.*” (Attâr, 1992: 133); “*Serkeşlik etme de bari bir işe koyul, elinden geleni yapmaya giriş. Çünkü kimse senin derdine yanmaz, senin için kimse gam yemez. Bir an bile hiç kimse senin yükünü çekmez*” (Attâr, 1992: 132,133).

Kişiler, başarılı performans açısından işlerini, mesleki değer ve ilkelere, tanımlanmış iş ve meslek standartlarına uygun şekilde yerine getirmelidir: “*O (müezzin) hakiki bir doğrulukla dilini oynatmıyorsa iyice bil ki banlaması, kubbede ceviz durdurmaya çalışmaktır adeta*” (Attâr, 1992: 171). Bunun yanı sıra başarılı performans, ekip çalışmasını da gerektirebilir. Dolayısıyla kişiler, ekip çalışması gerektiren işlerde üzerlerine düşen sorumlulukları ekip çalışmasına uygun şekilde yerine getirmelidir. Eserde yer verilen bir hikâyede, padişahın talebi üzerine yüzük yapım işinde bilgelerin padişahın süre istedikleri, bir hayli düşünüp nihayetinde hepsinin de birleşip bir yüzük yapmaya ve üzerine şu yazıyı kazdırmaya karar verdikleri anlatılır: “*Nihayet bu da gelir geçer*” (Attâr, 1996: 98,99).

Başarılı performans açısından, işlerin yerine getirilmesinde gerekli ciddiyet ve özen gösterilmeli, başta zaman olmak üzere kişilerin kullanımına emanet edilmiş kaynaklar israf edilmemelidir: “*Buraya ziyân etmiye değil, kâr etmeye geldin.*” (Attâr, 1996: 68).

Müellifin eserinde kişilerin performansının değerlendirilmesine ilişkin işaret ettiği düşünülen yönetim esaslarından bazıları aşağıda ifade edilmiştir:

İşlerin doğru şekilde yapılması, mesleki ve kişisel gelişim ihtiyaçlarının tespit edilmesi, olumlu performansa kaynaklık eden yetkinliklerin sürdürülmesi gibi amaçlar çerçevesinde kişilerin performansları değerlendirilmelidir. Eserde yer verilen bir hikâyede, bir yöneticinin kale yaptırıp bir kişiye icraatını değerlendirmesini istediği, onun da kanaatini ifade ettiği belirtilir (Attâr, 1996: 76).

Etkin bir performans değerlendirme yaklaşımı açısından, kişiler için iş performans hedefleri tanımlanmalı, kişilerin performansları bu hedeflere ulaşma yönünde sarf ettikleri gayret üzerinden değerlendirilmelidir. Eserde mecazi anlatıma dayalı bir hikâye üzerinden, kişilerin iş davranışlarını hedef odaklı sergilemeleri gerektiği, iş hedefini önemsemeyen kişi performansına değer verilmeyeceği anlatılır (Attâr, 1996: 202,203). Performans değerlendirme süreçlerinde değerlendirmeyi yapacak kişilerin değerlendirmeyi nasıl yapacaklarına, iyi ve zayıf performansı nasıl ayırt edebileceklerine ilişkin bir anlayış ve kavrayışa sahip olmaları elzemdir (Attâr, 1992: 106).

Eser uyarınca, performans değerlendirmesinde “başarı”, kişilerin sergileyecekleri performans düzeyi ile ölçülmelidir. Onun dışında başka şeylerin değerlendirme unsuru sayılması adil bir yönetim yaklaşımı olmayacaktır: “*Bu yolda gümüşün, altının değeri yoktur; değer, ancak himmeti kuvvetli olan kişidedir, onun gayretindedir, onun himmetindedir.*” (Attâr, 1996: 104).

Adaletli bir kamu yönetimi anlayışı perspektifinden bakıldığında, kamuda görev ve sorumluluk üstlenenlerin sergiledikleri performansın objektif standartlar ölçüsünde takdir görmesi, bu kişilerde aidiyet duygusunun gelişiminin yanı sıra organizasyonlarda verimlilik ve performans artışına da kaynaklık edeceği aşikârdır. Çalışmaya konu eser bu nokta itibarıyla değerlendirildiğinde, sergilenen bir performansın takdir görmesi için “başarılı performans” vasıflarına sahip olması gerekmektedir. Müellife göre, başarılı performans için kişiler bir işle meşgul olmalı ve o işi başarmalıdır. Ödül ise ondan sonra gelecektir: “*Sana da bugün bir iş başarmak gerek. Bir iş başarmadıkça meyva elde etmene imkân yok.*” (Attâr, 1992: 72). Eserde “başarılı performansın ödüllendirildiği” bir hikâyede, bugünkü nesillerin geçmişte fidan dikenlerin yetiştirdiği ağacın meyvelerinden nasiplendikleri, bu nedenle bugünkü neslin de gelecek nesiller için fidan dikmesi gerektiği ifade edilir. Hikâyede, bu sözleri söyleyen ve fidan diken yaşlı bir adama yöneticinin altın verip ödüllendirdiği anlatılır. Bu hikâyeye, performansın ödüllendirilmesinde kamu yararını gözetme, sosyal sorumluluk sahibi olma gibi birtakım ilke ve ölçütlerin değerlendirme kriterleri olarak alınması gerektiğine de işaret etmektedir (Attâr, 1992: 71,72).

4.2.4. Çalışanların Görevde Yükseltilmesi

Görevde yükselme kavramı, çalışanların ifa ettikleri görevlerinden daha üst bir göreve gelmelerini ifade etmektedir. Diğer bir deyişle görevde yükselme, çalışanların mevcut görevlerinden yetki ve sorumluluk itibarıyla daha geniş bir görev alanına terfi etmeleri anlamında kullanılmaktadır (Ak ve Sezer, 2018: 739). Kamuda üst görevlere ait pozisyonlarda boşalma olması durumunda, bu görevlerin gerektirdiği yetkinliklere haiz kişiler arasında görevlendirme yapılması kurumsal adalete uygun düşen bir yönetim davranışı olacaktır. Buldukları görev ve pozisyonlarda başarılı performans gösteren ve üst görevlerin gerekliliklerini karşılayabilme potansiyeli sergileyen kişilerin ihtiyaçlar doğrultusunda üst görevlerde değerlendirilmesi, kişilerin motivasyonlarında artışı teşvik ederek doğru işe doğru adamın görevlendirilmesi ilkesinin hayat bulmasına da imkân tanyacaktır.

Eser uyarınca, üst görevlere getirilecek kişilerin bu görevlerin gereklerini yapabileceklerine dair potansiyel ve kabiliyete sahip olduklarını göstermeleri uygun olacaktır. Eserde, şehzadeyi

hastalığından kurtaran bir şahıstan bahsedilerek, şehzadenin ona birçok hediyeler verdiği ve onu üstadının (vefat eden hocasının) makamına geçirdiği anlatılır (Attâr, 1992: 102).

Diğer bir hikâyede de, çok soğuk ve karlı bir gecede, Sultan Melikşah'ın çadırının dışında hiç muhafız olmadığı, sadece bir bekçinin beklediği, Sultan'ın bunun nedenini sorması üzerine bekçinin verdiği cevabı beğendiği ve üst görevlere getirdiği anlatılır (Attâr, 1992: 268). Eserde görevde yükselme politikaları bağlamında işaret edildiği düşünülen bir husus da şudur: Kişilerin üst görevlere getirilmesinde aşamalı bir süreç izlenmeli, kişiler kabiliyetleri ölçüsünde üst görev ve pozisyonlarda görevlendirilmelidir: “*İnsan kudretince yücelebilir. Merdiven basamakları birer birer aşılarak çıkılır*” (Attâr, 1992: 155).

4.2.5. Çalışanların Disiplin Yönetimine Bakış

Herhangi bir organizasyonda, kurumsal hedeflere ulaşılması açısından çalışanların uyum içinde çalışmaları gerekir. Organizasyon yönetimleri, bunu sağlamak üzere çalışanları organizasyona zarar verecek davranışlardan uzak tutmak ve yanlış davranışları düzeltmek amacıyla bazı tedbirler ve yaptırımlar uygular, böylece organizasyonda disiplin yönetimi devreye girer (Kaplan, 2011: 139). Kamu yönetiminde doğru davranışın sürdürülmesinde, hatalı davranışın önlenmesi, tespiti ve caydırıcı yaptırımlara bağlanmasında disiplin politikalarının varlığı ve etkinliği önem taşımaktadır.

İlâhînâme'de toplumda hatalı davranışın önlenmesi ve yaptırıma bağlanması konusunda yer verilen örnekler üzerinden kamuda görev yapanların disiplin yönetimine ilişkin esasları tespit etmek de mümkündür. Eserde yer verilen bir hikâyede yönetimin, kişilerin birlikte çalışabilmeleri için gerekli disiplin tedbirlerini almasının önemine işaret edilmektedir (Attâr, 1992: 44,46). Bu noktadan bakıldığında, hatalı davranışlardan caydırıcı disiplin politikalarının varlığı disiplin yönetiminde etkinliğin sağlanması açısından temel bir gerekliliktir: “*Halkın baş eğmesi, korkup çekinmektendir; korkup çekinmek olmasaydı doğru bile eğri olur giderdi.*” (Attâr, 1996: 15). Eser uyarınca, disiplin yönetiminde kişilerin işledikleri hatalı davranışlara verilecek cezalarda “denge” unsuru göz ardı edilmemelidir. Aksi durum adaletsizliği beraberinde getirecektir: “*Hakîm dedi ki: Mademki ey yüce padişahım, gözlerimi geri veremiyorsun; Sert olma; insandan, dilerse geri veremeyeceğin şeyi alma. Ne diye yerine karşılık olarak hiçbir şey veremeyeceğin aziz bir şey alırsın?*” (Attâr, 1996: 24). Ayrıca esere göre, disiplin yönetimi bütün yönetilenlere yönelik katı ve otoriter bir yaklaşım anlamına da gelmemektedir: “*Değil mi ki topraksın, ateş gibi sert ve yakıcı olma*” (Attâr, 1996: 37).

Yukarıda yer verilen örnekler doğrultusunda İlâhînâme'de, kamuda etik yönetim anlayışının güçlendirilmesine esas olmak üzere çalışanların istihdam edilmelerine yönelik değer odaklı yönetim politika tavsiyelerine yer verildiğini ifade etmek mümkündür.

4.3. Etik Davranışı Yönetmede Kontrol ve İzleme Politikaları

Kamuda etik değerlerin ihlal edilmesini önlemek üzere kontrol, izleme ve değerlendirme amaçlı yönetsel politikaların geliştirilmesi ve uygulamaya konulması gerekir. Aşağıda kamuda etik davranışın sürdürülebilirliğini sağlamak üzere kontrol ve izleme odaklı yönetim yaklaşımlarına değinilecektir:

4.3.1. Etik Dışı Davranış Risklerini Yönetmek

Kamu yönetimini oluşturan organizasyonların misyonlarını, amaç ve hedeflerini etik değerler üzerine inşa etmeleri ve yerine getirmeleri beklenir. Ancak organizasyonlar, amaçlarını gerçekleştirip gerçekleştiremeyecekleri konusunda belirsizliğe yol açan iç ve dış etkenlerle

etkilerle karşılaşabilirler (Türk Standartları Enstitüsü, 2023). Bu bağlamda kamu yönetimi organizasyonlarının misyon, amaç ve hedeflerini üzerinde inşa edecekleri etik değerler temelini bozulmasına ve çürümesine yol açabilecek (“yolsuzluk”, “hile”, “gücün kötüye kullanılması”, “rüşvet”, “adam kayırma”, “çıkar çatışması”, “politika saptırması”, “itibar kaybı”, “psikolojik taciz”, “ayırıcılık”, “bilgi sızdırma” vb.) etik dışı davranış risk türleri (Uzun ve Önder, 2021: 40) ile etkin şekilde mücadele etmek öncelikli bir konu hâline gelmektedir.

İlâhînâme’de yer alan ve etik değerlerin korunmasına hizmet edeceği düşünülen risk yönetim ilke ve esaslarına ilişkin aşağıdaki tespitleri yapmak mümkündür:

Kurumlar ve kişiler, etik dışı davranış risklerine karşı uyanık olmalıdırlar. Etik dışı davranışların yol açacağı kamu itibar kaybı, yolsuzluk, usulsüzlük, israf gibi zararlarla karşılaşmamak açısından tedbirli tutum ve davranış sergilemek sorumlu ve ahlaki yönetimin önemli bir göstergesi olacaktır: “*A uykuya dalan; etme, etme de kurtul.*” (Attâr, 1992: 254); “*Uyanıksan burada nasıl oturuyorsun ki gözünü yumdun mu bir şey göremezsin*” (Attâr, 1996: 92). Bu bağlamda, etik dışı davranış riskleri ile etkin şekilde mücadele edilmesi sürekli gündemde tutulması gereken bir çalışma alanıdır: “*Yarının derdini bugün çekmelisin. Gönlün, yarının korkusuyla bugün yanmalıdır*” (Attâr, 1996: 74).

Eserde risklerin yönetilmesinde izlenecek yönetime ilişkin de referanslara yer verilmiştir. Buna göre, etik dışı davranış riskleri ve etkileri, bunları etkin şekilde yönetmek üzere yapılacak kontrol faaliyetleri doğru şekilde belirlenmelidir: “*Önce bakmalı da sonra yola ayak basmalı. Çünkü yolu görmeden yolculuk edilemez. Görmeden yola ayak basarsan sonunda baş aşağı gelirsin*” (Attâr, 1992: 70). Etkin bir risk yönetimi işleyişinin doğru veri ve bilgilere dayalı olarak sağlanması gerekliliği hatırla tutulmalıdır: “*Önce arın, temizlen de sonra işe koyul; bilgisizce gitme; kuyuyu gör, yola dikkat et.*” (Attâr, 1996: 166); “*Akıllıca yürü, iyi dikkat et, haberdar ol, burada bela yağmadadır, sakın.*” (Attâr, 1996: 174). Etik dışı davranış risklerini yönetmek üzere uygulamaya konulacak akılcı çözümler, kamuda ahlakiliğin temellerini güçlendiren etkilere de kaynaklık edecektir: “*Ama işin âkabetini düşünen aklı, yine kendisine yâr oldu.*” (Attâr, 1992: 144).

Eserde yer verilen hikâye örnekleri üzerinden de risklerin stratejik bir yaklaşımla yönetilmesi gerektiğine, karşılaşılacak risklerle alınacak tedbirler arasında olması gereken uyumluluk ilkesine işaret edildiği düşünülmektedir. Eserde yer verilen bir hikâyede, bir tilkinin tuzağa düştüğü ve avcının kendisini bulması halinde derisinin soyulacağı ihtimalini düşündüğü anlatılır. Tilki bu riski yönetmek üzere kendisini can korkusuyla ölü gibi uzatır. Avcı gelip bazı organlarını alınca her defasında tahammül eder, ancak başka bir avcının yüreğini almak istemesi üzerine bu defa tuzaktan kaçır (Attâr, 1996: 60,61).

4.3.2. İlâhînâme’de Şeffaflık, Hesap Verebilirlik ve Gizlilik Dengesi

İyi yönetimin bir ilkesi olarak şeffaflık, bir ülkenin kamu yönetiminin kalite göstergesidir. Şeffaflığa dayalı yönetim uygulamaları, vatandaşın kamu politikalarına ve devlete olan güvenini güçlendiren bir etkiye sahiptir (Şengül, 2018: 154). Şeffaf bir yönetim sergilemek, hesap verebilir olmayı da gerekli kılar. Hesap verebilirlik, kamu kaynağını yönetenlerin söz konusu yönetme işini nasıl yaptıkları, yasaya, etik normlara ve mesleki standartlara uygun davranıp davranmadıkları konusunda kendilerini yetkili kılan otoriteye karşı hukuksal anlamda sorumlu olması şeklinde tanımlanabilir (Tutar ve Altınöz, 2017: 228). Söz konusu ilkeler noktasında İlâhînâme’de öngörülen yönetim esaslarından bazıları aşağıda ifade edilmiştir:

Etik liderler, yönettikleri organizasyonlarda kamu yararına uygun davranış sergilerler. Yönetilenler tarafından icraatları bilinir ve takdir edilir: “*Ey her yaptığı iyi ve yerinde olan padişahım,...*” (Attâr, 1992: 65). Eser uyarınca, kişiler kendilerine emanet edilmiş kaynak ve imkânlardan dolayı bunları kendilerine emanet edenlere karşı nasıl kullandıkları ve yönettiklerine ilişkin hesap vermekle yükümlüdürler: “*Alemin bütün zerrelere, birer birer hicaptır. Buna göre*

bir zerreye bile sahip olsan hesabını vereceksin demektir” (Attâr, 1992: 216). Hesap verebilme ile ilgili olarak eserde yer verilen bir hikâyede Behlûl’ün Sultan Hârûn’a; “*Doğuda bir ihtiyarın ayağına bir taş dokunsa, yahut bir yerde kırık bir köprü olsa da bir keçinin ayağı kırılrsa, Sen de batıda olsan senden korkmazlar ama bu işi de senden sorarlar a bîhaber; sen bundan kork*” dediği anlatılır (Attâr, 1996: 119).

Hesap verebilme zorunluluğu, yönetim işinin ayrılmaz bir parçasıdır. Hesap verebilmenin olmadığı bir yönetim, karmaşa, hukuksuzluk ve kötü yönetime davetiye çıkaracaktır: “*Bugünün önünde bir de yarın var muhakkak!*” (Attâr, 1992: 48). Hesap verebilirlik ilkesinin etkin uygulandığı bir yönetim anlayışında kamu kaynaklarının etkin, mevzuata, etik değer ve ilkelere uygun kullanılması ve yönetilmesi konusu, rutin kontrol, izleme ve değerlendirme çalışmalarında da ele alınan bir mevzudur. Hesap verebilirlik ilkesi, bu yönüyle kurumsal ve yönetsel uygulamaları geliştiren bir işleve sahiptir: “*İleriyi bilsen, ilerisini görsen (hesap verileceğini görsen) hep kendi noksanını görürsün*” (Attâr, 1996: 50).

Günümüz kamu yönetimlerinde yönetenlerin yönetilenlere karşı şeffaf olmaları esas olmakla birlikte, bunun “tam” olarak uygulanamayacağı, hukuk düzeni ile tanımlı sınırlar çerçevesinde söz konusu ilkenin geçerli olacağı genel kabul görmektedir. Buna göre kamu güvenliği, kamu düzeni, devlet sırrı, kişisel hakların korunması vb. konularda şeffaflığın birtakım sınırlamalarının olması tabiidir (Uzun, 2021: 19). Çalışmaya konu eserde, devlete ait “gizli” kalması gereken bir bilginin izin ve yetki verilmeksizin paylaşılması gerektiğine işaret edilmektedir. Eserde yer verilen bir hikâyede, bir mübidin padişaha “*Benim gizli tuttuğum bir işim var; Padişahтан aman bulursam söyleyeyim; aman vermezse gene gizli kalsın.*” dediği anlatılır.

4.3.3. Hazinesin Yönetimi

Kamu yönetiminde kamu gelir ve giderlerinin adalet, yasallık, kamu yararına uygunluk gibi değer ve ilkelere uygun şekilde gerçekleştirilmesi, mali yönetim disiplininin korunması ve sürdürülmesi, adaletin toplumun bütün katmanları nezdinde yaygınlaştırılması açısından önemlidir.

Eserde kamu gelirlerinin adil bir şekilde tahakkuk ve tahsil edilmesi gerekliliğine işaret edilmektedir. Eserde yer verilen bir hikâyede, bir padişahın yolda bir şahısla karşılaştığı ve bu şahsın padişaha haksız yere halktan gelir toplamasını eleştirdiği anlatılmaktadır: “*Yüzden fazla şehre, köye vardım, her mescitte senin yoksulluğunu gördüm. Her evde, her bucakta arpadan arpaya, hatta yarım arpa bile olsa hesaplayıp senin gibi bir yoksula vermek için ayırıyorlar. Hiçbir Pazar, hiçbir dükkan görmedim ki orda senin zulmün yüzünden bir feryat, bir figan kopmasın*” (Attâr, 1996: 102,103). Diğer bir hikâyede de Sultanın ziyaret ettiği bir şahsın, padişahın yoksul kişilerden gelir tahsil etmesini eleştirdiği anlatılmaktadır: “*O ihtiyar kadın bu yoksulluktayken sen nasıl ondan haraç, bağ alıyorsun?*” (Attâr, 1996: 103). Eser uyarınca, gelir yönetiminde adaletli davranılmaması zulme yol açacaktır. Müellif, bir hikâyede vergisini veremeyenin idam edilmesini zulüm olarak nitelemektedir (Attâr, 1992: 46).

Öte yandan eserde, adaletli yönetim açısından kamu kaynaklarının kamunun ihtiyaçları doğrultusunda kullanılması gerekliliğine işaret edilmektedir: “*Dünyayı adaletle, insafa parlattı; dünya onun yüzünden, Nuşirevan’ın zamanını yeniden buldu. Halka, askere paralar verdi; nice büyük kişilere davullar, bayraklar ihsan etti. Aklında sevdalar taşıyanların dileklerini yerine getirdi; umduklarını verdi; nice zalimleri de baş aşağı edip mahveyleti*” (Attâr, 1996: 228,229).

4.3.4. Etik Davranışı Güçlendirmede Denetim ve Yargı Fonksiyonları

Kamu yönetiminde denetim ve yargı fonksiyonları, şeffaflık, hukuka uygunluk, doğruluk, hesap verebilirlik gibi etik yönetim değer ve ilkelerinin güvenceye alınmasının temel yapı taşlarıdır.

Kamuda denetim ve yargı işlevini üstlenen yapıların varlığı ve etkinliği, etik davranışın güçlendirilmesinde ve sürdürülmesinde önemli bir unsurdur (OECD, 2017: 13).

Eserde, denetim ve kontrolün yönetim işinin temel bir parçası olduğuna işaret edilmektedir. Yöneticiler, yönettikleri kaynakların niteliği ve niceliği hakkında yeterli ve doğru bilgiye sahip olmalıdır. Eserde yer alan bir hikâyede Sultan Mahmut'un, "sayım" işleminin nasıl yapılacağı bilgisine sahip oğluna "kaç file sahip olduğu" bilgisini getirmesini söylediği ifade edilmektedir (Attâr, 1996: 72). Eserde, "denetim" kavramı ile ilgili "ayna" metaforunun kullanıldığı görülmektedir. Müellife göre, "ayna" kişilerin buldukları halleri ve durumları, diğer bir deyişle kendileriyle ilgili gerçekleri göstermeye yarayan bir unsurdur: "*Ayna ortadan kalkacak olsa kim, kendi güzelliğini görür, anlar?*" (Attâr, 1996: 268); "*Halin nice dir, ona dikkat et*" (Attâr, 1996: 268). Denetim yapılırken kıyaslama yönteminden de yararlanılabileceğine işaret eden müellif, iyi uygulamaların yapılacak değerlendirmelerde göz önünde bulundurulması gerekliliğini vurgulamaktadır. "*Her işin tersine. Bir bak da gör, sen nasılsın, o nasıl?*" (Attâr, 1992: 246). Öte yandan müellife göre, aynanın kendisine bakını olumlu şekilde gösterebilmesi için ona bakanın doğruluk üzere olması, etik değer, tutum ve davranışlara uygun hareket etmiş olması gerekmektedir. Aksi halde ortaya çıkan görüntü arzu edilmeyen bir resim anlamına gelecektir: "*Değil mi ki önüne bir ayna koymayınca yüzünü görmene imkân yok; öyleyse aynaya karşı âh etme de ay gibi yüzünü kararmış görme. Soğuk nefesini içinde sakla; dalğışlar gibi soluğunu tut. Bir zerre bile, kendine dalar, kıvrılır kalırsan aynadaki aksini berbat bir hâlde görürsün.*" (Attâr, 1996: 270).

Eserde, kamuda ahlakiliği güçlendirme açısından yargı fonksiyonunun önemine işaret eden referanslar da mevcuttur. Eserde, yol başında aniden bir şahıs tarafından taşlanan bir köpeğin şikâyeti üzerine yargılamayı anımsatan bir hikâyeye yer verilmiştir. Bu hikâyeye, yargılama işlevinin adil şekilde tecellisi açısından iddia ve savunma haklarının korunması ve gözetilmesi gerekliliğine, mevzuata dayalı etkin yaptırımların uygulanması ihtiyacına işaret etmektedir (Attâr, 1992: 74,76). Ayrıca, söz konusu hikâyeye, insan haklarının yanı sıra hayvan haklarının da hukuken gözetilmesi gerekliliğine ve yargılama süreçlerinin herkesin haklarını etkin şekilde kullanmasını sağlayacak şekilde yapılandırılması esasına dikkatleri çekmektedir.

Eserde müellifin atıfta bulunduğu bir konu da yargılama işinde "şahitlik" müessesesidir. "Eşi sefere giden namuslu bir kadın" başlıklı bir hikâyede, şahitlik yapanların adalet açısından doğru ve dürüst şahitlik yapmaları gerekliliğine, aksi halde mağdurların hayatını olumsuz etkileyecek sonuçlara yol açılacağına, ayrıca doğru ve isabetli karar vermek açısından savunma hakkının da kullandırılması gerekliliğine işaret edilmektedir (Attâr, 1992: 41).

4.3.5. İlâhînâme'de Yönetime Katılma

Yönetime katılma, kişilerin toplumsal kararlarda söz sahibi olması, çalışanlara organizasyon içerisinde danışılması, merkezi ve yerel yönetim otoritelerinin halkın görüş, düşünce ve önerilerini dikkate alması şeklinde tarif edilebilir (Gökalp, 2021: 329). Kamu yararını ve hesap verebilirliği teşvik etmek açısından kamuda politika geliştirme ve uygulama süreçlerinde yönetilenlerin katılımı önem taşımaktadır (OECD, 2020: 13). Kamunun ahlaki yönetim esaslarına uygun işleyişinde önemli bir güvence unsuru olan bu yönetim ilkesinin hayata geçirilmesi ile, kamu yönetimine ilişkin kararların kamu yararı, hukukun üstünlüğü, adalet ve şeffaflık gibi etik değer ve ilkelere uygunluğu sağlanmış olacaktır.

Müellifin eserine bu yönden bakıldığında, muhtelif hikâyelerde yer yer bu ilkeye işaret eden yönetim uygulamalarına rastlamak mümkündür. Örneğin bir hikâyede, bir iftiraya maruz kalan Behlül'e ceza uygulanmadan önce gerçek suçlu, suçunu itiraf ederek ortaya çıkar. Basra padişahının gerçek suçluya cezanın uygulanması yönünde karar vermesi üzerine, Behlül tarafından gerekçeli olarak bunun adil olmayacağı yönünde görüş ifade edilir ve netice olarak yönetici, adaleti sağlama açısından kararını değiştirir (Attâr, 1992: 224,229). Eserde yer alan

başka bir hikâyede de, şehzadeye âşık bir kadına verilecek cezanın uygulanmasından önce kadının padişahın cezanın uygulanma şekline ilişkin talepte bulunduğu ve padişahın bunun gerekçesini anlaması üzerine cezanın uygulanması yönündeki kararını iptal ettiği anlatılır (Attâr, 1992: 62,66). Eserde “Sultan Mahmut’la kocakarı” başlıklı bir hikâyede ise; yolda karşısına çıkan yaşlı kadının ağır dağarcığını yardım için atına yükleyen Sultan’ın kadının önünden hızlıca uzaklaşması üzerine, kadının bu yönetici yaklaşımını doğru bulmadığı ve yöneticinin davranışını düzeltilmesine yol açtığı anlatılır (Attâr, 1996: 106,107).

4.3.6. Çıkar Çatışmasından Kaçınma

Çıkar çatışması, kamuda görev yapanların görev ve sorumluluklarını tarafsız ve objektif şekilde icra etmelerini etkileyen veya etkiliyormuş gibi gözüken, kendilerine, yakın çevresindeki kişi ya da kuruluşlara sağlanan her türlü menfaati ve benzeri şahsi çıkarlara sahip olmaları halini ifade etmektedir (Kamu Görevlileri Etik Kurulu, 2019). Kamu yönetiminde ahlakiliğin güçlendirilmesi yolunda yönetilmesi gereken bir alan da kamu görevlilerinin karşılaşabileceği çıkar çatışması durumlarının iyi şekilde yönetilmesine katkı sağlayacak politika ve uygulamaların hayata geçirilmesidir (OECD, 2017: 11). Zira kamuda görev ve sorumluluk üstlenenlerin bireysel çıkarlarını kamu çıkarlarının önüne geçirmemeleri temel bir sorumluluktur.

İlâhînâme’de bireylerin ahlaki değerlere uygun olmayan menfaatlerinin peşinden koşmaları eleştiri konusu yapılmıştır: “Tanrı buyruğuna uymayıp dileğine göre yürüyen, mum gibi başından olur; sonunda söner gider” (Attâr, 1996: 32). Kamu gücünün kullanımında doğru davranış, kamu yararına uygun olan davranıştır: “(Değerlere uygun olmayan) İstek, dilek gözün görmez olursa, seni doğru yola götürecektir gözün, görmiye başlar” (Attâr, 1996: 319). Bireysel menfaatin kamu yararının üzerine çıkması durumunda adaletsizlik ortaya çıkacaktır: “Demek ki giriştiğin işte, sen kendinin Nemrudusun, sen de ancak kendi ziyanına, kendi faydana kapılmışsın” (Attâr, 1996: 195); “Haddin olmayan yere adım attın ama bilgisizlik yüzünden kendi kendinin kanına girdin.” (Attâr, 1996: 33). Eser uyarınca kişiler, kamu yararına uygun olmayan bireysel menfaat isteklerini kontrol edebilmeli ve bunlardan uzak durmalıdır: “Nefsini bir şeyle oyala; yoksa o, seni işten güçten alıkor, yapılmayacak yüzlerce işle oylar seni.” (Attâr, 1996: 196).

Eserde yer verilen bir hikâyede, Me’mun adlı bir padişahın çok güvendiği hizmetlisini sınadığı, hizmetlisinin kamu yararı yerine bireysel menfaatinin peşinde olup olmadığını test ettiği anlatılır. Basra halkının valilerinden şikâyetçi olmaları üzerine, Me’mun, hizmetlisine bu vazifeyi yerine getirme hususundaki düşüncesini sorar. Hizmetlisinin “kabul” manasına gelen sükutu üzerine, hizmetlinin adalet ve kamu yararını temsil eden yöneticinin ne düşündüğünü umursamadığı ortaya çıkar. Hikâyede padişahın, bireysel menfaatini ön planda tutan hizmetlinin cezalandırılmasını talep ettiği anlatılır (Attâr, 1996: 156,159).

4.3.7. İlâhînâme’de İhbar ve Şikâyet Yönetimi

İhbar, genel olarak, bir kurum veya kuruluşta hukuka ve ahlaka aykırı uygulamaların kamu menfaatlerinin korunması amacıyla ilgili merciye bildirilmesi olarak tanımlanabilir (Konyalı, 2021: 412). Şikâyet kavramı ise, “hoşnutsuzluk karşısında belirtilen söz veya yazı; yakınma, yakıntı, ağlantı, şekva” davranışı şeklinde tarif edilebilir (Türk Dil Kurumu, 2024). Kamu yönetiminde etik dışı davranışla mücadelenin bir yönü de caydırıcılık, tespit ve yaptırıma bağlama açısından bu tür davranışlara karşı yapılan ihbar ve şikâyetlerin etkin şekilde yönetilip sonuca bağlanmasıdır. İhbar ve şikâyetlerin etkin şekilde yönetilmesi açısından İlâhînâme’de öngörülen yönetim esaslarından bazıları aşağıda ifade edilmiştir:

Eserde devlet yönetiminde adaletin sağlanması için ihbar ve şikâyet taleplerine kayıtsız kalınmaması gerektiğine, bunun devletin devamı açısından da hayati bir konu olduğuna dikkat çekilmektedir. Eserde yer verilen bir hikâyede, zalimlerin zulmünden feryat eden bir kadının

sopasına bir kâğıt parçası astığı, ancak Sultan'ın kadının talebine aldırış etmediği anlatılır. Hikâyeye göre Sultan, o gece rüyasında kendisini bir kuyuya düşmüş görür ve yaşlı kadının sopasını uzatması üzerine kuyudan çıkar. Yaşlı kadının adalet istemek üzere ertesi günü Sultan'ın huzuruna gelmesi üzerine, Sultan oradaki devlet adamlarına o gece yaşlı kadının sopasına yapışarak girdaptan ve kuyudan kurtulduğunu ifade etmiştir (Attâr, 1992: 195,196).

Yöneticiler ve karar alıcılar, ihbar ve şikâyet durumlarında bunlara konu edilen hususları etraflıca araştırmalı ve güçlü bir muhakeme ile neticeye varmalıdırlar: “*Tanrı, sana akli onun için verdi ki; onunla bir işi düşünüp taşınarak yapasın, akıldan bir fayda elde edesin. A temiz kişi! Akıl gözüyle bir bak*” (Attâr, 1992: 44,45).

Yöneticiler, haklarında ihbar ve şikâyet edilenlerle ilgili kendi kanaat ve yargıları olsa da, onların savunmasını almalı, haksız yere aleyhinde ihbar ve şikâyet başvurusu yapılan kişilerin hak ve hukukunu koruyacak şekilde tedbirleri uygulamalıdır: “*Anladı ki kadının kabahati yok, fakat artık orada oturması da mümkün değil, ... (Dedi ki:) İyisi mi artık sen buradan git. Ona gizlice üç yüz dirhem verdi. Bunu kendine yol nafakası yap dedi.*” (Attâr, 1992: 45).

Kamuda yönetilenlerin taleplerini, itiraz ve şikâyetlerini, ihtiyaçlarını ifade edebilmelerini destekleyecek yöntem ve araçların geliştirilmesi itiraz ve şikâyetlerin etkin yönetilmesi açısından önemlidir. Eserde anlatılan bir hikâyede; sıkıntıya düşmüş yaşlı bir adamın Vezir'e ihtiyacını arz ederken bilmeden sopasının sivri ucuyla ayağına zarar verdiği, Vezir'in sabrettiği ve nedeninin sorulması üzerine, “*İhtiyarın utanmasından, ürküp perişan bir hâle gelmesinden korktum. Yaptığı suçtan ürker de ihtiyacını arz edemez*” dediği aktarılır (Attâr, 1996: 36,37).

Eserde anlatılan bir başka hikâyede ise, devlet yöneticilerinin şikâyet başvurularına/paydaş taleplerine duyarlı yaklaşım sergilemesi gerektiğine, bunun yanı sıra dilek ve şikâyetleri olan şahısların da durumlarını yetkili mercilere bildirmek üzere gerekli azim ve kararlılığı göstermelerinin önemine işaret edilmektedir (Attâr, 1996: 77,78).

4.3.8. Eserde Hediye ve Misafirperverlik Kabul Politikalarına Bakış

Kamuda görev ve sorumluluk üstlenenlere verilen hediyeler ve kişisel kullanım için yapılan bağışlar, çoğu zaman çıkar çatışması doğurmakta, kamu görevlilerinin kararlarını ve davranışlarını olumsuz olarak etkileyebilmektedir (Şen, 2019: 106). Bu nedenle, kamu yönetiminde hediye, bağış, misafirperverlik teklifleri karşısında nasıl bir yaklaşım sergilenmesi gerektiğine yönelik politikaların açık şekilde tarif edilip uygulamaya konulması muhtemel etik dışı davranışların önlenmesi açısından zaruridir.

İlâhînâme'de yer verilen hikâyelere bakıldığında, kamu yararını gözeten önemli çalışmalar yapanlara yönetim tarafından hediye ve ödül verilmesi yaklaşımının benimsendiği anlaşılmaktadır. Örneğin bir hikâyede, bir yöneticiyi derdinden kurtaran şahsa birçok hediyeler verildiği ve bu şahsın ölen üstadının makamına getirildiği (Attâr, 1992: 102) anlatılmaktadır. Müellife göre, kamuda görev ve sorumluluk üstlenenler, yönetilenlerden bunun karşılığında hediye ve benzeri menfaat sağlamaya dönük beklenti içerisine girmemelidir: “*(Padişah) Nihayet ihtiyardan bir avuç yemek aldı, ona bir torba altın verip hemencecik gitti*” (Attâr, 1996: 90).

Yukarıda yer verilen örnekler doğrultusunda İlâhînâme'de, kamuda etik dışı davranışı azaltmaya yönelik kontrol, izleme ve değerlendirme odaklı yönetsel politika alanlarına referansların yapıldığını ifade etmek mümkündür.

5. Sonuç

İnsanın varoluş nedenini ve yaşam gayesini sorgulamasını, ulvi amaç ve hedeflere uyarlı bir yaşam sürmesini tavsiye eden eser olarak İlâhînâme, kamu yönetiminde ahlakiliği güçlendirecek

etik değerler odaklı yönetim bakış açısını da bünyesinde barındıran önemli bir çalışmadır. Eserde tasavvufi düşüncenin güçlendirilmesine yönelik kavram, imge ve metaforlara yer verilmekle birlikte, bu çalışmada etik değer ve ilkelere uygun bir yönetim anlayışına ilişkin eserde yer alan ipuçları tespit edilmeye çalışılmıştır. Yukarıda yapılan tespitler doğrultusunda, kamu yönetiminde ahlakiliği güçlendirmek üzere Attâr'ın eserinde öngördüğü yönetim tavsiyelerinin aşağıdaki hususları içerdiği değerlendirilmektedir:

- Bireysel yaşamda olduğu gibi kamu yaşamında da kişilerin uymaları gereken etik değer ve ilkeler olmalıdır.
- Kişilere doğru davranış bilgisinin kazandırılmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirilmelidir.
- Lider ve yöneticiler, kamunun yönetiminde sergilemeleri gereken etik liderlik yönetim tarzının gerektirdiği özelliklerin farkında olmalı, bu özelliklere sahip olma yolunda gerekli gayreti göstermeli ve diğerlerine örnek olmalıdırlar. Liderler, kamuda etik yönetim gerekliliklerinin karşılanması için gerekli çalışmaların yapılmasında öncü olmalıdırlar.
- Kamuda, yönetilenlerin karşılaştıkları etik ikilem ve sorunlarla ilgili danışabilecekleri yapıların geliştirilmesi ve güçlendirilmesi etik yönetim altyapısının önemli bir unsurudur.
- Kamuda işe alımlarda değerlere önem veren, kendisini geliştirme istidadına, mesleğin aradığı temel bilgi ve becerilere sahip kişilerin seçilmesi dürüst ve profesyonel bir kamu yönetimi anlayışının gereğidir.
- Kamuda görevlendirme politikaları, işlerin yetkin kişiler tarafından yerine getirilmesini sağlayacak şekilde tasarlanmalı ve uygulanmalıdır.
- Çalışanların performanslarının değerlendirilmesine ilişkin olarak çalışan iş tanımları ve iş hedefleri belirlenmeli, değerlendirmeler sergilenen çalışan performansı üzerinden objektif olarak yapılmalıdır.
- Üst görevlere yükseltilecek kişilerin belirlenmesinde, bu görevlerin gereklerini karşılayabilme potansiyel ve kabiliyetine sahip olup olmadıkları değerlendirilmelidir.
- Kamuda etik dışı davranış riskleri ile etkin şekilde mücadele edilmeli, şeffaflık ve hesap verebilirlik yapısı güçlendirilmelidir.
- Kamu gelir ve giderlerinin gerçekleştirilmesinde izlenecek yaklaşım adil olmalıdır.
- Kamuda etik değerlerin sürdürülmesi açısından denetim ve yargı fonksiyonları güçlendirilmelidir.
- Yönetilenlerin yönetime katılmasını sağlayacak yöntem ve araçlar geliştirilmelidir.
- Kamuda ihbar ve şikâyetlerin etkin şekilde yönetilmesi devletin itibarına ve devamlılığına güç katacaktır.
- Kamuda menfaat çatışmalarının etkin şekilde yönetilmesi açısından gerekli tedbirler alınmalıdır.

Kamuda etik yönetimin kültürel kodları üzerinde araştırma yapmak isteyenler, Ferîdüddin Attâr'ın diğer eserleri üzerinde de çalışma yaparak bu mütefekkirin yönetim düşüncesi üzerine bütüncül bakışın geliştirilmesine katkıda bulunabilirler. Ayrıca Attâr ve İslam siyaset düşüncesinin gelişimine katkıda bulunan diğer düşünürlerin eserlerinin incelenmesiyle, yönetim alanında kültürel kaynaklarda yer alan kadim bilginin gün ışığına çıkarılmasına, insanlığın ortak bilgisi haline dönüşmesine destek sağlanmış olacaktır.

Kaynaklar

- Ak, M. ve Sezer, Ö. (2018). Kamu personel sisteminde çalışanların görevde yükselmesinde kayırmacılık sorunu. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23 (Geybulla Ramazanoğlu Özel Sayısı), 739-757.
- Alizade, A. (2016). Ferideddin Attar'ın "İlahiname" adlı eserinin şekil ve içerik özellikleri. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 3(10), ss.108-127.

- Attâr, F. (1992). Şark İslâm Klasikleri İlâhînâme, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Attâr, F. (1996). Şark İslâm Klasikleri İlâhînâme II, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aydın, İ. ve Saldırım, M. (2019). Yargıtay Yargı Etiği İlkeleri Eğitimi Katılımcı El Kitabı, Yargıtay Başkanlığı Yayınları.
- Balkan, B. (2017). Etik kültürün kurumlarda geliştirilmesinde iş etiği ve kamu etiği ilişkisi teknik rapor, <https://www.etik.gov.tr/raporlar/arastirma-raporlari/>
- Barutçugil, İ. (2014). Liderlik. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Canım, R. (2016). Simurgun kanatlarında iran seyahatnâmesi. Ülke Hatırat.
- Devellioğlu, F. (2006). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi.
- EUROSAI Task Force Audit & Ethics (TFAE) Guideline (2017). How to implement ISSAI 30 (INTOSAI code of ethics), guidance for supreme audit institutions, <https://eurosai.revizija.hr/ethics-in-sais/guidance-tools/2476>
- Gökalp, S. A. (2021). Yönetime katılım sürecinde internet ve sosyal medyanın önemi. Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi, 4(2), 329-348.
- İslamdusunceatlası.org, (2024). Ferîdüddin Attâr, <https://islamdusunceatlası.org/feriduddin-attar/389>
- Kalkandelen, H. (2017). Attâr'ın İlâhînâme'sinde Âhîret. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 48, 195-213.
- Kamu Görevlileri Etik Kurulu. (2019). Kamu görevlileri etik rehberi.
- Kaplan, Ç. (2011). Kamu personelinin disiplin yönetimi ve uygulamalarına bakışı. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(1), 139-156.
- Konyalı, G. (2021). Uluslararası hukukta ihbarcılık kavramı ve ihbarcılarının korunması. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12(1), 412-428.
- OECD, (2017). OECD recommendation of the council on public integrity, <https://www.oecd.org/gov/ethics/OECD-Recommendation-Public-Integrity.pdf>
- Öztekin, N. (2007). Attâr'ın İlâhî-nâmesi'ndeki iki hikâyenin Anadolu mesnevilerindeki izleri. Journal of Turkish Studies, 2(34), 428-443.
- Pieper, A. (2012). Etiğe giriş. (Çev: V. Atayman, G. Sezer.) Ayrıntı Yayınları.
- Reinert, B. (2024). Attâr, Farîd-Al-Dîn. Encyclopaedia Iranica, III/1, pp. 20-25
<http://www.iranicaonline.org/articles/attar-farid-al-din-poet>
- Sevgi, H. A. (2000). İlâhînâme. İslâm Ansiklopedisi içinde. C. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahinoğlu, M. N. (1991). Attâr, Ferîdüddin. İslâm Ansiklopedisi içinde. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şen, M. L. (2019). Kamu görevlilerini yoldan çıkararak bubi tuzakları: hediye ve bağışlar. Enderun, 3(2), 86-97.
- Şengül, R. (2018). Kamu yönetiminde şeffaflık dönüşümü. Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi, 4(5), 154-163.

- Tiyek, R. ve Sarıyıldız, A. Y. (2018). Performans yönetiminde başarının sırrı: iletişim, Uluslararası Bankacılık Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 1(1), 51-86.
- Tutar, H. ve Altınöz, M. (2017). Hesap verebilirlik bağlamında iç denetim ve sorun alanları: eleştirel bir analiz. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(15), 225-248. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bartiniibf/issue/30498/329746>
- Türk Dil Kurumu, (2024). Şikâyet. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Standardları Enstitüsü, (2023). TS ISO 31000 Risk Yönetimi, <https://www.tse.org.tr/ts-iso-31000-risk-yonetimi/>
- Türer, C. (2020). Felsefeye giriş. (C. Türer (Edit.), Felsefe Tarihi içinde (ss.19-51). Bilimsel Araştırma Yayınları.
- Uzun, Y. (2021). Koçi bey risaleleri'nde etik yönetimin izlerini bulmak. Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9, 1-32.
- Uzun, Y. ve Önder, M. (2021). Yüksek denetim kurumlarının kamuda dürüstlükle ilgili risklerin yönetilmesinde rolü, Sayıştay Dergisi, 32(122), 37-71 <https://doi.org/10.52836/sayistay.1004556>
- Uzun, Y. (2022). Kamu yönetiminde etik rehberlik faaliyeti olarak kamu görevlilerine etik danışmanlık sunulması. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 40 (1), 201-221.
- Uzun, Y. (2023). Kamuda Değer odaklı yönetim üzerine bir okuma: Firdevsi'nin Şahnâme'sinde etik yönetimin izleri. Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi (70), 112-125. <https://doi.org/10.5152/AUJFL.2023.1037739>,
- Yayla, A. (2019). Siyasi düşünce sözlüğü. Adres Yayınları.
- Yüksel, M. (2015). Etik kodlar, ahlak ve hukuk. Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(1), 9-26.

Türkiye’de Yemek Tarihçiliği* Ahmet ÇAKIR¹ Beytullah KAYA²

ÖZ

Bu makalede Türkiye’de yemek tarihçiliğinin ne zaman ve hangi nedenlerden dolayı ortaya çıktığı ve geliştiği; kaynaklarının neler olduğu, yemek tarihçiliği çalışmalarına diğer sosyal bilimlerin ne gibi katkılarının bulunduğu ve yemek tarihçiliği çalışmalarına bir medeniyet perspektifinden bakılabilir mi sorularına tarihi metinler ve güncel literatür kapsamında cevap aranmıştır. Bu kapsamda yemek tarihçiliği araştırmalarının, Cumhuriyetin kuruluşunun ardından ilk on yıllık dönemde Tanzimat’tan beri süregelen, yerli yemek kültürünün Batı yemek kültürü karşısında değersizleştirilmesi eğilimine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı ve bu konudaki tartışmaların günümüze kadar farklı araştırma ve platformlarda devam ettiği verilen örneklerle ifade edilmiştir. Makalede; sosyoloji, antropoloji, tıp ve arkeoloji gibi sosyal bilimlerin yemek tarihi çalışmalarına katkısı incelenmiş, yemek tarihçiliği araştırmalarında kullanılan kaynaklar ve kullanılması gereken kaynaklara vurgu yapılmıştır. Makalede ayrıca, yemek tarihçiliği konusuna ulusalcı bir bakış açısıyla değil bir medeniyet perspektifinden bakılması gerektiği ortaya konulmuştur. Makale sonucunda üniversitelerdeki tarih ve medeniyet bölümlerinin yemek tarihçiliği konusuna sahip çıkması halinde öğrencilerin ve yeni neslin tarihe bakış açılarının gelişip zenginleşeceği belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yemek Tarihçiliği, Yemek Kültürü, Türk Mutfağı, Medeniyet

Food Historiography in Turkey

ABSTRACT

In this article, the questions of when and for what reasons food historiography emerged and developed in Turkey, what its sources are, what contributions other social sciences have made to food historiography studies, and whether food historiography studies can be viewed from a civilisation perspective are answered within the scope of historical texts and current literature. In this context, it is stated with examples that food historiography studies emerged in the first decade after the establishment of the Republic as a reaction against the tendency to devalue the local food culture against Western food culture, which has been going on since Tanzimat, and that discussions on this issue have continued in different research and platforms until today. In the article, the contribution of social sciences such as sociology, anthropology, medicine, and archaeology to food history studies is examined, and the sources used in food historiography research and the sources that should be used are emphasized. The article also demonstrates that food historiography should be viewed not from a nationalist perspective but from a civilisation perspective. As a result of the article, it is stated that if the history and civilisation departments in universities take care of food historiography, the perspectives of students and the new generation on history will develop and enrich.

Keywords: Food Historiography, Food Culture, Turkish Cuisine, Civilization

¹ Yüksek Lisans Mezunu, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, cakir.71@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7516-4865

² Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, beytullah.kaya@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9060-1664

* Bu makale Prof. Dr. Beytullah KAYA’nın danışmanlığında Ahmet ÇAKIR’ın kaleme aldığı “Türkiye’de yemek tarihçiliğinin gelişimi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

Tarih boyunca insanların çoğu kendi ait olduğu toplumun kültürünü merak etmiş, araştırmış ve nesilden nesile devam ettirmiştir. Tarihi, efsaneden ayırmaya ve geçmişteki olayları gerçekçi bir şekilde anlamaya çalışırken kullandıkları yöntem birbirlerinden farklı olmasına rağmen bütün kültürlerde insanlar geçmişleriyle ilgilenmiştir. Geçmiş gerçekliği sahil ve dürüst bir şekilde, ama aynı zamanda estetik kaygı ve edebi bir üslupla yakalamaya ve aktarmaya çalışan kadim tarih yazıcılığı İslam dünyası ve Asya'da 20. yüzyılın başlarına kadar anlamını korumuştur.³ Iggers'in aktardığı bu düşünce 18.yüzyıla kadar hâkim düşünce olarak devam etmiştir. Aydınlanma sonrası Avrupa'da ortaya çıkan pozitif bilimlerin sosyal bilimlerde uygulanabileceği düşüncesinin bilim dünyasına hâkim olması sonucunda Leopard Von Ranke bu düşüncelerden etkilenecek tarih biliminin askeri ve siyasi olaylar üzerinden okunması ve değerlendirilmesine dayanan yeni bir tarih kuramı geliştirmiştir. Siyasi ve askeri vakalara odaklanan Ranke ve takipçileri bu metodun dışında kalan kültür tarihi araştırmacılarının çalışmaları, resmi arşiv belgelerine dayanmadığı ve devlet kurma görevine yardım etmediği gerekçesiyle marjinal yahut amatörce görerek küçümsemişlerdir.⁴ Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarına kadar bilim dünyasında hâkim olan bu düşünce, savaş zamanı ve sonrasında ortaya çıkan hayal kırıklıkları nedeniyle sorgulanmaya başlanmıştır. Ranke'nin savunduğu tarih düşüncesine karşı Fransız tarihçiler March Bloch ve Lucian Febvre tarafından 1929'da kurulan Annales okulu; coğrafya, iktisat, iklim, tarım ve ticarî yapıların yanında kültürleri ve gelenekleri de inceleyerek yeni bir tarih araştırmaları başlatmıştır. Annales okulu mensupları sonraki yıllarda, insan faaliyetlerinin tamamına odaklanan kültürel bakış açısını sosyoloji, psikoloji, antropoloji, dilbilim, ekonomi, coğrafya vb. disiplinlerle iş birliği içerisinde birleştirmek suretiyle bütüncül tarih anlayışını savunarak tarih alanına yeni bir soluk getirmişlerdir.⁵

Samancı'ya göre yemeğin tarih disiplini içerisinde bilimsel olarak çalışılmasına zemin hazırlayan Annales Okulu'nun ilk kuşağı konuya istatistiksel olarak yaklaşmış, aynı yıllarda bu akımın etkisiyle Türkiye'de yemek tarihçiliği ekonomi tarihinin bir parçası olarak başlamıştır.⁶ Işın'a göre ise Türkiye'de yemek tarihi araştırmalarını bir tıp doktoru olan Süheyl Ünver başlatmıştır. Işın, Ünver'in bir tıp doktoru ve tıp tarihçisi olmasına rağmen mutfak tarihinin önemini oldukça erken anladığını ve yemek tarihi konusunda iki eser yayınladığını aktarmıştır. Işın ayrıca, 1970'lerden itibaren Ömer Lütfi Barkan, Günay Kut ve Turgut Kut gibi araştırmacıların yemek tarihini akademik bir çerçevede ele alarak çalışmalarını sürdürdüklerini ve bu çalışmalarını ilerleterek bilimsel bir zemine oturttuklarını ifade etmiştir.⁷

Faroqi, Ömer Lütfi Barkan'ın yemek konusuyla ciddi bir şekilde ilgilenen tek tarihçi olduğunu ve günümüze ulaşmış birçok Matbah-ı Amire defterini yayınlamakla uğraşan Barkan'ın bu çalışmalarının ölümüyle birlikte yarım kaldığını, kimsenin de bu tür çalışmaların devamını

³ Georg G. Iggers, Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 18.

⁴ Peter Burke, Kültür Tarihi, çev. Mete Tuncay (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008), 11-12.

⁵ Peter Burke, Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014), 34.

⁶ Özge Samancı, "Avrupa'da ve Türkiye'de Yemek Tarihçiliğine Kısa Bir Bakış", Yemekte Tarih Var, haz. Ayşe Avcı, Seda Erkoç, Elvin Otman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 27-40.

⁷ Priscilla M. Işın, Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 8-9.

getirmediğini söylemiştir. Faroqhi'ye göre Barkan'ın çalışmalarının önemli olmasının nedeni, Osmanlı Arşivi kaynaklarında yiyecek içeceklerle ilgili bilgilere dikkat çekmesidir ve bu bilgiler o dönem mutfak kültürünün yeniden kurgulanmasına olanak sağlamıştır.⁸

Toygar, kaynağının Orta Asya'ya dayalı, İslami kültür unsurlarıyla bezenmiş Türk mutfak kültürünün Tanzimat Dönemin'den başlayarak Batı ile temas sonucunda asıl karakterini kaybedecek şekilde hızla değişime uğradığını, bu değişimin; hızlı sanayileşme-kentleşme, Batı kültürüne açılma ve kadının çalışma hayatına katılması gibi sebeplerden dolayı meydana geldiğini, kız meslek liselerinde öğretilen yemeklerin çoğunluğunun Batı mutfağını lanse ettiğini belirterek bu yabancılaşmaya karşı Türk mutfağı bibliyografisinin yazılması, yöresel Türk mutfağı derlemesinin ve ulusal/yöresel Türk yemekleri ansiklopedisi hazırlanması vb. gibi çözümler üretilmesini önermiştir.⁹

Turgut Kut, yeme-içme kültürünün maddi kültür içerisinde araştırılan bir alan olduğunu, Türkiye'de yeni yeni araştırmalara başlanılan bu konularla ilgili olarak ilk yayınları Süheyl Ünver'in başlattığını söylemiştir.¹⁰ Bilgin, Osmanlı saray mutfağı bağlamında Fatih dönemi mutfak kültürü ile alakalı sınırlı kaynak türlerine sahip olduğumuzu, Ünver, Barkan ve Kut gibi isimlerin bu belgelerle ilgili çalışmalar yaptığını söylemiştir.¹¹ Yerasimos, yemek tarihçiliği açısından Osmanlı döneminin beslenme alışkanlıklarının izini sürmek için 7. yüzyıldaki Orta Asya'dan başlayarak Türklerin göç ederek ulaştığı coğrafyalar ve kurduğu devletler aracılığı ile etkilendiği toplumların yemek kültürlerinin incelenmesini önermektedir. Yerasimos'a göre Türkler bu süreçte Arap, İran, Moğol ve Rum yemek kültürleriyle karşılaşmış, onlardan etkilenmiş ve onları etkilemiştir.¹²

Tan, büyük şehirlerdeki önemli otel ve lokantaların çoğunda yabancı yemeklerin egemenliğinin görüldüğünü, yüksek miktarda bütçeler harcanarak gazeteler, televizyonlar, mutfak dergileri, ansiklopediler ve eğitim yoluyla Türk mutfağını ortadan kaldırarak yerine Fransız ve İtalyan gibi yabancı mutfakların koyulmaya çalışıldığını, Türk aydınının yabancı yemekleri yediğinde kültürlü olarak görüleceği inancına şartlandırıldığını, Batılı gibi yemek yendiğinde Batılı gibi olunacağını sananların Atatürk'ün çağdaşlaşma fikirlerini yanlış anladığını beyan etmiştir.¹³ Oğuz, bir toplumun mutfağındaki yemek çeşitleri zenginliğinin genellikle medeniyet göstergesi olarak kabul edildiğini, Osmanlı mutfağını bir kenara konulsa dahi, Anadolu'da bulunan halk yemek çeşitlerinin bile Batı medeniyetini temsil eden herhangi bir ülkenin mutfağında bulunan yemek çeşitleri ile çok rahat bir şekilde boy ölçüşebilecek çeşitlilikte ve zenginlikte olduğunu söylemiştir.¹⁴

Gürsoy, yiyecek içecek konularına ilginin arttığı ve üniversitelerde ilgili bölümlerin açılmasına rağmen derslerde okutulan gastronomi tarihi ile ilgili kaynak kitapların çoğunun yabancı kitaplar

⁸ Suraiya Faroqhi, "Önsöz", Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak. çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 9.

⁹ Kâmil Toygar, "Değişen Türk Mutfağı", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982), 153-160.

¹⁰ Mehmet Kâmil, Melceü-t Tabbahin, çev. Günay Kut, Turgut Kut, (Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 20.

¹¹ Arif Bilgin, "Saraydan Düğüne Fatih Dönemi Sofraları", Fatih Sultan Han ve Dönemi, ed. Ayşenur Bilge Zafer (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2016), 440-448.

¹² Marianna Yerasimos, 500 yıllık Osmanlı Mutfağı, (İstanbul: Boyut Yayınları, 2019), 12-13

¹³ Nail Tan, "Türk Mutfağını Yaşatmak İçin", Folklor Dergisi, s.34 (1982): 36.

¹⁴ Burhan Oğuz, Türk Halkının Kültür Kökenleri (İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 1976), 58

olduğunu, bu kitapların kendi kültürlerine ağırlık verip bizim kültürümüze az yer verip ya da ön yargılı baktığını ve bu konuların tarihçilerin ve antropologların sahası olduğu halde akademik çalışmaların yeterli seviyede olmadığını dile getirmiştir.¹⁵ Tezcan yemek kültürüne antropolojik olarak yaklaşmış, konuyu yemeklere ilişkin davranışlar, tutumlar, inançlar, gelenek ve görenekler açısından değerlendirmiştir.¹⁶ Beşirli, yemek kültür tarihi çalışmalarında sosyoloji biliminden yararlanılabileceğini, bu yöntemin besinlerin yetiştikleri fiziksel ortamdan farklı olarak, simgeler, inançlar, dini değerler, insanlar arasında sosyal farklar vb. kültürel değerler alanından faydalanılarak yapılabileceğini ifade etmiştir.¹⁷

Ünsal, yemek kültürünü sosyolojik açıdan değerlendirerek, yemeğin sembolik olarak siyasi güç, meşruiyet, itaat ve otorite mücadelesinin bir göstergesi olduğunu ve tüm toplumlarda siyasal bir araç olarak kullanıldığından bahsetmiştir.¹⁸ Onaran, yemek kültürü ve tarihçiliği meselesine politik açıdan bakmış ve merkeziliğin, bürokrasinin ve milliliğin ön planda olduğu modern ulus devletlerin gerekirse zorla beslenme ve gıda politikalarıyla yemek kültürüne ve hane sofralarına müdahale edip üzerinde hâkimiyet kurduğunu ifade etmiştir.¹⁹

2. Türkiye’de Yemek Tarihçiliği

Yemek tarihçiliği; gıda maddelerinin kökenlerini ve gelişimini, pişirme araç gereçlerini ve tekniklerini, yemeklerin hazırlanmasını, sunumunu ve yenmesini ve bu etkinliklerin onları üreten toplumlar için anlamlarını inceleyen bir bilim dalı olup bir yönüyle de disiplinler arası bir alan olduğu için bu incelemeler esnasında tıp, biyolojik ve sosyal bilimler ile beşerî bilimler arasında bağlantılar kurar ve büyük ölçüde antropoloji, arkeoloji, ekonomi, sosyoloji, psikoloji, folklor, edebiyat ve güzel sanatlar ile tarih biliminden faydalanır.²⁰ Yemek tarihçisinin görevi, parçalı materyallerle çalışıp bunları yer ve zamandaki köken belirtileri açısından incelemesi ve bazen yetersiz kanıtları dilsel, edebi ve tarihsel verilerle ilişkilendirerek, becerikli bir arkeoloğun, sıradan insana ümit vaat etmeyen kanıt kırıntıları gibi görünen şeylerden kayıp bir medeniyeti canlandırması gibi, yemek konusunu, bir ulusun tarihini ve kültürünü çok az çarpıtmayla yansıtan bir aynaya dönüştürebilecek bir vizyon ortaya koymak olmalıdır.²¹ Yemek kültürü ve tarihçiliği üzerine yapılan çalışmalar, bireylerin ve toplumun kim olduklarını ve hangi medeniyet tasavvuruna sahip olduklarını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.²²

Literatür incelendiğinde Türk mutfak kültürü ve tarihi araştırmalarının tarihsel açıdan Orta Asya Dönemi, Karahanlılar, Selçuklu, Beylikler, Osmanlı, Tanzimat-Cumhuriyet dönemleri olarak araştırıldığı görülmektedir. Bu nedenle bu dönemler göz önünde bulundurularak Türk mutfak kültürünün kısa bir özetini ortaya koymak yemek tarihçiliği konusunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Göçebe yaşam tarzına sahip olan Türkler yaşadıkları bölgenin coğrafı ve

¹⁵ Deniz Gürsoy, Deniz Gürsoy’un Gastronomi Tarihi, (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2014), 7.

¹⁶ Mahmut Tezcan, Türk Yemek Antropolojisi Yazıları, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2000).

¹⁷ Beşirli, Yemek Sosyolojisi Yiyeceklere ve Mutfığa Sosyolojik Bakış, 78.

¹⁸ Artun Ünsal, İktidarların Sofrası: Yemek Siyaset ve Simgesellik, (İstanbul: Everest Yayınları, 2020)

¹⁹ Burak Onaran, Mutfaktarih Yemeğin Politik Serüvenleri, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022)

²⁰ Ellen Messer, et, al, “Culinary History”, The Cambridge World History of Food, ed. Kenneth F. Kiple, Kriemhild Coneè Ornelas (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 1367- 1378

²¹ Ayla Algan, Classical Turkish Cooking, (California: William Morrow Cookbooks, 1991), 17

²² Sydney, Watts, “Food and the Annales School”. *The Oxford Handbook of Food History*. Oxford: (2012): 29-52.

iklim şartlarına bağlı olarak hayvancılıkla uğraşmışlar; besinleri at, keçi, koyun, deve gibi hayvanlardan yapılan yemek çeşitleri ve aynı hayvanlardan elde ettikleri süt, peynir, yağ vb. gibi gıdalar olmuştur.²³ Zamanla yerleşik hayata geçen Türkler çeşitli hububat, sebze ve meyveler yetiştirmeye başlamışlardır.²⁴ 10. Yüzyıl'da İslamiyet'i seçen Karahanlı döneminden itibaren başlayan Arap ve Fars mutfak kültüründen etkileşim Selçuklular ve Beylikler döneminde devam etmiş,²⁵ hem Anadolu'da var olan halklara ait mutfak kültürü hem de bu coğrafyaya özgü tarım ve hayvancılığa bağlı elde edilen ürünlerle Türk mutfak kültürü zenginleşmeye başlamıştır.²⁶ Türk mutfağındaki asıl zenginleşmenin fetihlerle birlikte hüküm sahasını ve coğrafyasını genişleten Osmanlılar zamanında gerçekleştiği bilinmektedir. Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı içine alan ve üç kıtaya yayılan Osmanlılar bu coğrafyalarda karşılaştığı her yeni kültürün yiyecek-içecek alışkanlıklarını özümseyerek kendi mutfağına katmıştır.²⁷

18. yüzyıla gelindiğinde gelişen siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı alafrağa denilen Fransız mutfak kültürü zamanla Osmanlı sarayında ve seçkin çevrelerinde benimsenmeye başlamış, bu çevrelerce Alaturka denen eski dönem Osmanlı mutfağı eleştirilmeye ve reddedilmeye başlanmıştır.²⁸ Tanzimat Dönemi'nde Tokatlıyan ve Pera Palas gibi otellerde çalışan Türk aşçılar Fransız yemeklerini Türk sofralarına getirmeye başlamış,²⁹ usta çırak ilişkisi ile devam ettirilen ve esnaf teşkilatları tarafından denetlenen aşçılık mesleği de bu değişimden payını almıştır.³⁰ Bu değişim sadece sarayda kalmamış, Pera ve Galata civarlarında açılan kafe ve pastanelerde sunulan Batı tarzı yemek kültürü halk arasında da rağbet görmeye başlamıştır.³¹ İstanbul'un işgal edildiği günlerde göçmen Beyaz Ruslar tarafından açılan restoran, kafe ve pastaneler Türk mutfağı üzerinde kalıcı izler bırakmıştır.³² Bu dönemlerde yemek kitapları yazılmaya başlanmış, hem bu kitaplarda hem de gazete köşelerinde alaturka yemek tariflerinden ziyade alafrağa yemek tarifleri verilmeye başlanmıştır. Zamanla alaturka ve alafrağa yemekler

²³ Reşat Genç, "XI Yüzyılda Türk Mutfağı", Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1982), 63-64.

²⁴ Mehmet Alpargu, "12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Mutfak Kültürü", Türk Mutfağı, Ed: Arif Bilgin ve Özge Samancı (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008), 22.

²⁵ Marianna Yerasimos, 500 yıllık Osmanlı Mutfağı (İstanbul, Boyut Yayınevi, 2005), 13.

²⁶ Altan Çetin, "Karahanlı- Selçuklu- Memluk Çizgisinde Türk Mutfağı", Türk Mutfağı, Ed: Arif Bilgin ve Özge Samancı (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008), 30-31; Kemal Arı, "Osmanlı Devleti'nde Göçlerle Aktarılan Besin Kültürü ve Bunun Türk Yemek Kültürü'ne Etkileri", I. Mutfak Kültürü Sempozyumu (Osmanlı Mutfak Kültürü), Haz. Arif Bilgin, Özge Samancı (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, 2012), 24-25.

²⁷ Tuğrul Şavkay, Osmanlı Mutfağı, (İstanbul: Şekerbank Yayınları, 2007), 8-9; Arif Bilgin, "Seçkin Mekânda Seçkin Damaklar: Osmanlı Sarayında Beslenme Alışkanlıkları (15.-17. Yüzyıl)", Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014), 81.

²⁸ Ahmet Mithat Efendi, Avrupa Adab-ı Muaşeretini yahut Alafrağa. der. Ali Gurbetoğlu (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2001)

²⁹ Kâmil Toygar, "Değişen Türk Mutfağı", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 153-160 Toygar, Değişen Türk Mutfağı, 157.

³⁰ Hacıbeyzade Ahmed Muhtar, Aşevi: Ameli, Nazari Aşçılık, Sofracılık, sad. Nur Özmel Akın (İstanbul: Ruhun Gıdası Kitaplar, 2014), 47.

³¹ Algan, Classical Turkish Cooking, 30.

³² Aylin Doğan, "Savaş ve İşgalin Gölgesinde İstanbul Mutfağı", İstanbul Mutfağında Ahenk ve Lezzet, haz. Ayşe Aydın Böhürler (İstanbul: İstanbul Yayınları, 2021), 95.

sentezlenmeye başlanmış, aynı şekilde sofrada adabı ve usulleri de değiştirerek ortaya yeni bir sentez yemek kültürü çıkmıştır.³³

Cumhuriyet döneminde yöneticiler tarafından benimsenen bu karma-yabancı yemek kültürünü kız enstitüleri aracılığıyla halktan da benimsemeleri istenmiş fakat bu istek halkın çoğunluğu tarafından olumlu karşılanmamıştır. Tanzimat'tan beri devam eden yabancı kültür istilasına karşı Cumhuriyetin ilk yıllarında başlayan kendi öz kültürüne dönme çalışmaları içerisinde yemek kültürü çalışmaları da bulunmakta olup, Annales Okulu tarih anlayışının da getirdiği katkıyla birlikte, bireysel çabalarla başlayan yemek kültür ve tarihi araştırmaları zamanla özel sektör ve devlet destekli sempozyum, kongre, kitap çalışmaları, projeler ve bireysel çalışmalarla devam etmektedir.

Ahmet Refik'in 1930'lu yıllarda arşivlerdeki Divan-ı Hümayun defterlerini inceleyerek yazdığı Eski İstanbul³⁴ adlı kitabında; bakkallardaki narh fiyatları, İstanbul'a nerelerden erzak geldiği, ekmek ve şekerin niçin pahalandığı, Fatih Sultan Mehmet'in sofrasında hangi yemeklerin bulunduğu vb. konularla ilgili yaptığı alıntılardaki yemek kültürü ile ilgili bilgiler İstanbul sosyal hayatını anlatmakta olup bu çalışmalar yemek tarihçiliği içinde değerlendirilebilir. Aynı şekilde Hasan Ali Yücel'in 1937 yılında sadeleştirip yayınladığı bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri adlı eser, manzum bir dille yazıldığı için Edebiyat açısından, yazıldığı dönemin tıp bilgilerini içerdiği için Türk Tıp Tarihi açısından önemli olduğu kadar 15.yüzyılın yeme-içme bilgilerini içinde barındırdığı için yemek tarihçiliği açısından da çok önemlidir. Süheyl Ünver yemek tarihi çalışmalarında bu kitaba atıfta bulunarak önemine dikkat çekmiştir. Yücel, sadeleştirip yayınladığı eserin giriş kısmında, kitaptaki yararlanılacak en önemli bilginin o devirdeki yiyecek, içecek ve giyeceklerin neler olduğunun bilinmesi olduğunu söylemiştir.³⁵

Bu iki örnek dışında Türkiye'de yemek tarihçiliğinin gelişimi konusu kronolojik olarak incelendiğinde, bu konuda ilk kapsamlı çalışmaların Süheyl Ünver tarafından yapıldığı görülmektedir. Kendisi bir tıp tarih profesörü olan Ünver'in yemek tarihçiliği ile ilgili olduğu değerlendirilebilecek ilk çalışması 1935 yılında incelediği "Fatih Aşhanesi Tevzinamesi"³⁶dir. Fatih'in İstanbul'u fethettikten 17 yıl sonra yaptırdığı, içinde hamam, ziyafethane, tabhane, daru-ş-şifa ve muvakkithane bulunan 16 medreseli Fatih Külliyesi'nin medreselerinde okuyan talebeler, bakım ve hizmet verdiği yoksullar, yolcular ve bu müesseselerin çalışanları için yemek hazırlamak amaçlı kurulan imaret aşhanesi tevzinamesinden o mutfakta çalışan işçilerle, çıkan yemeklerle, yemeklerde kullanılan malzemelerle ve yemeklerin hangi öğünlerde kimlere ne kadar verileceği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ünver, 1948 yılında, Tarihte 50 Türk Yemeği, 1952 yılında da Türkiye Gıda Hijyeni Tarihinde Fatih Devri Yemekleri³⁷ adlı kitapları yayınlamıştır. Ünver yemek kültürü meselesine medeniyet çerçevesinden bakmış konu ile ilgili yayınladığı iki önemli eser, değişik zamanlarda yazdığı köşe yazıları ve sempozyumlarda sunduğu bildirilerle

³³ Özge Samancı, "İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü", Türk Mutfağı, Ed: Arif Bilgin ve Özge Samancı, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.199-217.

³⁴ Ahmet Refik Altınay, Eski İstanbul, haz. Sami Önal, (İstanbul, İletişim Yayınları,1998); Ahmet Refik Altınay, Hicri 12. Asırda İstanbul Hayatı, (İstanbul, Enderun Kitabevi, 1988)

³⁵ Hasan Ali Yücel, Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1937)

³⁶ A. Süheyl Ünver, "Fatih Aşhanesi Tevzinamesi" İstanbul Risaleleri, haz. İsmail Kara (İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayınları,1995), 341-383,

³⁷ A. Süheyl Ünver, Türkiye Gıda Hijyeni Tarihinde Fatih Devri Yemekleri; Süheyl Ünver, Tarihte 50 Türk Yemeği, (İstanbul: Tıp Tarihi Enstitüsü, 1948)

Türkiye’de yemek tarihçiliği çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Ünver, yemek tarihçiliği ile ilgili yazdığı makalelerde özellikle kültürel mirası canlandırmayı bir vatan borcu olarak nitelendirmiştir.³⁸

Türkiye’de yemek tarihi araştırmalarına önemli katkılar sağlamış olan araştırmacılardan birisi de Ömer Lütfi Barkan’dır. Barkan’ın arşiv incelemelerine dayanan çalışmaları arasında yemek kültür ve tarihçileri açısından ilk önemli çalışması, 1942 yılında Tarih Vesikaları dergisinin farklı sayılarında “Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar” başlığıyla günümüz Türkçesine çevirerek yayınladığı, İstanbul, Bursa ve Edirne İhtisab Kanunnameleridir. Bu kanunnameler, içlerinde adları geçen gıda ile ilgili esnaflar ve o esnafların ürettiği yiyeceklerin isimlerinin o döneme ait yemek kültürüne dair ipuçları vermelerinden dolayı yemek tarihçiliği açısından çok zengin kaynaklar olarak değerlendirilebilir.³⁹

Barkan, 1962 yılında saray muhasebe defterlerinin bir kısmını araştırarak elde ettiği bilgilerle hazırladığı Saray Mutfağının 1489-1490 Ait Muhasebe Bilançosu⁴⁰ adlı çalışmasıyla o dönemin saray mutfağında yemek yapmak için alınan hammaddeler ve mutfak malzemelerinin neler olduğuna ışık tutmuş, o dönemin saray yemek kültürüyle ilgili bilgiler ortaya çıkarmış ve kendisinden sonra saray mutfakları araştırması yapacak olanlara örneklik teşkil etmiştir. Barkan’ın saray muhasebe defterleri dışında farklı imarethane muhasebe defterlerini de inceleyerek yaptığı fiyat tarihi araştırmaları yemek tarihi çalışmalarına kaynak olmuştur.⁴¹

Barkan, Osmanlı arşivlerinde kayıtlı bulunan çeşitli dönemlerdeki yıllık muhasebe bilanço belgelerini inceleyip yemek ve beslenme konusunu iktisat bilimi açısından ele alarak kendi deyimiyle bir fiyat politikası sonucuna ulaşmıştır. Barkan, bu araştırmalarının nedenini, Türkiye fiyatlar tarihi üzerinde çalışacak olanların, geçmiş dönemin eşya ve fiyatlarına ait yüksek oranda ve standart rakamlara ihtiyacı olduğunu, Osmanlı dönemine ait vakıf imarethanelerindeki yıllık muhasebe bilançoların masraf kısımları incelendiğinde bu rakamların bulunduğu ve bu bilgilerin fiyatlar tarihi çalışmalarına çok katkısının olacağı şeklinde ifade etmiştir.⁴²

1943 yılında Çorumlu Dergisi’nde Nazım Tomuş, 1945 yılında İstanbul Dergisi’nde Tahsin Öz⁴³, 1956 yılında Türk Etnoğrafya Dergisi’nin muhtelif sayılarında Zeki Oral ve Zübeyir Koşar Türk

³⁸ Süheyl Ünver, “Çorbayı Nasıl İçerdik”, Hayat Tarih Mecmuası, S.1 (1968): 9-10; Süheyl Ünver, “Eski Türk Yemekleri”, Tarih Mecmuası, S.12 (1967): 16-17; Süheyl Ünver, “Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılarda Yemek Usulleri ve Vakitleri”, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982), 13.

³⁹ Ömer Lütfi Barkan, Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar1-2-3 (İstanbul: Maarif Vekilliği Yayınevi, 1942)

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Saray Mutfağının 894-895/ 1489-1490 Yılına Ait Muhasebe Bilançosu”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, S. 23 (1963): 380-398.

⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, S.2 (1964): 235-377.

⁴² Ömer Lütfi Barkan, “Süleymaniye Cami ve Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)”, Vakıflar Dergisi (1971): 121-123.

⁴³ Nazmi Tomuş, “Çorum’un Eski Matbah Yemekleri”, Çorumlu Dergisi, S.40 (Çorum, Çorumlu, 1943); Tahsin Öz, “Topkapı Sarayı Mutfakları ve Yemekleri”, İstanbul Halkevleri Dergisi, C.3, S. 30 (İstanbul: 1945)

yemek kültürü ile ilgili makaleler yazmışlardır.⁴⁴ 1961 yılında Hamit Zübeyir Koşay ve Akile Ülkücan'ın birlikte hazırladıkları Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı adlı eser Cumhuriyet'in erken dönemlerinde yazılmış olan ve yemek tarihi araştırmacılarının başvurduğu önemli bir kaynaktır. Eserde Ankara Etnografya Müzesi tarafından hazırlanan ve farklı yöre ve bölgelerde Türk yemekleri ve Türk mutfağı hakkında yapılan anket bilgilerine dayanan yemek isimleri ve tarifleri, yemek vakitleri, yiyeceklerin saklanması, mutfak ve sofraya alet isimleri ve mutfaka ait çizimler bulunmaktadır.⁴⁵ 1960 ve 1970 yıllarında sosyal ve siyasal gelişmelerin neticesinde Türkoloji ve Etnoloji çalışmaları artmış, Burhan Oğuz'un 1976 yılında beş bölüm olarak yayınladığı Türk Halkının Kültür Kökenleri adlı çalışmasının birinci kitabı beslenme teknikleri üzerine olmuş, Oğuz bu bağlamda sebzeler, meyveler, tahıllar, et ve süt ürünleri, yiyeceklerin muhafazası, yemekler, içecekler, su ürünleri, mutfak bölümü, sofraya gereçleri vb. konularla ilgili detaylı bilgiler vermiştir.⁴⁶

Türkoloji çalışmalarına başka bir örnek de Bahaeddin Ögel'in 1978'de yayınladığı Türk Kültürü Tarihine Giriş adlı hacimli eserinin dördüncü cildi olan Türklerde Yemek Kültürü adlı eseridir. Eser "Türkler ve Yiyecek Kültürü", "Türklerde Ateşin Yanması", "Mutfak Aletleri Bıçak ve Bileği" ile "Etili Yemekler" olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerin alt başlıklarında Türklerin asırlardan beri süregelen yemek kültürü ile ilgili mutfak araç gereçleri, et ve süt ürünleri ile yapılan yemek çeşitleri, süt ve süt ürünleri ile yapılan yemek çeşitleri ve tahıllarla yapılan ekmeğin ve yemek çeşitlerinin bilgilerine ulaşılmaktadır.⁴⁷ Ögel, aynı serinin ikinci kitabı olan Türklerde Ziraat Kültürü adlı 16 bölümlük kitabında ekimden biçime kadar kullanılan tarım aletleri, toprak çeşitleri, bitkiler, tahıllar, meyveler, sebzeler, baklagiller, yağ bitkileri, kümes hayvanları ve arıcılık vb. konularla ilgili detaylı ve zengin bilgiler bulunmaktadır.⁴⁸

1980'li yıllara gelindiğinde gelişen siyasi ve sosyal atmosfer içerisinde Kültür Bakanlığı'nın desteğiyle Türk mutfağını araştırma çalışmalarına ilgi artmış, bu tarihlerde yerli ve yabancı bilim insanları, akademisyen ve araştırmacıların katıldığı sempozyum ve kongreler yapılmaya başlanmıştır. Millî folklor daire başkanlığı tarafından ilki yapılan sempozyumun yayımlanan kitabındaki sunuş yazısında daire başkanı Nail Tan, Türk yemeklerinin unutulduğunu Batı tarzı yemeklerin revaçta olduğunu, kız meslek liselerinde ve yemek ansiklopedilerinde Batı tarzı yemeklerin ön planda olduğunu, buna bağlı olarak Türk Mutfağı'nın tehlikede olduğundan dolayı Türk Mutfağı'nın sorunlarını belirlemek ve çözümler geliştirmek için bu sempozyumun yapıldığını dile getirmiştir.⁴⁹ Bu sempozyumdan bir sene sonra 1982 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteğiyle Feyzi Halıcı tarafından Türk Mutfağı Sempozyumu düzenlenmiştir.

⁴⁴ Hamit Zübeyir Koşay, "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne ait Araştırmalar, Çiftçilik", Türk Etnografya Dergisi, S. 1 (1956):73-76; Hamit Zübeyir Koşay, "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar II Kap Kaçak", Türk Etnografya Dergisi, S. 1 (1957): 5-7; Zeki Oral, "Selçuklu Devri Ekmeğin ve Yemekleri", Türk Etnografya Dergisi, S. 1 (1956): 73-76; Zeki Oral, "Selçuklu Devri Yemekleri II", Türk Etnografya Dergisi, S. 2 (1957): 29-34.

⁴⁵ Hamit Zübeyir Koşay, Akile Ülkücan, Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı (İstanbul: Çiya Yayınları, 2017)

⁴⁶ Burhan Oğuz, Türk Halkının Kültür Kökenleri (İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 1976)

⁴⁷ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş/ Türklerde Yemek Kültürü (Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 1985)

⁴⁸ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş/ Türklerde Ziraat Kültürü (Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 1985)

⁴⁹ Nail Tan, "Sunuş" Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi,1982)

Halıcı yaptığı açılış konuşmasında, Çatalhöyük'te yapılan kazıların neticesinde ortaya çıkan tandır ve ocak gibi bulguların bu bölgede on bin yıllık geçmişe işaret ettiğini, kuşaktan kuşağa aktarılan gelenek ve göreneklerin bir kültür mirası olduğunu ve geçmişten güç alarak yeni imkân ve yaklaşımlarla bu kültür hazinesine hizmet etmenin kutsal bir görev olduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Bunun yanı sıra 1980 yıllarında Türkiye'de turizm sektörünün canlanmasıyla birlikte bu sektöre katkıda bulunmak amacıyla Türk yemek kültürünü ve coğrafi-tarihi güzelliklerini dünyaya tanıtmak üzere Feyzi Halıcı başkanlığında 1986-1994 yılları arasında dört uluslararası yemek kongresi düzenlenmiştir. Devlet ve özel sektörün desteklediği bu kongrelerde Türk katılımcılarının yanı sıra yabancı ülkelerden bilim insanları ve araştırmacılar katılmış ve katılımcılar kendi yemek kültürleriyle ve farklı yemek kültürleriyle ilgili sunumlar yapmışlardır.⁵¹ Bu toplantıların Konya'da yapılıyor olması ve kongrelerde farklı zamanlarda Mevlevi mutfağı ile ilgili sunumların yapılması ve Feyzi Halıcı ve Nevin Halıcı'nın gayretli çalışmaları sonucunda Mevlevi mutfağına olan ilginin çoğalmasına, bu konuyla ilgili araştırmaların artmasına neden olmuştur.⁵²

2000'li yıllara gelindiğinde siyasi atmosferin de etkisiyle Osmanlı saray mutfağına ilgi oldukça artmış ve birçok araştırmacı tarafından birinci elden kaynaklar araştırılarak bu konuyla ilgili birçok kitap yayınlanmıştır.⁵³ Bununla birlikte Osmanlı saray mutfağının dışındaki Müslüman ve gayri müslim halkın yeme içme alışkanlıkları da yemek tarihçileri tarafından araştırılmıştır.⁵⁴ 2003 yılında "Osmanlı İmparatorluğunda Yiyecek, İçecek ve Sosyalleşme" adı altında yapılan sempozyumda sunulan bildirilerden bazıları seçilerek Faroqhi ve Neumann'ın editörlüğünde Soframız Nur Hanemiz Mamur, 2008 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteğiyle yayınlanan editörlüğünü Samancı ve Bilgin'in yaptığı ve makalelerle de katkıda bulunduğu Türk

⁵⁰ Feyzi Halıcı, Geleneksel Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri (Konya: Doğu Matbası,1982), 14-17.

⁵¹ Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi, 25-30 Eylül 1986, Ankara; İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi, 3-10 Eylül 1988, Ankara; Üçüncü Milletlerarası Yemek Kongresi, 7-12 Eylül 1990, Ankara; Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi, Uluslararası, 3-6 Eylül 1992, Ankara; Beşinci Milletler Arası Yemek Kongresi, 1-3 Eylül 1994, Ankara.

⁵² Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlevi Adap ve Erkanı, (İstanbul: İnkılap ve Aka Şirketleri Kollektif Şirketi, 1963; Müjgan Cumbur, "Mevlana'nın Mesnevisinde ve Divan-ı Kebir'inde Yemekler", Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982), 69-85; Feyzi Halıcı, Ali Eşref Dedenin Yemek Risalesi (İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1992); Nevin Halıcı, Mevlevi Mutfağı, (İstanbul: Metro Kültür Yayınları, 2007) Hamit Zübeyir Koşay, "Mevlevilikte Mutbah Terbiyesi", Tasavvuf Kitabı, haz. Cemil Çiftçi (İstanbul: Kitabevi, 2003). 381-389; Nicolas Trapanier, "Fasting and the Early Mawlawī Order, Starting without Food", Culinary Approaches to Ottoman History, Amy Singer (Markus Weiner Publishing, 2011): 1-21.

⁵³ Stefanos Yerasimos, Sultan Sofraları 15. Ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002); Arif Bilgin, Osmanlı Saray Mutfağı, (1453-1650) (İstanbul: Kitabevi, 2004). Tuğrul Şavkay, Osmanlı Mutfağı, (İstanbul: Şekerbank, 2007); Marianna Yerasimos, 500 yıllık Osmanlı Mutfağı, (İstanbul: Boyut Yayınları, 2019). Priscilla Mary Işın, Osmanlı Mutfak İmparatorluğu, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014).

⁵⁴ Suraiya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1997); Orhan Şaik Gökyay, "Sohbetname", Tarih ve Toplum, C.2, S.14 (1985); 128-144. Marianna Yerasimos, "Osmanlı Döneminde Rum Mutfakları", haz. Özge Samancı, Arif Bilgin, Türk Mutfağı (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008), 219-230; Huriye Zafera, Geçmişten Günümüze İstanbul Mutfağına Etki Eden Rum ve Ermeni Mutfağı ve Diğer Kültürler, (İstanbul: Kriter,2023); Merin Sever, Geçmişten Günümüze İstanbul Yemekleri,(İstanbul: İBB Yayınları, 2021).

Mutfağı ve 2010 yılında Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü ve Tarih Topluluğu'nun ortaklaşa düzenlediği Yemekte Tarih Var adlı sempozyumun aynı adla derlendiği kitaplar yemek tarihçiliği açısından nitelikli çalışmalardır.⁵⁵

Türk mutfak kültürü ve tarihi, farklı süreli yayınlar aracılığıyla da araştırılıp incelendiğinden dolayı ortaya ciddi bir müktesebat çıkmıştır. 1993-2009 arası yayınlanan 16 ciltlik Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar adlı kitap bu yayınlara örnek olarak verilebilir. Editörlüğünü 1993-2004 yılları arasında Kamil Toygar'ın, 2001-2005 arasında Kamil Toygar ve Nimet Berkok Toygar'ın yaptığı eserde Türk mutfak kültürü ile ilgili 238 makale yayınlanmıştır. Bu makalelerde; yerel mutfaklarla ilgili derleme ve araştırmalar, ulusal mutfaklarla ilgili araştırmalar, yöresel ve etnik mutfaklardaki yemek çeşitleri, beslenme ile ilgili gelenek, görenek ve inanışlar, Eski Türklerin, Selçukluların ve Osmanlıların mutfak kültürü ile ilgili araştırmalar, beslenme alışkanlıklarının din ve gelenek açısından değerlendirilmesi, mevsimsel hazırlıklar, ikram kültürü, özel gün yemekleri, yemek öğünleri, mutfak mimarisi ve araç-gereçleri, restoranlar, Türk mutfağını bekleyen tehlikeler vb. konularla ilgili yazılar bulunmaktadır.⁵⁶ Bu yayınlara verilecek ikinci örnek, 2005 yılında Musa Dağdeviren ve Zeynep Dağdeviren tarafından hayata geçirilerek yayın hayatına başlayan ve aktif olarak yayınlarına devam eden Yemek ve Kültür dergisidir. Dergi, yemek kültürünü disiplinler arası bir bakış açısıyla ele alıp yemek tarihi ile ilgili birçok özgün çalışma ve çeviri makale yayınlamak üzere önemli bir boşluğu doldurmuştur.⁵⁷

3. Yemek Kitapları

Osmanlı döneminde yazılmış olan yemek kitaplarının günümüz Türkçesine çevrilmesi neticesinde alaturka-alafranga yemek ayrımı ve sentezinin daha iyi anlaşılmasına neden olmuştur.⁵⁸ Bu bağlamda Turgut Kut'un 1844–1927 arasında yazılmış olan yemek kitaplarını tanıttığı makalesi ve Özge Samancı'nın Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yazılmış olan yemek kitaplarını tanıttığı makalesi yemek tarihi araştırmacıları için oldukça faydalı çalışmalardır.⁵⁹ Türkçeye çevirisi yapılan yabancı yemek kültürü kitapları yemek tarihçiliğinde kaynakların zenginleşmesi açısından değerli çalışmalar olup genel yemek kültür tarihini takip

⁵⁵Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann, Soframız Nur Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: Alfa Yayınlar, 2003); Özge Samancı, Arif Bilgin, Türk Mutfağı, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008); Ayşegül Avcı, Seda Erkoç, Elvin Otman, Yemekte Tarih Var Yemek Kültürü ve Tarihçiliği (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 201).

⁵⁶ Damlanur Küçük yıldız Gözelce, "Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar Bibliyografyası", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.2 (2023): 480-502

⁵⁷ Özge Samancı, "Gastronomi ve Yemek Tarihi" Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, C.32, S.1 (2021): 106-109.

⁵⁸ Mustafa Argunşah, Müjgan Çakır, 15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı, (İstanbul: Gökkuşbu, 2018); Kolektif, Kitabı Mekulat Bilinmeyen bir Osmanlı Yemek Kitabı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020); Günay, Turgut Kut, Melceü-t Tabbahin, (Ankara: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015); Ohan Aşçıyan, Yeni Yemek Kitabı, çev. Özge Samancı, (İstanbul: Çiya Yayınları,2017); Mehmed Reşad, Fenni Tabahat, çev. Priscilla Mary Işın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018); Ayşe Fahriye, Ev Kadını, çev. Turgut Kut (İstanbul: Çiya Yayınları, 2018).

⁵⁹ Özge Samancı, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Yemek Kitapları", Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, C.31, S.2 (2020): 205-210; A. Turgut Kut, Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası (Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1985.

edebilmek ve kendi yemek kültürümüz ile karşılaştırma yapabilmek açısından oldukça önemlidir.⁶⁰

Ortaçağ döneminde Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı zaman dilimlerini içine alan tarihlerde Ortaçağ İslam dünyasında yazılmış olan birçok yemek kitabı olmasına rağmen Türkiye’de yapılan yemek tarihi çalışmalarında bu kitaplara ilginin az olduğu gözlenmektedir. Yerasimos’a göre, yemek kültürü ile ilgili araştırma ve yazılarda en çok milliyetçi yaklaşımlar benimsenmekte, Abbasi yemek kültürünün Selçuklu-Osmanlı yemek kültürü üzerindeki etkisi gözden kaçırılmaktadır.⁶¹ Ortaçağ döneminde Selçuklu ve Osmanlı yönetiminin olduğu topraklarda, şimdiki kadar yapılmış araştırmalarda yazılmış bir yemek kitabı bulunmamasına rağmen, Ortaçağ yemek araştırmacısı ve yemek uzmanı Perry’ye göre İslam dünyasında yazılan yemek kitapları dünyada diğer dillerde yazılmış olan yemek kitaplarının toplamından daha da fazladır.⁶² Ortaçağ İslam coğrafyasında yazılmış olan yemek kitaplarından bazılarının kronolojik sırasına Tablo 1’de yer verilmiştir. Verilen bu örnekler ise 10. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasında İspanya’dan Çin’e kadar olan İslam dünyasında yemek kültürünün bazı yerel özelliklerin dışında tamamen birbirine benzediği, bunun nedeninin ise bu mutfağın bir medeniyet mutfağı olması sebebiyle oluştuğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tablo 1: 10.–15. Yüzyılları Arasında İslam Dünyasında Yazılmış Olan Yemek Kitapları

Kitap Adı	Yazar	Şehir- Siyasi Dönem	Tarih
Kitabut Tabih	İbni Sayyar El Varak	Bağdat (Abbasiler)	10. yy.
Kitabut Tabih	El Bağdadi	Bağdat (Abbasiler)	13. yy.
Kitab el-Vusla ila l-Habib fi Vasf el-Tayyibat Vel-Tıb	İbnü'l-Adim	Suriye/Halep (Eyyubiler)	13. yy.
Fidâletü'l-Hivân fi Tayyibâti't-Taam ve'l-Elvân	İbn Razin et-Tujibi	Tunus (Hafsîler)	13. yy.
Yinshan Zhengyao	Hu Sihui	Çin (Yuan Hanedanlığı)	14. yy.
Kanz el-Fava'id fi Tenvil al-Meva'id	Bilinmiyor	Mısır/Kahire (Memlûklular)	14. yy.
Nimetname	Şah Gıyaseddin	Hindistan/Delhi (Delhi Sultanlığı)	15. yy.

Kendinden önceki birçok medeniyetin mutfağının izlerini içinde barındıran İslam medeniyet mutfağını Abbasilerden miras alan eden Selçuklular ve Osmanlılar bu mutfağa kendi beslenme alışkanlıklarını da katarak ortaya zengin bir mutfak pratiği koymuşlardır. Köprülü'nün de işaret ettiği gibi, Ortaçağ'da Türk-İslam dünyası büyük bir kültür çevresine sahip olduğundan dolayı

⁶⁰ Massimo Montanari, Kıtık ve Bolluk Avrupa'da Yemeğin Tarihi, çev. Mesut Önen (İstanbul: Nika Yayınevi,2018); Linda Civitello, Mutfak ve Kültür İnsanın Beslenme Tarihi, çev. Z. Nilüfer Nahya, Saim Örnek (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2019); Sidney W. Mintz, Şeker ve Güç, çev. Şükrü Alpagut (İstanbul: Kabalcı Yayınevi,1997); Paul Freedman, Yemek Damak Tadının Tarihi, çev. Nurettin Elhüseyini (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2008); Muhammed bin El Kerim, Kitabut Tabih Abbasi Bağdat'ından Yemekler Tatlılar Çeşniler, çev. Nazlı Pişkin (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009); Lilia Zaouali, Ortaçağ'da İslam Mutfağı, çev. Barış Baysal (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021); Andrew Dalby, Bizans'ın Damak Tadı, (İstanbul: Alfa Yayınlar, 2014).

⁶¹ Yerasimos, 500 yıllık Osmanlı Mutfağı, 12-13.

⁶² Charles Perry, “Önsöz”, Lilia Zaouali, Ortaçağ'da İslam Mutfağı: Kısa Bir Tarihçe Eşliğinde 174 Yemek Tarifi, çev. Barış Baysal (İstanbul: Ruhun Gıdası Kitaplar,2016), 7.

bazı bölgesel ayrılıklar olmasına rağmen İslam medeniyet düşüncesinden beslenmelerinden dolayı sosyal ve siyasal kurumlarında büyük benzerlikler ortaya çıkmıştır⁶³

1930'lu yıllardan günümüze kadar yemek tarihi ve kültürü üzerine yapılan çalışmalarda yararlanılan kaynakların neler olduğunun bilinmesi yapılan çalışmalar kadar önemlidir. Bu konuyla alakalı ilk çalışma Kâmil Toygar'ın 1982 tarihinde yapılan geleneksel Türk mutfağı sempozyumunda sunduğu "Türk Mutfağının Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Deneme" adlı bildirisi olmuştur. Toygar, Türk mutfağının yüzlerce yıllık yazılı kaynaklarını belirlemeden ve tespit etmeden onu yaşatmanın ve gelecek kuşaklara aktarmanın imkânsız olduğunu belirterek, saray masraf defterleri, sözlükler ve ansiklopedik eserler, tıbbi yazmalar, kanunnameler, edebi eserler (divanlar, mecmular, cönkler), tarihler ve coğrafî yazmalar, seyahatnameler ve yabancı seyyahların eserleri, müstakilen beslenme ve mutfak konusunda kaleme alınmış yazmalar ile eşribe mecmuaları, askeri iane defterleri, es'ar defterleri, terike ve muhalefet kayıtları, imarethane kayıtları, şeriyye mahkeme sicilleri, fetva ve ferman mecmuaları, gümrük defterleri ve kassam hüccetlerinden oluşan 16 maddelik bir kaynak araştırması önermiştir.⁶⁴ Toygar'ın önerdiği kaynaklara antropoloji, arkeoloji, sosyoloji vb. gibi sosyal bilimlerin yemek kültürü hakkındaki çalışmaları da eklenebilir.

4. Yemek Tarihçiliğine Sosyal Bilimlerin Katkısı

Diğer sosyal disiplinlerin yemek tarihçiliğine katkısı konusuna değinmek gerekmektedir. Zira yemek tarihi çalışmalarında tarihçilerin diğer sosyal bilim uzmanlarıyla iş birliği içinde çalışması oldukça önemlidir.⁶⁵ Yemek tarihi çalışmalarında yardımına başvuru sosyal bilimlerden biri antropolojidir. Antropologlar ilk başlarda yemeğe kurban, totem, tabu kavramları çerçevesinde yaklaşmış ve yemek tüketim sürecini dinsel açıdan araştırmışlardır.⁶⁶ Kültür antropolojisi içinde değerlendirilen Yemek Antropolojisi, insanoğlunun binlerce yıldan beri süre gelen yemek bulma, hazırlama ve yeme alışkanlıklarının gelişimini ve değişimini araştırarak, yemeğin farklı toplumlarda kültürel olarak ne anlama geldiğini, yemek kültürü alışkanlıklarının nasıl ortaya çıktığını, farklı kültürlerle göre yemeğin sembolik değerinin nasıl değiştiğini, inançların ve tabuların yemek kültürüne etkisini ve insanın çevresini ve geçmişini ele alarak beslenme ve kültür arasındaki ilişkiyi de inceleyen bir bilim dalıdır.⁶⁷ Türk beslenme antropolojisinin genel yaklaşımı iki türlü olmuştur. Bir bölümü daha çok insanın sağlık durumu ile ilgilenip vücudun ihtiyaç duyacağı kadar besin alması gerektiği düşüncesinden hareketle sağlıklı beslenmek için bir takım araştırmalar yapıp diyet çeşitleri önermiş,⁶⁸ diğer kısım ise antropolojik araştırmalar ve arkeolojik

⁶³ Fuat Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", Belleten, C.7, S.27. (Ankara: Türk Tarih Kurumu,1943): 458.

⁶⁴ Kâmil Toygar, "Türk Mutfağının Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Deneme", Geleneksel Türk Mutfağı ve Beslenme, (Konya: Konya Turizm Derneği Yayınları, 1982),58-74.

⁶⁵ Fernand Braudel, Uygarlıkların Grameri, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları,1995), 19.

⁶⁶ Jack Goody, Yemek, Mutfak, Sınıf, Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması, çev. Müge Günay Güran (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 23.

⁶⁷ Türkan Kutluay Merdol, Beslenme Antropolojisi, (Ankara: Hatiboğlu Yayınları, 2015), 3.

⁶⁸ Ayşe Baysal, "Türk Mutfağında Köfte, Sarma ve Dolmalar; Türleri, Özellikleri ve Besin Değeri", Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi, ed. Feyzi Halıcı, (Ankara: Kültür ve Turizm Yayınevi, 1986), 50-58.

kalıntıların sonuçlarından hareketle Anadolu’da yaşamış farklı uygarlıkların beslenme alışkanlıklarının izini sürmüşlerdir.⁶⁹

Yemek tarihi çalışmalarında başvurulan sosyal bilimlerinden bir diğeri de sosyolojidir. Batıda yemek antropolojisi, yemek etnolojisi ve yemek kültürü çalışmalarından çok sonra ortaya çıkan yemek sosyolojisi, neyi, nasıl, neden ve ne zaman yediğimizi, yemeğin üretim, dağıtım ve tüketim aşamalarında, toplumsal sınıf, yaş ve cinsiyet guruplarıyla kurumlar arasındaki ilişkilerin rolünü, bu ilişkilerden doğan sorunlar ve olası çözümleri kendine konu edinen bir sosyoloji alanıdır.⁷⁰ Sosyologlara göre mutfağın malzemeleri, yemekleri ve pişirme teknikleri, bunları belirtmek için kullanılan adlarla birlikte, bir ulusun tarihsel gelişimine, dini bağlılıklarına ve kültürel yakınlıklarına, değişen ekonomik şartlarına ve toplumların genel etkileşimine ilişkin çok sayıda ipucu sunar.⁷¹ Avrupa’da bu alandaki çalışmalar Norbert Elias ile başlamış öğrencisi Mennel tarafından devam ettirilmiştir.⁷² Türkiye’de bu alanda Beşirli, Ünsal ve Onaran’ın çalışmaları bulunmaktadır.⁷³

Yemek tarihçiliği çalışmalarında faydalanılan Arkeoloji sayesinde kazılarda ortaya çıkarılan kap-kacakların, fosilleşmiş insan, bitki ve hayvan kalıntılarını özel tekniklerle incelenmesiyle yemek tarihine ışık tutacak önemli bilgilere ulaşılmaktadır.⁷⁴ Geçmişteki yemek pişirmeyi ve yiyecek hazırlamayı araştıran bu incelemeler bir toplumdaki maddi uygulamalar, tat, kimlik, güç ve anlam arayışları arasındaki ilişkilerin aydınlatılmasına yardımcı olur.⁷⁵ 1956 yılından itibaren Türkiye’de Etnografya dergisi çıkmaya başladığında Koşay ve Oral gibi aydınlar yemek kültürü kapsamında değerlendirilecek yazılar yazmışlardır. Yemek arkeolojisi kapsamında Anadolu’da yaşamış eski uygarlıklarla ilgili Ahmet Ünsal ve Ahmet Uhri’nin çalışmaları mevcuttur.⁷⁶ Ayrıca arkeolojik bulgular ışığında Bizans dönemi ile ilgili yemek kültürü çalışmaları yapılmıştır.⁷⁷

Yemek tarihçiliği çalışmalarında yemeğin insan sağlığı üzerinde etkileri konusu da işlenmiş, bununla ilgili tarih boyunca ortaya çıkan tıbbi yaklaşım düşünceleri araştırılmıştır. Avrupa yemek kültürü araştırmalarında da tıp kitapları başvurulan en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Öğrencileriyle birlikte tıp kitapları ile yemek kültürü ilişkisini inceleyerek kapsamlı çalışmalar

⁶⁹ Merdol, Beslenme Antropolojisi; Mahmut Tezcan, Türk Yemek Antropolojisi Yazıları, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2000).

⁷⁰ John Germov, Williams Lauren Therese, “Sociology of food and nutrition: The social appetite”, Oxford University Press (2004): 3-18.

⁷¹ Claude Fischler, “Food, Self and Identity”, Social Science Information, 24 (1988): 275.

⁷² Norbert Elias, Uygarlaşma Süreci. çev. Ender Ataşman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004); 2 Stephen Mennel, “On The Civilizing Of Appetite”, Theory, Culture & Society, 4.,2-3, (1987): 373-403.

⁷³ Beşirli, Yemek Sosyolojisi Yiyeceklere ve Mutfağa Sosyolojik Bakış; Artun Ünsal, İktidarların Sofrası Yemek Siyaset ve Simgesellik, (İstanbul: Everest Yayınları, 2020), 237; Burak Onaran, Mutfaktarih Yemeğin Politik Serüvenler, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022).

⁷⁴ Katheryn C. Twiss, “Archaeology of Food and Identity.” Anthropology News, 44., 8. (2003): 17.

⁷⁵ Sarah R. Graff, “Archaeology of Cuisine and Cooking”, Annual Review of Anthropology, 49/1 (2020): 337.

⁷⁶ Ahmet Ünal, Anadolu’nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü (İstanbul: Homer Kitabevi, 2007); Ahmet Uhri, Arkeolojik, Arkeometrik, Dilsel, Tarihsel ve Etnolojik Veriler Işığında Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri, (İzmir: Sakin Kitap, 2022).

⁷⁷ Andrew Dalby, Sally Grainger, Antik Çağ Yemekleri ve Yemek Kültürü, çev. Betül Avunç, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2001); Andrew Dalby, Bizans’ın Damak Tadı, (İstanbul, Alfa Yayınları, 2014); Sema Temizkan, Bizanslı Yemekler, (İstanbul: Teos Yayıncılık, 2021).

yapmış olan Flandrin'in araştırmaları, yemek kültür tarihçiliğine olan katkılarından dolayı "Flandrin Teorisi" olarak isimlendirilmiş ve mutfak ile tıp ayrılmaz bir bütün olması nedeniyle bu teori yemek tarihi çalışmalarının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir.⁷⁸ Tıp kitaplarının yemek tarihi araştırmalarında kullanılmasına 15. yüzyılda Germiyanlı Şeyhi adıyla bilinen bir tabibin koruyucu hekimlik üzerine yazdığı Nazmı Tabayı adlı manzum eseri örnek olarak verilebilir. Eser Hasan Ali Yücel Tarafında 1937 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Yemek tarihi araştırmacısı Süheyl Ünver'in bir tıp profesörü olması ve araştırmalarında tıp kaynaklarına atıf yapması yemek tarihçiliğine katkı sağlamış ve bu konuda yapılan araştırmalar örneklik etmiştir.⁷⁹ Bütün tıp kitaplarında yiyecek ve içecekler atıf yapılması ve tarihte yazılmış birçok yemek kitabında da tarifi verilen yemeklerin insan sağlığına olan yararlarından bahsetmesinden dolayı genelde Osmanlı mutfağının özeldiği İstanbul mutfağının özelliklerinden biri de beslenme ile tıbbın devamlı surette yakın ilişkide olmasıdır.⁸⁰ Bu yakın ilişki nedeniyle Osmanlı Saray mutfağının haricinde, Anadolu'da yapılan yemekler de maddi kültür ve lezzet ögesi olmalarının dışında bir nizama, ölçüye ve felsefeye bağlı olmaları nedeniyle birer tıbbi reçete olarak uygulanmışlardır.⁸¹

Türkiye'de yemek kültürü ve tarihçiliği ile ilgili araştırma yapanların faydalandığı önemli kaynaklarından biri de Türk-İslam tarihi geleneğinden bu günlere kadar gelen yiyecek-içeceklerle ilgili bilgilerin ve bahislerin geçtiği destanlar, şiirler, mesneviler, surnameler, divanlar ve benzeri edebi eserlerdir. Her ne kadar bu gibi edebi eserlerin çoğunun amacı kendi döneminin yemek kültürünü anlatmak olmasa da insanoğlunun en önemli ihtiyacı olan yemek ve içmek olgusunu; bazen iyi-kötü bir simge, sembol veya benzetme olarak bazen de toplumun yaşama şekillerine ait her türlü olguyu yansıtır kimliğin ve kültürün oluşmasına katkı sağladıklarından dolayı bir maddi kültür ögesi olarak kullanmışlardır.⁸² Türkiye'de edebi eserlerde ve divan edebiyatında yemek kültürünün izlerini arama çalışmaları Süheyl Ünver'in *Kenzül İştaha* adlı edebiyat eserinden Fatih Devri Yemekleri adlı kitabına aldığı alıntılarla başlamış, Gökyay, Güzel ve Kut gibi yemek araştırmacılarının farklı zamanlardaki çalışmalarıyla devam etmiştir.⁸³ Ayrıca Osmanlı'nın farklı dönemlerinde, Şeyhi, Ravzi, Zati, Nesimi, Tirsî, Mihri Hatun, Nevi, Neşati, Ahmet Dai ve Nabi

⁷⁸ Bruno, Laurieux, "Cuisine, Gastronomy and Medicine in the Middle Ages: a Reappraisal", *Mesa dos Sentidos Santidos da Mesa*, (Imprensa da Universidade de Coimbra, 2022), 119- 129.

⁷⁹ Nil Sarı, "Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam", *Türk Mutfağı*, Ed: Arif Bilgin ve Özge Samancı (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008), 137-151; Nuran Yıldırım, "Türkçe Tıp Yazmalarında Hastalıklara Tavsiye Edilen Çorbalar, Aşlar ve Tatlılar (14-15. Yüzyıllar)", *Sultan Mehmet Çelebi ve Dönemi*, ed. Fulya, Düvenci Karakoç, (Bursa: Gaye Kitabevi, 2014): 318-333.

⁸⁰ Arif Bilgin, "Osmanlı Döneminde İstanbul Mutfak Kültürü", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, C.1, S. 47-48 (2011): 232.

⁸¹ Saadet, Pınar Temizkan, "İbni Sina Tababetinde Şifanın Kaynağı; Yemek Reçeteleri", *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 5. (2022):302.

⁸² Aybüke Ceyhan Sezgin, Elif Esmâ Karaman, "Halk Edebiyatında Yemek Kültürü", *Yemek, Kültür ve Toplum*, edit, Neslihan Serçeoğlu, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 244.

⁸³ Orhan Şaik Gökyay, "Kaygusuz Abdal ve Simatîyeleri", *Türk Folkloru Dergisi*, C:2, S.13 (1980):3-5; Abdurrahman Güzel, "Kaygusuz Abdal'ın Eserlerinde Yiyecek Adları", *Türk Folkloru Araştırmaları*, (1982): 97; Günay Kut, "Şenliklerde Ziyafet Sofraları", *Türk Mutfağı*, Arif Bilgin, Özge Samancı, (Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008); 9.

gibi birçok şair tarafından yazılmış olan divanların satır aralarında yazıldıkları dönemin yemek kültürü ile ilgili bilgileri barındırmaktadır.⁸⁴

5. Yemek ve Mesleki Eğitim

Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan kız enstitüsü ve kız akşam sanat okullarında pek çok pratik derste olduğu gibi yemek pişirme derslerinde de Batı tarzı benimsenip, geleneksel Osmanlı kültürü içinde yapılan alaturka yemek çeşitlerinden daha ziyade alafranga Avrupa ve Amerika tarzı yemek, pasta, kek, sufle, bademli krema, torte çeşitleri ve puding tariflerine yer verilmiş ve sofrada adabıyla ilgili tam bir karşıtlık kurularak eski alışkanlıklar reddedilerek Batı tarzı sofrada adabı benimsenmiştir.⁸⁵

1950'li yıllara gelindiğinde ulaşım teknolojisinin gelişmesi ve seyahat güvenliğinin artması gibi sonuçlara bağlı olarak gelişen turizm sektöründe çalışacak nitelikli elemanlara ihtiyaç duyulduğu için Milli Eğitim Bakanlığı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın ortaklaşa çalışmalarıyla Ankara Ticaret Lisesi ve İzmir Ticaret Lisesi'nde aşçılık, garsonluk ve komilik kursları açılmıştır.⁸⁶ 1961 yılında Ankara'da, 1967'de de İstanbul'da otelcilik okulları açılmış, bu okullar 1975 yılında Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi olarak değiştirilmiştir. 1973'te Kız Enstitüleri Kız Meslek Liseleri adını almış, birçok mesleğin yanı sıra otelcilik ve turizm, beslenme teknolojisi, gıda kontrol ve analizler, pastacılık gibi branşlarda orta düzeyde eleman yetiştirmek amaçlanmıştır.⁸⁷ Türkiye'de aşçılık üzerine yükseköğretim lisans olarak başlamış, ilk olarak 1997 yılında Abant İzzet Baysal Üniversitesi, sonrasında 2001 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2002 yılında Anadolu Üniversitesi, 2003 yılında Gaziantep Üniversitesi aşçılık bölümleri açılmıştır. 2003 yılında Yeditepe Üniversitesi bünyesinde kurulmuş olan Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümü lisans seviyesinde açılan ilk aşçılık bölümü olmuş, devamında 2008 yılında İzmir Ekonomi Üniversitesi ve 2009 yılında Okan Üniversitesinde ilgili bölümler açılmıştır. Devlet üniversitelerinde lisans düzeyinde gastronomi eğitimi 2010 yılında Gazi Üniversitesinde başlamış olup talep çoğaldıkça farklı il ve ilçelerde bu okullar açılmaya devam etmektedir.⁸⁸

6. Yemek Tarihçiliğinin Medeniyet Perspektifinden Değerlendirilmesi

Sosyologlara ve antropologlara göre yemek; siyasi, toplumsal, ekolojik, psikolojik, fizyolojik ve

⁸⁴ Günay Kut, "Şehzade Cihangir ve Beyazıt'ın Sünnet Düğünlerindeki Yemekler Üzerine", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, (Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1987), 227-238; Şerife Ağar, "Gelibolulu Ali'nin Surnamesinde Osmanlı Yemek Kültürü", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, S.7 (2018): 106-123; Bülent Arı, Bir Deste Karacaoğlan, (İskenderun, 2016); Kenan Erdoğan, "Zati'nin Divanında Yiyecekler", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 22 (2003); Mehmed Arslan, Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000).

⁸⁵ Yael Navora Yaşin, "Evde Taylorizm Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Evişinin Rasyonelleşmesi (1928-40)" Toplum ve Bilim Dergisi, S.84, (2000): 51-75.

⁸⁶ Arzu Toker, "Türk Turizm Eğitiminin Yüz Yılı: Ortaöğretime Tarihsel Bir Bakış", Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, C.34, S.3 (2023): 335-353.

⁸⁷ Mustafa Kılınc, Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi, (1886-1986), (Ankara: Pagem Akademi, 2016), 173-176.

⁸⁸ Onur Görkem, Burhan Sevim, "Gastronomi Eğitiminde Geç Mi Kalındı Acele Mi Ediliyor", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.15, S. 58 (2016): 977-988.

kültürel süreçlerin kesiştiği bir noktada durmaktadır.⁸⁹ İnsanlar seçtikleri yemekle biyolojik, psikolojik ve sosyal olarak şekillendiği için yeme-içme kültürü, bireysel kimliklerinin ve duygularının merkezindedir.⁹⁰ Tarih boyunca yiyeceklere önem ve kutsallık atfetmek, farklı kültürel, milli ve dini kimliklerin özelliklerinin ortaya konması ve diğerlerinin dışlanması için araç olarak kullanılmıştır.⁹¹ Ayrıca yemek; sosyal statüyü belirlemenin ve göstermenin de en önemli yolu olmuş, yöneticilerle halkın, zenginlerle fakirlerin, kutsal olanlarla günahkarların, üst sınıf ile alt sınıfın ve güçlü ile zayıfın aralarındaki farkı belirlemek için farklı pratikler, semboller ve semboller kullanılmıştır.⁹² Neyin, nasıl, nerede, ne kadar, kiminle yenileceği ve nelerin yenmeyeceği, içine doğulan toplumda sıkı kurallarla belirlenmiş,⁹³ bu belirleyiciliğin merkezinde kültür (din ve gelenekler) çok önemli bir yer tutmuştur. Yemek kültürü ile ilgili bu özellikler, kültürel varlıkların bir bütünü olan medeniyet potasında eritilerek mensuplarına sofrada adabı olarak sunulmuştur. Batı dünyasında yemeği biyolojik bir eylem değil de sosyal bir olgu olarak değerlendiren çalışmalarının başlangıç noktasını sofrada adabı ve düzeni konuları oluşturmuştur.⁹⁴ Tarih boyunca var olan bu uygulamanın, kültürümüzde yazılmış olan ahlak kitaplarında yeteri miktarda örnekleri bulunmaktadır. Siyasi ve sosyal değişimlere göre bu kuralların da değiştiği gözlemlenmektedir. Özellikle Osmanlı döneminde, Tanzimat öncesi ve sonrası sofrada adabı ve görgü kurallarının farklılığı bu konuyla ilgili çarpıcı bir örnektir.⁹⁵

Önceki paragrafta verilen örneklerde görüldüğü gibi bireyin sahip olduğu yemek kültürü, kimliğini oluşturarak hangi medeniyete ait olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada önemli bir ayrıma dikkat edilmesi gerekmektedir. Yemek tarihçiliği ve yemek kültürü literatüründe ve popüler kültürde İslam Mutfağı/Yemek Kültürü ile İslam Medeniyeti Mutfağı/Yemek Kültürü kavramlarının değişimli olarak birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu kavramların arasındaki farkların ortaya koyulması, bu kavramların birbirlerinin yerine kullanılması sonucu oluşacak kavram karmaşası ve tartışmaların önüne geçilmesi için elzemdir. İslam Mutfağı kavramı, temelleri helal kazanç ve helal gıda örneğinde olduğu gibi İslam dininin genel kaidelerine ve yemeğe besmele ile başlayıp sağ elle yemek, az yemek, şükretmek örneklerinde olduğu gibi peygamberin pratik uygulamalarına dayanan, eğitim ve öğretim yoluyla nesilden nesile aktarılan bir yemek kültürünü temsil etmektedir. Bu bakımdan İslam Mutfağı, İslam dininin emir ve kuralları çerçevesinde yeme-içme eylemini ifade eder ve İslam dininin hükümleri çerçevesinde yer alması dolayısıyla tartışmaya açık değildir. İslam Medeniyeti Mutfağı ise İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Türk, Arab, Fars, Hint, Afrika vb. farklı kültürlerin yüzyıllar içinde sentezlenmesi ile ortaya çıkmış ve 20. yüzyılın sonlarına kadar varlığını ve hâkimiyetini korumuştur. İslam Medeniyeti Mutfağı başlangıçta İslam dininin haram ve helal yiyecek-içecekler ile ilgili hükümlerini ve peygamberin uygulamalarını temel almış olsa da zamanla değişerek İslam coğrafyasına sonradan dahil olan farklı kültürlerin yeme-içme alışkanlıklarından ve kültüründen etkilenmiştir. Bu durum İslam Medeniyeti Mutfağının saf dini bir mutfak olma özelliğini kaybetmesi ve bir medeniyet mutfağı olması ile sonuçlanmıştır. Böylece insan üretimi

⁸⁹ Alan Beardsworth, Teresa Keil. *Yemek Sosyolojisi: Yemek ve Toplum Çalışmasına Bir Davet*. çev. Abdülbaki Dede (Ankara: Phoenix Yayınevi. 2011), 22.

⁹⁰ Claude Fischler, "Food, Self and Identity", *Social Science Information*, 24 (1988): 275.

⁹¹ Massimo Montanari, "Food Models and Cultural Identity", *A Culinary History*, Jean Louis Flandrin, Massimo Montanari, (Columbia: Columbia University Press, 2013), 246.

⁹² Paul Fieldhouse, *Food and Nutrition: Customs and Culture*, 80

⁹³ Beşirli, *Yemek Sosyolojisi Yiyeceklere ve Mutfağa Sosyolojik Bakış*, 23.

⁹⁴ Norbert Elias, *Uygarlaşma Süreci*. çev. Ender Ataşman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004)

⁹⁵ Özge Samancı, "Osmanlı Kültüründe Değişen Sofra Adabı: Alaturka- Alafranga İkilemi", *Toplumsal Tarih*, 231. (2013): 26-27.

olması dolayısıyla tartışmaya açık hale gelen İslam Medeniyeti Mutfağı; tarih boyunca İslam medeniyetine mensup olan devletlerde bazı yöneticiler ve zenginlerin İran medeniyetinden miras aldıkları iştret alemleri (içkili toplantılar) düzenleyip⁹⁶, düğünlerde, kutlamalarda ve diğer özel günlerde yüksek masraflı gösterişli yemek ziyafetleri vermeleri sonucunda çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bir tarafta aşırı perhize dayalı tekke mutfağı veya bir ailenin orta bütçeli geleneksel yemeği bulunmakta iken, diğer tarafta saraylarda şekerden devasa heykellerin bulunduğu kutlama yemekleri ve yemek yarışmalarının bulunması İslam Medeniyeti Mutfağı kavramının İslam Mutfağı kavramını kapsadığını fakat bu kavramların birbirine eşit olmadığını göstermektedir. Ülkemizde 20. yüzyıldaki siyasi ve sosyal gelişmeler dolayısıyla Müslüman kimliği ağır hasar alarak İslam Medeniyet Mutfağından ve yemek kültüründen uzaklaşmaya başlanmıştır. Tanzimat döneminde başlayan Batı medeniyeti hayranlığı artarak devam etmiş, içine düşülen sosyal, siyasi ve iktisadi bunalımdan; kendi medeniyetinden ve kimliğinden vazgeçip hâkim ve güçlü medeniyet olan Batı medeniyetinin bir üyesi olma fikri galip gelerek Cumhuriyet bu zemin üzerine kurulmuştur. Böylelikle her iki medeniyetin unsurlarından oluşan Türk Mutfağı ve yemek kültürü sentez bir mutfak olarak ortaya çıkıp günümüze kadar devam etmiştir.

Cumhuriyetin 100. yılı itibarıyla gelinen noktada yemek tarihi çalışmalarına milli ve ulusal bir mutfak perspektifinden mi yoksa bir medeniyet mutfağı perspektifinden mi bakılacağı sorusuna verilecek cevap önem arz etmektedir. 2000’li yılların başından itibaren yurt içinde ve yurt dışında milli mutfak ve yemek milliyetçiliği konularındaki çalışmalar çoğalmıştır. Bunun nedeni olarak yemek kültürünün üretim, tedarik ve tüketim gibi günlük alışkanlıklar aracılığıyla bir ulusu inşa edip onu yeniden üretme potansiyelinin bulunması olarak açıklanmaktadır⁹⁷. Ulus devletlerin yemek ve mutfağı politik amaçları için bir araç olarak kullanmaları insanlık tarihinde nispeten yeni bir durumdur. Onaran’a göre yemekler politik-siyasi bir amaç kaygısı gütmeksizin yaratılıp, üretilip tüketilmemişler fakat uluslar tarafından millet-ulus kavramını tanımlamak ve biz duygusunu yaratmak için kullanılmışlardır⁹⁸. İtalyanların pizzası, Japonların suşisi, Türklerin baklavası gibi örnekler ulusların kendilerini yemek üzerinden tanımlamaları ve diğer uluslardan farklarını ortaya koymaları için başvurdukları sembollerdir. Türk mutfağının tarihi medeniyet birikimi reddedilerek bir ulusal mutfak olarak değerlendirilmesi devam ettiği sürece yapılan tüm tanımlar yeni sorunlara yol açacaktır. Böylece Türk yemek kültürü sürekli olarak Batı Medeniyetinin kültürel empozisine maruz kalacaktır.

7. Sonuç

Ünver ve diğerlerinin Tanzimat’ta başlayıp Cumhuriyet döneminde devam eden yabancı kültür istilasına karşı bir medeniyet savunusu amacıyla 1930’larda Osmanlı saray arşiv defterlerini ve tıp kitaplarını araştırarak niteliksel çalışmalarla başlattığı yemek tarihçiliği, Barkan’ın geçmişin zengin birikiminden faydalanarak bir fiyat politikası oluşturma amacıyla; tüketici kanunları, saray muhasebe defterleri ve imaret mutfaklarını inceleyerek yaptığı niceliksel çalışmalarla devam etmiştir. 1950 ve 1960 sonrası Koşay ve Oğuz’un araştırmalarının örneklerinde olduğu gibi etnolojik ve folklorik çalışmaların da konusu olmuş, 1970 ve 1980’lerde yapılan Türkoloji çalışmalarının sonucunda yemek tarihçiliğinin başvuru kaynakları daha da zenginleşmiş,

⁹⁶ Halil İnalçık, Has-Bağçede Ayşu Tarab Nedimler Şairler Mutribler, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018)

⁹⁷ Atsuko, Ichijo, Ronald Ranta, Yemek ve Ulusal Kimlik: Gündelik Yaşamdan Günlük Siyasete, çev. Emrullah Ataseven (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 17-18.

⁹⁸ Onaran, Mutfaktarih Yemeğin Politik Serüvenler, 84.

1980'lerde devlet politikaları sonucunda hareketlenen turizm sektöründeki gelişmelere bağlı olarak gerçekleştirilen sempozyum ve kongrelerdeki araştırmalar ve sunumların sonucunda yemek tarihçiliği çalışmaları yükselişe geçmiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde sosyoloji, arkeoloji ve antropoloji gibi diğer sosyal bilimlerin ilgilendiği bir alana dönüşen yemek tarihçiliği, üniversitelerde meslek yükseköğretim bölümlerinde ders olarak okutulmaya başlamasıyla beraber yemek tarihçiliği hakkında yapılan akademik çalışmaların sayısı artarak Hitit dönemi Anadolu Mutfağı, Bizans Mutfağı, İslam Öncesi Türk Mutfağı, Selçuklu Ve Beylikler Dönemi Mutfağı, Osmanlı Mutfağı, Azınlıklar Mutfağı vb. konularda kitaplar, akademik makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmaya başlanmıştır.

Türkiye'deki yemek tarihi çalışmalarının referansı ve kaynak noktası çoğunlukla geçmişte yaşanmış olan çok kültürlü ve zengin tarihi miras olmuştur. Bu zengin ve çok kültürlü mirası anlamak için Türk mutfağına dikey olarak bakıldığında, bu coğrafyada ilk uygarlık olduğu kabul edilen Sümerlerden başlayarak Akadlar, Asurlular, Babiller, Mısırlılar, Hititler ve diğer Anadolu Uygarlıkları, Antik Yunan, Roma, Bizans, Orta Asya, Çin, Arabistan, İran, Hindistan yemek kültüründen, yatay olarak ise son yüzyıllarda yaşanan siyasi hadiseler, coğrafi buluşlar ve gelişen teknoloji sonucunda Avrupa, Amerika ve Rusya yemek kültüründen izler ve etkiler bulunmaktadır. Bütün bu geçmiş dönem siyasi ve sosyal süreç sonucunda ortaya çıkan yemek kültürü kozmopolit bir surete bürünmüştür. Çerkez Çorbası, Arap Aşısı, Kürt Böreği, Çingen Tavuğu, Laz Böreği, Arnavut Ciğeri, Tatar Böreği ve Boşnak Mantısı gibi etnik yemek adları bize Osmanlı mutfak mirası olarak gelmiş, Türk Mutfağı içerisinde hâlâ yaşayan ve yapılan yemeklerdir. Bunun yanında Yahudi Saferad Mutfağı, Ermeni Mutfağı, Rum Mutfağı, Süryani Mutfağı gibi din merkezli mutfak çeşitleri aynı şekilde Osmanlı mutfağından miras kalan ve Türk mutfağı içerisinde hâlâ varlığını koruyan mutfaklardır.

Yemek basit bir beslenme faaliyeti değil birçok kültürü de içinde barındıran bir medeniyet göstergesidir. Türk mutfağının en önemli özelliği bir medeniyet mutfağı olmasıdır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşamış Balkan ülkeleri, Türk Dünyası ülkeleri ve Afrika ülkeleri genelde başka Türk siyasi teşekkülleri altında yaşamış olan Mısır, İran, Pakistan, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerin mutfaklarında hâlâ benzer yemekler yenilmesinin nedeni bu ülkelerin İslam Medeniyeti içerisinde ve çerçevesinde aynı kültürü paylaşan ülkeler olması ve bu zengin kültürün bir ögesi olan aynı yemek kültüründen beslenmiş olmalarıdır. Üç kıtada yüzyıllar boyunca hüküm sürmüş ve çok çeşitli milletleri-kültürleri içinde barındırmış zengin bir medeniyetin devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'nde yemek tarihçiliği konusuna ulusalcı bir açıdan bakmak yeterli olmamaktadır. Selçuklu ve Osmanlı dönemi yemek tarihi çalışmaları yapılırken aynı medeniyet dairesinde (İslam Medeniyeti) fakat farklı siyasi teşekküllerin (ör. Memlukler, Babürler, Eyyubiler) himayesinde yazılmış yemek kitaplarını incelemek, karşılaştırma yapmak ve o kitaplardan faydalanmak Türk mutfağıyla ilgili yapılan çalışmaların içeriğini zenginleştirerek kalitesini arttıracaktır. Mevcut çalışmanın sonuçları bu konuyla ilgili yapılan çalışmaların sayısının artırılması gerektiğini göstermektedir.

Bu makale çalışması bulgularında görülmüştür ki Cumhuriyetin ilk yıllarında başlayarak farklı yıllarda yapılan kongrelerde ve araştırmalarda ısrarla ve tekraren belirtildiği gibi yabancı yemek kültürünün Türk mutfağına olumsuz etkisi hâlâ devam etmektedir. Genelde tüm dünyadaki ulus devletler küresel güçlerin dayattığı yemek kültürüne karşı çareler aramakta ve milli mutfak projeleri üretmekte fakat bu çalışmalar bir tepkisellikten öteye geçememektedir. Türkiye özelinde bakıldığında yabancı yiyecek ve içecek firmalarının (pizza, kola, hamburger, kahve gibi) piyasaya hâkim olması o mutfakların zengin, lezzetli ve kaliteli olmalarından değil, siyasi, ekonomik ve

kültürel olarak bir bütünlük içinde olup bunu bir medeniyet çerçevesinde ortaya koymalarından kaynaklandığı görülmektedir. Kendi içinde iki büyük savaş yaşayıp büyük ekonomik, sosyal ve siyasi kayıplar veren Avrupa devletleri bir araya gelip Avrupa Birliği'ni oluşturma çalışmaları yapmalarının arifesinde tarihçiler bu birliği oluşturan paydaşların ortak yemek kültürü ile ilgili önemli çalışmalar yapmış ve medeniyetlerinin temellerini ortak bir yemek kültürü ile sağlamlaştırmışlardır.

Türkiye'de yemek tarihi çalışmaları bir medeniyet tasavvuru çerçevesinde ele alınıp geçmişteki zengin kültür birikiminden faydalanarak, yiyeceğin ilk üretim aşamasından son tüketim aşamasına kadar oluşan süreci ilgilendiren iklim değişikliği çalışmaları, tarım ve hayvancılık üretimi geliştirme politikaları, lojistik, gıda güvenliği, sağlıklı beslenme, gıda fiyat politikaları, mutfak çalışmaları, coğrafi işaretler ve sıfır atık çalışmaları vb. gibi konular farklı bölümlere ayrılmış bir disiplin haline getirilmesinin yanında üniversitelerin tarih bölümlerinin yemek tarihçiliği konusuna sahip çıkarak, Medeniyet Tarihi ve Kültür Tarihi çalışmalarının ve derslerinin alt başlıklarında veya özel bir ders olarak yemek tarihçiliği dersi okutulması öğrencilerin tarihe bakış açılarını geliştirip zenginleştirecektir.

Kaynaklar

- Ağarı, Şerife. "Gelibolulu Ali'nin Surnamesinde Osmanlı Yemek Kültürü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, S.7 (2018) 106-123.
- Algan, Ayla. *Classical Turkish Cooking*, California: William Morrow Cookbooks, 1991.
- Ali, Gelibolulu Mustafa. *Meva'idü'n-Nefais Fi Kavâ'idü'l-Mecâlis*, çev. Cemil Yener. İstanbul Hünkâr Yayınevi, 1975.
- Alpargu, Mehmet. "12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Mutfak Kültürü", *Türk Mutfağı*, Ed: Arif Bilgin ve Özge Samancı, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008:17-25.
- Altınay, Ahmet Refik. *Eski İstanbul*, haz. Sami Önal, İstanbul, İletişim Yayınları,1998.
- Altınay, Ahmet Refik. *Hicri 12. Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1988.
- Argunşah, Mustafa. Çakır, Müjgan. *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*, İstanbul: Gökkuşbu, 2018.
- Arı, Bülent. *Bir Deste Karacaoğlan*, İskenderun: 2016.
- Artan, Tülay. "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri Değişken Bir Yüzyılda Temel Gıdalar, Lüks Tatlar ve Tadımlıkların İzinde", *Yemek ve Kültür*, (2006):48-95.
- Arslan, Mehmed. *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler*, İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000.
- Aşçıyan, Ohan. *Yeni Yemek Kitabı*. çev. Özge Samancı. İstanbul: Çiya Yayınları, 2017.
- Avcı, Ayşegül. Erkoç, Seda. Otman, Elvin. *Yemekte Tarih Var Yemek Kültürü ve Tarihçiliği* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Barkan, Ömer Lütfi "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, C. 3 S. 5-6. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1966,176-177.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar (I)" *Tarih Vesikaları*, C.1 S.5 (1942): 326-340
- Barkan, Ömer Lütfi. "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar (II)" *Tarih Vesikaları*, C.2 S.7 (1942): 15-40.

- Barkan, Ömer Lütfi. "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar (III)" *Tarih Vesikaları*, C.2 S.9 (1942): 168-177.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.2 (1963): 239-296
- Barkan, Ömer Lütfi. "Saray Mutfağının 894-895/ 1489-1490 Yılına Ait Muhasebe Bilançosu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1963): 380-398.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Süleymaniye Cami ve Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)", *Vakıflar Dergisi* (1971): 109-161
- Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, S.2 (1964): 235-377
- Baykara, Tuncer. *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Baysal, Ayşe "Türk Mutfağında Köfte, Sarma ve Dolmalar; Türleri, Özellikleri ve Besin Değeri", *Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi*, ed. Feyzi Halıcı, Ankara: Kültür ve Turizm Yayınevi, 1986, 50-58.
- Beşirli, Hayati. *Yemek Sosyolojisi Yiyeceklere ve Mutfağa Sosyolojik Bakış*, Ankara: Phoenix, 2012.
- Bilgin, Arif. "Osmanlı Döneminde İstanbul Mutfak Kültürü", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, C.1, S. 47-48 (2011): 232.
- Bilgin, Arif. "Saraydan Düğüne Fatih Dönemi Sofraları", *Fatih Sultan Han ve Dönemi*, Ed. Ayşenur Bilge Zafer. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2016, 440-448.
- Bilgin, Arif. "Seçkin Mekânda Seçkin Damaklar: Osmanlı Sarayında Beslenme Alışkanlıkları (15.-17. Yüzyıl)", *Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014, 78-118.
- Bilgin, Arif. *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)*, İstanbul: Kitabevi, 2004.
- Burke, Peter. *Kültür Tarihi*. çev. Mete Tuncay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Burke, Peter. Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014
- Braudel, Fernand. *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995
- Civitello, Linda. *Mutfak ve Kültür İnsanın Beslenme Tarihi*. çev. Z. Nilüfer Nahya. Saim Örnek. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2019.
- Dalby, Andrew. *Bizans'ın Damak Tadı*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Dalby, Andrew. Grainger, Sally. *Antik Çağ Yemekleri ve Yemek Kültürü*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi, 2001.
- Doğan, Aylin. "Savaş ve İşgalin Gölgesinde İstanbul Mutfağı", *İstanbul Mutfağında Ahenk ve Lezzet*, haz. Ayşe Aydın Böhürler, İstanbul: İstanbul Yayınları, 2021, 89-95.
- Fahriye, Ayşe. *Ev Kadını*. çev. Turgut Kut. İstanbul: Çiya Yayınları, 2018.
- Faroqhi, Suraiya. "Önsöz", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*. çev. Zeynep Yelçe. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, 7-34.
- Fischler, Claude. "Food, Self and Identity", *Social Science Information*, 24 (1988): 275-292

- Freedman, Paul. *Yemek Damak Tadının Tarihi*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2008.
- Goody, Jack. *Yemek, Mutfak, Sınıf, Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması*, çev. Müge Günay Güran. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013.
- Gözelce, Damlanur Küçükıldız. "Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar Bibliyografyası", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.2 (2023): 480-502
- Gökyay, Orhan Şaik. "Kaygusuz Abdal ve Sımatiyeleri", *Türk Folkloru Dergisi*, C:2, S.13 (1980):3-5.
- Gökyay, Orhan Şaik. "Sohbetname", *Tarih ve Toplum*, C.2, S.14 (1985): 128-144.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlevi Adap ve Erkanı*, İstanbul: İnkılap ve Aka Şirketleri Kollektif Şirketi, 1963.
- Görkem, Onur. Sevim, Burhan. "Gastronomi Eğitiminde Geç Mi Kalındı Acele Mi Ediliyor", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, S. 58 (2016): 977-988.
- Graff, Sarah R. "Archaeology of Cuisine and Cooking", *Annual Review of Anthropology*, 49/1 (2020): 337-354.
- Gürsoy, Deniz. *Deniz Gürsoy'un Gastronomi Tarihi*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2014.
- Güzel, Abdurrahman. "Kaygusuz Abdal'ın Eserlerinde Yiyecek Adları", *Türk Folkloru Araştırmaları*, (1982): 97.
- Halıcı, Feyzi, *Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi*, 25-30 Eylül 1986, Ankara; *İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi*, 3-10 Eylül 1988, Ankara; *Üçüncü Milletlerarası Yemek Kongresi*, 7-12 Eylül 1990, Ankara; *Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi*, Uluslararası, 3-6 Eylül 1992, Ankara; *Beşinci Milletler Arası Yemek Kongresi*, 1-3 Eylül 1994, Ankara.
- Halıcı, Feyzi. *Ali Eşref Dedenin Yemek Risalesi*, İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1992.
- Halıcı, Feyzi. *Geleneksel Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Konya: Doğu Matbası, 1982
- Halıcı, Nevin. "Anadolu Mutfağı", *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 105-111.
- Halıcı, Nevin. *Mevlevi Mutfağı*, İstanbul: Metro Kültür Yayınları, 2007.
- Iggers, Georg G. *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Işın, Priscilla M. *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Işın, Priscilla Mary. *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- İnalçık, Halil. *Has-Bağçede Aşu Tarab Nedimler Şairler Mutribler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- İntizami, İntizami Surnamesi Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri, çev. Mehmet Aslan, İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı, 2009.
- Kâmil, Mehmet *Melceü-t Tabbahin*, çev. Günay Kut, Turgut Kut, Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Katheryn C., Twiss. "Archaeology of Food and Identity." *Anthropology News*, 44. 8. (2003): 1-17.
- Kenan Erdoğan, "Zati'nin Divanında Yiyecekler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22 (2003): 31-54.

- Kerim, Muhammed bin El. *Kitabut Tabih Abbasi Bağdat'ından Yemekler Tatlılar Çeşniler*. çev. Nazlı Pişkin. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Kılınç, Mustafa. Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi (1886-1986), Ankara: Pagem Akademi, 2016.
- Kollektif, *Kitabı Mekulat Bilinmeyen bir Osmanlı Yemek Kitabı*. der. Günay Kut. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Koşay, Hamit Zübeyir. "Mevlevilikte Mutbah Terbiyesi", *Tasavvuf Kitabı*, haz. Cemil Çiftçi (İstanbul: Kitabevi, 2003). 381-389.
- Koşay, Hamit Zübeyir. "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne ait Araştırmalar, Çiftçilik", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, S. 1, (1956):73-76.
- Koşay, Hamit Zübeyir. "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar II Kap- Kaçak", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, S. 1, (1957): 5-7.
- Koşay, Hamit Zübeyir. Ülkücan. Akile, *Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı*, İstanbul: Çiya Yayınları, 2017.
- Köprülü, Fuat. "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, C.7, S.27. Ankara: Türk Tarih Kurumu,1943.
- Kut, A. Turgut. *Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası (Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler)* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1985.
- Kut, Günay. "Şehzade Cihangir ve Beyazıt'ın Sünnet Düğünlerindeki Yemekler Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1987: 227-238.
- Kut, Günay. "Şenliklerde Ziyafet Sofraları", *Türk Mutfağı*, Arif Bilgin, Özge Samancı, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008: 93-113.
- Lauriou, Bruno. "Cuisine, Gastronomy and Medicine in the Middle Ages: a Reappraisal", *Mesa dos Sentidos Santidos da Mesa*, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2022: 119-129.
- Mennel, Stephen. "On The Civilizing Of Appetite", *Theory, Culture & Society*, 4.,2-3, (1987): 373-403.
- Merdol, Türkan Kutluay. *Beslenme Antropolojisi*, Ankara: Hatiboğlu Yayınları, 2015.
- Messer, Ellen. Haber, Barbara. Toomre, Joyce. and Wheaton, Barbara. "Culinary History", *The Cambridge World History of Food*, ed. Kenneth F. Kiple, Kriemhild Coneè Ornelas, Cambridge: Cambridge University Press, 2000: 1367-1378.
- Mintz, Sidney W. *Şeker ve Güç Şekerin Modern Tarihteki Yeri*. çev. Şükrü Alpagut. İstanbul: Kabalcı Yayınevi,1997.
- Mithat Efendi, Ahmet. *Avrupa Adab-ı Muaşeretini yahut Alafranga*. der. Ali Gurbetoğlu İstanbul: Akçağ Yayınları, 2001.
- Montanari, Massimo. *Kıtlık ve Bolluk Avrupa'da Yemeğin Tarihi*. çev. Mesut Önen. İstanbul: Nika Yayınevi,2018.
- Muhtar, Hacıbeyzade Ahmed. *Aşevi: Ameli, Nazari Aşçılık, Sofracılık*, sad. Nur Özmel Akın İstanbul: Ruhun Gıdası Kitaplar, 2014.
- Oğuz, Burhan. *Türk Halkının Kültür Kökenleri*, İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 1976.
- Onaran, Burak. *Mutfaktarih Yemeğin Politik Serüvenler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

- Oral, Zeki. "Selçuklu Devri Ekmek ve Yemekleri", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, S. 1, (1956): 73-76.
- Oral, Zeki. "Selçuklu Devri Yemekleri II", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, S. 2 (1957): 29-34.
- Öcal, Safa. "Eski Türklerde Yiyecekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 35 (1985): 161-213.
- Ögel, Bahaeddin. *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1984.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş/ Türklerde Ziraat Kültürü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 1985.
- Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Yemek Kültürü, Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara; Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Öztuna, Yılmaz. "Metem Zamanında Türk Cemiyeti ve Göktürklerde Cemiyet Hayatı", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 6 (1972): 4-9.
- Reşad, Mehmed. *Fenni Tabahat*. çev. Priscilla Mary Işın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018.
- Samancı, Özge. "Avrupa'da ve Türkiye'de Yemek Tarihçiliğine Kısa Bir Bakış", *Yemekte Tarih Var*, der. Ayşe Avcı, Seda Erkoç, Elvin Otman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, 27-40
- Samancı, Özge. "Gastronomi ve Yemek Tarihi" *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C.32, S.1 (2021): 106-109.
- Samancı, Özge. "İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü", *Türk Mutfağı*, Ed: Arif Bilgin ve Özge Samancı, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.199-217.
- Samancı, Özge. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Yemek Kitapları", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C.31 S.2 (2020): 205-210.
- Samancı, Özge. Bilgin, Arif. *Türk Mutfağı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Sarı, Nil. "Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam", *Türk Mutfağı*, Ed: Arif Bilgin, Özge Samancı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Sever, Merin, *Geçmişten Günümüze İstanbul Yemekleri*, (İstanbul: İBB Yayınları, 2021)
- Sezgin, Aybuke Ceyhan. Karaman, Elif Esmâ. "Halk Edebiyatında Yemek Kültürü", *Yemek, Kültür ve Toplum*, edit, Neslihan Serçeoğlu, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022: 244.
- Şavkay, Tuğrul. *Osmanlı Mutfağı*, İstanbul: Şekerbank Yayınları, 2007.
- Tan, Nail. "Türk Mutfağını Yaşatmak İçin", *Folklor Dergisi*. S.34 (1982): 36-37.
- Tan, Nail. "Sunuş" *Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982.
- Temizkan, Saadet Pınar. "İbni Sina Tababetinde Şifanın Kaynağı; Yemek Reçeteleri", *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 5. (2022): 300-311.3erde4tgr4e3Sat43
- Temizkan, Sema. *Bizanslı Yemekler*, İstanbul: Teos Yayıncılık, 2021.
- Tezcan, Mahmut. *Türk Yemek Antropolojisi Yazıları*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Toker, Arzu. "Türk Turizm Eğitiminin Yüz Yılı: Ortaöğretime Tarihsel Bir Bakış", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C.34, S.3 (2023): 335-353.
- Tombuş, Nazmi. "Çorum'un Eski Matbah Yemekleri", *Çorumlu Dergisi*, S.40 (1943): 25-27.

- Toygar, Kâmil. “Değişen Türk Mutfağı”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 153-160.
- Toygar, Kâmil. “Türk Mutfağının Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Deneme”, *Geleneksel Türk Mutfağı ve Beslenme*, Konya: Konya Turizm Derneği Yayınları, 1982.
- Trapanier, Nicolas. Fasting and the Early Mawlawī Order, Starting Without Food”, *Culinary Approaches to Ottoman History*, Amy Singer, Markus Wiener Publishing, (2011): 1-21.
- Twiss, Katheryn C., *The Archaeology of Food Identity, Politics, and Ideology in the Prehistoric and Historic Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019,
- Uhri, Ahmet. *Arkeolojik, Arkeometrik, Dilsel, Tarihsel ve Etnolojik Veriler Işığında Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri*, İzmir: Sakin Kitap, 2022.
- Ünal, Ahmet. *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Topumlarda Mutfak Kültürü*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- Ünsal, Artun. “Siyasi Güç, Statü, Meşruiyet, İtaat ve Otorite Mücadelesinin Göstergesi olarak Yemeğin Sembolizmi”, *Türk Mutfağı*, Arif Bilgin, Özge Samancı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008: 179-195
- Ünsal, Artun. *İktidarların Sofrası Yemek Siyaset ve Simgesellik*. İstanbul: Everest Yayınları, 2020.
- Ünver, A. Süheyl. “Fatih Aşhanesi Tevzinamesi” *İstanbul Risaleleri*, haz. İsmail Kara İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayınları,1995: 341-383.
- Ünver, Süheyl. “Çorbayı Nasıl İçerdik”, *Tarih Mecmuası*, S.1 (1968): 9-10.
- Ünver, Süheyl. “Eski Türk Yemekleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S.12 (1967): 16-17.
- Ünver, Süheyl. “Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılarda Yemek Usulleri ve Vakitleri”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, 1-14.
- Ünver, Süheyl. *Tarihte 50 Türk Yemeği*, İstanbul: Tıp Tarihi Enstitüsü, 1948.
- Ünver, Süheyl. *Türkiye Gıda Hijyeni Tarihinde Fatih Devri Yemekleri*, İstanbul: Kemal Matbaası, 1952.
- Watts, Sydney. “Food and the Annales School”. *The Oxford Handbook of Food History*. Oxford: (2012): 29-52.
- Yerasimos, Marianna. “Osmanlı Döneminde Rum Mutfakları”, *Türk Mutfağı*, Ed: Arif Bilgin ve Özge Samancı, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008: 219-230.
- Yerasimos, Marianna. *500 yıllık Osmanlı Mutfağı*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2019.
- Yerasimos, Stefanos. *Sultan Sofraları 15. Ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Yıldırım, Nuran. “Türkçe Tıp Yazmalarında Hastalıklara Tavsiye Edilen Çorbalar, Aşlar ve Tatlılar (14-15. Yüzyıllar)”, *Sultan Mehmet Çelebi ve Dönemi*, ed. Fulya, Düvenci Karakoç, Bursa: Gaye Kitabevi, 2014: 318-333
- Yücel, Hasan Ali. *Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
- Zafera, Huriye, *Geçmişten Günümüze İstanbul Mutfağına Etki Eden Rum ve Ermeni Mutfağı ve Diğer Kültürler*, İstanbul: Kriter,2023.
- Zaouali, Lilia. *Ortaçağ'da İslam Mutfağı*. çev. Barış Baysal. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Van Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar

Hami AKMAN¹

ÖZ

Derleme Sözlüğü yazı diline girmemiş, halk ağzından derlenmiş olan kelimelerden oluşmuş bir sözlüktür. Bu çalışmada söz konusu esere katkıda bulunmak amacıyla Van ağzından 141 kelime derlenmiştir. Bu sayının 28'i fiil, 4'ü isim, 24'ü sıfat, 4'ü zarf, 34'ü birleşik fiil, 2'sini edat ve 1'ini de sıfat-fiil ekiyle kurulmuş kelime ya da kelime gruplarından oluşturmaktadır. Çalışmada bazı kelimelerin açıklanmasına gidilmiştir ve burada çoğu zaman Azerbaycan Türkçesine başvurulmuştur. Mesela *Sein ~ seyin* "su testisi" kelimesi açıklanırken Azerbaycan Türkçesine dayanılarak açıklamalar yapılmıştır. Söz konusu ağızda *göz ümmecılıh*, *gizlenpoş* gibi oyun isimlerinin yanı sıra *bızavburnu*, *erihkızartan* ve benzeri ilginç hayvan isimlerine rastlanmaktadır. Fiillerden *sıyrıtdamağ* ve *serelamağ* ile isimlerden *toyıh* kelimesi şekil bakımından *Derleme Sözlüğü*'nde az ses değişiklikleriyle ancak anlam farklılığıyla yer almaktadır. Diğer kullanımlar ne şekil ne anlam açısından *Derleme Sözlüğü*'nde yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Derleme sözlüğü, Van ağzı, Azerbaycan Türkçesi, Derleme Sözlüğü'ne katkılar, isim, sıfat, birleşik fiil.*

Contributions to the Compilation Dictionary of Van Dialect

ABSTRACT

Derleme Dictionary is a dictionary composed of words that have not entered the written language and compiled from the dialect of the people. In this study, 141 words were compiled from Van dialect in order to contribute to this work. Of this number, 28 are verbs, 4 are nouns, 24 are adjectives, 4 are adverbs, 34 are compound verbs, 2 are prepositions and 1 is composed of words or word groups formed with adjective-verb suffix. In the study, some words have been explained and Azerbaijan Turkish has been used most of the time. For example, while explaining the word *Sein ~ seyin* 'water jug', explanations were made based on Azerbaijan Turkish. In addition to game names such as *göz ümmecılıh*, *gizlenpoş*, there are also interesting animal names such as *bızavburnu*, *erihkızartan*, and so on. The verbs *sıyrıtdamağ* and *serelamağ* and the noun *toyıh* are included in the Compilation Dictionary with slight sound changes in form but with a difference in meaning. The other usages are included in the Compilation Dictionary neither in terms of form nor meaning.

Keywords: *Compilation Dictionary, Van dialect, Azerbaijani Turkish, contributions to Derleme Dictionary, noun, adjective, adverb, compound verb.*

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, hamiaakman@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8787-2319

Giriş

Türkiye'deki Halkların Ağzında Derleme Sözlüğü olarak da bilinen *Derleme Sözlüğü*, ölçünlü (edebî ya da yazı) diline girmemiş ancak halkın kullandığı kelimelerin 1932-1960 yılları arasında Türk Dil Kurumu tarafından yürütülen faaliyetle derlenmesiyle oluşturulmuş bir sözlüktür. *Derleme Sözlüğü*'ne eklenen kelimeler sadece bu yıllarla sınırlı kalmamıştır. Bu tarihlerden sonraki yıllarda ve günümüzde bu sözlüğe, gerek *Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu* tarafından gerekse de araştırmacıların bireysel çabalarıyla derledikleri kelimelerle katkılar devam etmektedir.

Derleme Sözlüğü'ne yapılan bu bireysel araştırmalardan birçok veri elde edilmiştir. Örnek verilecek olursa Bartın ağzından *horaş* “toplanan süprüntüleri atmak için kullanılan bir çeşit kısa saplı kürek”, *kültür* “derin dondurucu, buzluk”, *naştaba* “maşrapa”, *şeytan arabası* “el arabası”, *binkal* “kivi”, *maya* “domates”, *teynür* “defne”, *gökyeşil* “kertenkele”, *mohma* “köpek”, *muratkuşu* “baykuş”, *eynebaş* “elbise”, *kapale* “kalın kışlık gömlek”, *boğar* “kuyu”, *emâna* “amca eşi” (Yıldız ve Özsoy, 2016, s. 141-150). Sivas (Zara) ağzından *abrıl beşi* “1-5 nisan günleri”, *aporle* “hoparlör”, *ekimayı* “sonbahar”, *gülibik* “tavuklardaki geniş olan ibik”, *kero* “eşek”, *muşma* “yumruk”, *folan* “bol”, *heyeyli* “gelgit akıllı”, *hulik* “sağır”, *tiftikli* “uzun saçlı”, *hokikten* “bedavadan” (Güven, 2021, s. 299-315). Bismil ağzından *beksemet* “peksimet, dilimlenerek kurutulmuş ekmek”, *cücüg aşı* “yağ, salça ve su ile yapılan bir yemek”, *cünk* “köşe”, *demne* “büyük testi”, *gülbeng* “hep bir ağızdan yapılan dua”, *hakket* “hikâye”, *hatre* “hatıra”, *kınefür* “karanfil”, *küslü* “küsmüş, dargın”, *rezve* “senelik işçi” (Erten ve Başkan, 2016, s. 67-77). Antalya Kaş ağzından *alatirik* “elektrik”, *amalet* “ameliyat”, *anjız* “doğum yapan hayvanların ilk sütü, ağız”, *bahar* “baharat”, *buynus* “harnup”, *çatı* “Belli ebatlardaki kerestelerden birbirine çivi ile tutturularak birleştirilen etrafı naylon ile kaplanan büyük sera”, *çoçcak* “çocukçağız anlamında sevgi, şefkat bazen de acıma belirten sözcük”, *dıkmāvık* “baykuş” (Bölük ve Erdem, 2021, s. 2049). Emirdağ / Burunarkaç Köyü ağzından *curultmak* “sulandırarak yoğunluğunu azaltmak”, *cizelemek* “kedi, civciv, kuş gibi hayvanlara çocukların eziyet etmesi”, *çantıldamak*, “bir talep ya da şikâyetin rahatsız edecek şekilde tekrarlanması”, *çığlama* “evin, damın üzerini kapatmada kullanılan ince ağaçlar”, *daramak* “hayvan sürüsünü doğru sayabilmek amacıyla tek sıra hâline getirmek”, *dingildemek* “yerinde hareketsiz durmamak”, *berâri* “her, sıradan” (Çifçi ve Sezer, 2018, s. 248-249). Ankara Güdül ağzından *bıldırdamak* “koşmak”, *çakıllamak* “çakıla gömmek”, *çitilemek* “kirini çıkarmak için çamaşırın iki yanını birbirine sürtmek”, *dalbızlamak* “incelemek”, *debizdemek* “ileri geri hareket etmek”, *gımızdamak* “hareket etmek, kımıldamak”, *gınganmak* “sevinmek”, *afatlı* “sinirli, kızgın”, *badırdayuk* “çok ve lüzumsuz konuşan” *bedük* “beceriksiz”, *boccalı* “hastalıklı” *cıdır cıdır* “çok konuşkan, sevimli”, *çelen* “hafif”, *çöze* “beceriksiz” (Efe, 2020, s. 790-791) gibi kelimeler bunlardan sadece birkaç tanesidir.

Bu çalışmada, *Derleme Sözlüğü*'ne katkıda bulunmak amacıyla Van ağzında; özellikle Köprüler Köyü başta olmak üzere, Van merkez, Kasımoğlu Köyü ile Edremit'te yapılan deyimler üzerine çalışmalar esnasında tespit edilen, *Derleme Sözlüğü*'nde olmayan ya da anlam değişikliği ve küçük şekil değişikliği ile yer alan kelimeler ele alınmıştır. Dolayısıyla kaynak kişiler bahsi geçen yerlerdeki kişilerden oluşmaktadır. Çalışmada kelimeler, kaynak kişinin kurduğu cümlenin orijinal hâli korunarak verilmiştir. Bazen de kelime kaynak kişiye sorularak cümle kurması sağlanmıştır. Daha sonra bu cümle tırnak içinde günümüz Türkiye Türkçesi ölçünlü diline aktarılmıştır. Bu cümlelerin hangi kaynak kişiden alındığı ise parantez içinde kaynak kişinin kısaltması olan K harfi ve kaynak kişinin hangisi olduğunu ifade eden 1'den 18'e kadar

verilen numaralarla belirtilmiştir. Çalışmada yer yer Engin Gökçür'ün *Van Gölü Havzası Ağızları* ile Şahap Bulak'ın *Van Küresin Ağzı* adlı doktora çalışmalarından da faydalanılmıştır.

Bugün Van ağzının kaynağı olan Azerbaycan Türkçesiyle ses ve şekil benzerliği azalmış ve Türkiye Türkçesinin etkisi altına girmiştir (Bulak, 2021, 1561). Ancak söz konusu ağızdaki bazı kelimeleri açıklarken Azerbaycan Türkçesine başvurmak âdeta zorunluluk arz etmektedir ki bu çalışmada bu yöneme sık olmamakla beraber başvurulmuştur. Mesela “su testisi” anlamındaki *seyin / sehin / sein / seig* kelimesinin anlamını kaynak kişilerden sordüğümüzda sadece bu nesnenin tasvir edilmesi ile yetiniliyordu ancak Azerbaycan Türkçesinde bunun “su testisi” olduğu tespit edilebilmiştir.

Van ağzı için Van Küresin ya da Van Küresinli ağzı tabirleri de kullanılmaktadır. Bu yörede *yerli* olarak da adlandırılan Türk veya Türkmenler genelde il merkezi ya da kasabalarda yaşamaktadırlar. İl merkezinde ya da köylerde yaşayan Türkmenler için de *yerli* tabiri kullanılmaktadır. Van'da Kürtler başta olmak üzere Mıtrıplar (Çingeneler), Araplar (Cumhuriyet'in ilk yıllarında Siirt'ten göç edenler), Kırgızlar (Afgan-Rus savaşında Türkiye'ye ve bu bölgeye göç ederek Türkiye vatandaşlığına girenler) ve yöre halkı tarafından Laz olarak tanımlanan Doğu Karadeniz'den göç eden Karadenizliler de bölgenin toplumsal yapısındaki yerlerini almışlardır (Levendoglu, 2006, s. 75). Söz konusu bu topluluklar da Türkçeyi gündelik konuşmalarında sıklıkla kullanmaktadır. Dolayısıyla Van'da Türkçeyi sadece Küresinliler değil; bahsi geçen topluluklar da kullanmaktadır.

Van ağzı Anadolu ağızları sınıflandırmasında; Ağrı, Muş, Bitlis, Bingöl, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Hakkâri, Urfa (Birecik, Halfeti dışında), Elazığ (Palu, Karakoçan) ile birlikte Doğu grubu ağızlarının alt dallarından birisi olarak değerlendirilmektedir. Van ağzının da içinde bulunduğu grubun önemli ses özelliklerinden bazıları şunlardır: Ek ünlülerde sıklıkla kalınlaşma meydana gelir: *Binsın, bindırın, düşelim, giderim, görmüşüm, getirip* vb. gibi. Arka damak ünsüzü *ğ* iki ünlü arasında veya hece sonunda korunur: *Doğumliyim, doğru, oldığını, açlığını, ağzi, yapmağē, mezarlığē, oğullarım, gidecağım, kesmağē* ... gibi. Bu ağızlarda arka damak ünsüzü *k* ön seste korunur: *kardeşleri, kapı, kapisi, kari, kazuh, kaldırdım, kardeşim, korhıyorlar* ... gibi. Önemli özelliklerden birisi de hece ve kelime sonunda *k>h* değişmesinin meydana gelmesidir: *töhdük, etmeh, çiçeh, bölüh, böreh, tih-, töh-, göh, geldih, kemih* ... gibi (Karahan, 2022, s. 62-65). Van ağzında tespit edilen *Derleme Sözlüğü*'ne katkı niteliğindeki kelimeler aşağıdaki gibi sınıflandırılıp ele alınmıştır.

1. *Derleme Sözlüğü*'nde, Anlamca Farklı Olup Küçük Ses Değişiklikleriyle Bulunanlar

1.1. Filler

1.1.1. Yansıma Kelimelerden Türeyenler

Van ağzında yansıma seslerden türeyen kelimelerin bolluğu dikkat çekicidir. Bunlar anlatıma canlılık, renk ve etkileyicilik katmıştır (Özok, 2022, s 1752). Çalışmada 7 adet yansıma ses tespit edilmiştir. Bunlardan *cingildemağ / çingildemağ* hariç diğer filler *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmaz. *Cingildemağ* ise sadece şeklen benzerlik göstermekte, anlam açısından farklıdır.

cingildemağ / çingildemağ (Cingildemek) f. Kulak çınlamak.

Başım ağriyi, kulağım cingildē “Başım ağrıyor, kulağım çınılıyor” (K: 1).

Bu fiilin *cing* yansıma sesinden geldiği açıktır: *cing+il+de-mah*. Türkçede *isimden isim yapan +l* ekine az da olsa rastlanmaktadır: *yeş+il (<yaş+il)*, *kız+ıl*, *kum+ul*, *us+ul...* (Korkmaz, 2017, s. 130).; *isimden fiil yapan +da-* eki ise Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren görülen fazla işlek olmayan, genelde ses taklidi kelimelerden *olma* ifade eden fiiller yapmaktadır: *horul+da-*, *fısil+da-*, *şırıl+da-*, *mırıl+da-*, *fırıl+da-*, *gürül+de-*, *çatır+da-*, *kütür+de-*, *tokur+da-*, *fingir+de-*, *parıl+da-*, *hay+da-* ... (Ergin, 2012, s. 182). “Çınlama, kulak çınlaması” anlamındaki *cingilti* (Zülfikar, 2018, s. 359) kelimesinin de söz konusu *cing* sesinden geldiği anlaşılmaktadır. *Derleme Sözlüğü*’nde söz konusu fiile “şımarmak” anlamında rastlanmaktadır.

1.1.2. Diğer Fiiller

Bu fiillerin sayısı 3’tür.

eyahlamah (Ayaklamak) f. Ayak altına alıp çiğnemek, ezmek, üzerinde sert adımlarla yürümek.

Esgiden damı eyahlerdile ço sert ole “Eskiden damın üzerine sertçe basarlardı ki sert olsun” (K: 8).

Derleme Sözlüğü’nde *ayaklamak* şeklinde geçen bu fiil şu anlamlara sahiptir: “Gezinti yapmak; ayakla, adımla ölçmek; çabuk yürümek; kötölemek, ayak altına almak, kovmak; uzunluğu ayakla ölçmek” (<https://sozluk.gov.tr/>).

serelemah (Saralamak) f. İyice sarmak, sarmalamak.

Ala bu bu kendiri ineyin boynüne serele göra “Al bu kendiri ineğin boynuna sar bakalım” (K: 12).

Derleme Sözlüğü’nde *saralamak* “iyice sarmak, sarıp sarmalamak; özensiz sarmak” (<https://sozluk.gov.tr/>) şeklinde geçmektedir. Hem *saralamak* hem de *serelemek* fiilleri *-ALA-* fiilden fiil yapım ekiyle türemişlerdir. *-ALA-* fiilden fiil yapım eki bir kuvvetlendirme ekidir ve bunlar arasında en işlek, canlı, örneği en çok bulunanıdır: *kov-ala-*, *ov-ala-*, *silk-ele-*, *eş-ele-*, *şaş-ala-*, *dur-ala-*, *gev-ele-* (Ergin, 2012, s. 216). Türkiye Türkçesi ağızlarında bu eke sık rastlanmaktadır: *Alkala-* “hırpalamak”, *aşala-* “fokur fokur kaynamak”, *atala-* “atmak, savurmak”, *basala-* “bir kaba konulan eşyayı üstünden bastırıp sıkıştırmak”, *binele-* “yenmek”, *bökele-* “birdenbire koşmak, saldırmak, su sıçratmak”, *burala-* “kıvırmak”, *bükele-* “kurtulmak için çabalamak, kıvranmak, uğraşmak”, *cızala-* “çizmek, karalamak”... (Güzel, 2019, s. 560). Bunlara Van ağızından örnekleri gösterilen *ser-ele-* “iyice sarmak, sarmalak” ile aşağıda yer alan *surt-ele-* “Genelde ıslak bir bezi temizlemek üzere herhangi bir zemin üzerinde sıkıca hareket ettirmek, getirip götürmek” fiilleri de eklenebilir.

sıyrıtdemah (Süpürtlemek) f. Sürükleyip götürmek, sürükleye sürükleye, zorla götürmek, bir anda hepsini alıp götürmek.

Torbe odı orde ba. Tut sıyrıddiye sıyrıddiye götü “Torba işte orada bak. Tut sürüye sürüye götür” (K: 8).

Derleme Sözlüğü’nde *sıyrıtlamak* şeklinde bir kelime mevcuttur, anlamı ise “Ağacı yalnız gövde kalacak şekilde budamak” anlamında geçmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>).

1.2. İsimler

Bunların kullanım sayısı 2’dır.

toyıh (Tavuk) i. Tavuk.

Kelbırın altına toplanan buğdeye çet diyile, topliyile vèrele toyıhlere “Kalburun altına toplanan buğdaya çet derler, (bunu) toplarlar (ve) tavuklara verirler” (K: 7).

Bu kelime *Derleme Sözlüğü*'nde *toyuh* “tavuk” şeklinde geçmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>).

hesar (Hisar) i. “Koyun, keçi, sığır vs. hayvanların toplu olarak bir yerde kalmalarını sağlamak amacıyla yapılmış duvar çevirmesi.

Ƙoyınnei hesare katande kapıyı kapatmağı unutmuşdım, bağıdım koyınne hammi dağılıt “Koyunları hisara kattığımda kapıyı kapatmaya unutmuştum, baktım koyunlar hepsi (dışarı çıkmış) etrafa dağılmış” (K: 15).

Bu kelime “kale, hisar” anlamı ve *hesar* şeklinde *Derleme Sözlüğü*'nde geçmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>).

1.3. Sıfatlar

geş / geç (Genç) i. Genç, delikanlı; toy, tecrübesiz.

Hele geşdi annemè “Daha gençtir anlamıyor” (K: 10). ...*ben de o zaman geçdim* “Ben de o zaman gençtim (Gökçür, 2012, s. 323).

Bu kelime *Derleme Sözlüğü*'nde sadece *geş* şeklinde ve “Geç; genç” anlamlarında geçmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>).

2. *Derleme Sözlüğü*'nde Bulunmayanlar

2.1. Fiiller

2.1.1. Yansıma Kelimeden Türeyenler

Bunların sayısı 6'dır.

dırtdemağ (Dırtlamak) f. Osurmak, gaz çıkarmak.

Dırtdedi bağıdım avdes almeden namaz kıldı “Osurdu, baktım abdest almadan namaz kıldı” (K: 10).

Bu kelimenin *dırt* yansıma sesinden türediği açıktır. Osurunca *dırt* diye ses çıkmasından yola çıkılarak söz konusu fiil elde edilmiştir: *Dırt+la-mağ* (>*dırt+de-mek*). Van ağzından *dırt koymağ* “osurmak, gaz çıkarmak” deyiminde de söz konusu yansıma sese rastlanmaktadır. Bkz. *dırt koymağ*. *Dırtdemağ* illa ki sesli olan yani osuruk için kullanılan fiildir; yoksa *yel* şeklinde olan, sessiz gaz için bu fiil kullanılmaz.

fislemağ (Fıslamak) f. 1. Gaz çıkarmak, yellenmek, osurmak. 2. Horoz tavukla çiftleşmek.

O zemanne tendır evinde yaterdih, yetimne fisliyande èle bi fis koğusu gelerdi var ya “O zamanlar tandirevinde uyurduk, çocuklar gaz çıkardıklarında öyle bir gaz kokusu gelirdi ki...” (K: 9)

fislemağ “gaz çıkarmak, yellenmek, osurmak; horoz tavukla çiftleşmek” anlamında kullanılmaktadır. Bu kelimenin kökünün yansıma ses olan *fis*'tan türediği açıktır. *Fis* yansıma kelimesi “1.İçi boş, kof; kuvvetsiz cılız” (Zülfikar, 2018, s. 454) anlamlarındadır. Ancak Van ağzında söz konusu anlamlarda da kullanılması önemlidir. Aynı ağızda *fis* kelimesi “gaz,

yellenme”, *fısgeni* “çok gaz yapan, yellenen” kelimelerinin kullanılması da bu kelimenin açık bir şekilde *fıs*’tan türediğini göstermektedir: *fıs*+*le-mağ*. Horozun tavukla çiftleştiği esnada *fıs!* diye bir ses çıktığına bakılırsa bu anlamın da yansıma sesle alakası daha belirgin hâle gelmektedir.

gujıldemağ (Kujıldamak) f. Köpek ulumak.

Ezan oğuyande itde niye gujıldê? “Ezan okunduğu zaman köpekler neden bağılıyor?” (K: 14)

üvüldemağ (Üvüldemek) f. Köpek ya da kurt ulumak.

Bahdım geçem bi yarısı itde êle üvüldiyile “Baktım gecenin bir yarısıdır ve köpekler öyle bir uluyorlar ki...” (K: 1)

zarılde- (Zarıldamak) f. İçten ve acıklı bir sesle ağlamak, inlemek.

Gêne êle zarıldêdê “Yine öyle içten ağlıyordu (ki)” (K: 8).

zingilde- (Zingildemek) f. Özellikle kulak ve baş kısmı ağrımak, buralarda tokmakla vuruluyormuşçasına ağrı hissetmek.

Bi kaç gündü kulağleim êle zingıldê “Birkaç gündür kulaklarım öyle bir ağrıyor (ki)” (K: 8).

2.1.2. Diğer Fiiller

Van ağzında *Derleme Sözlüğü*’ne katkı sağlayacak nitelikteki diğer fiil sayısı 18’dir. Bunlardan *serelemağ* ve *sıyrıtdemağ* (bkz.) *Derleme Sözlüğü*’nde az ses değişiklikleriyle yer alır ancak anlam olarak farklılık gösterirler. Diğer fiiller ne şekil ne anlam bakımından *Derleme Sözlüğü*’nde yer alır.

boğmağ (Konuşmak; yemek) f. 1. Yalan konuşmak. 2. Bir şeyleri hızlıca yemek.

Ula dı boğme ya! “Ulan hadi be, yalan konuşma!” (K:5). *Sız gelene kede men bira eyhmeyh boğum hele* “Siz gelene kadar ben biraz yemek yiyeyim” (K: 6).

damcilemağ (Damlamak) f. Tavandan su damlamak.

Yağmur, kar yağande eskiden damler êle damcilerdi, getirerdih damciliyan yerlere leyen meyen koyerdih ko su yere deymiye “Yağmur, kar yağdığı zaman eskiden tavanlardan su damlardı, leğen meğen getirirdik damlayan yerlere bırakırdık ki su zemine değmesin” (K: 10).

Bu fiilin kökü *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te de tanıklanan *tam-* “damlamak”tan türemiştir: *suw tamdı* “su vb. damladı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 241). *Tam-* fiili ardından *-ş-* işteşlik eki alarak **tam-ı-ş-* “birlikte damlamak, art arda damlamak” fiilini türetmiştir. *Tamış**- fiili daha sonra *-(i)g fiilden isim yapım ekini* alarak **tam-ı-ş-(i)-g* hâlini almıştır. Türkçede, özellikle Batı Türkçesinde Eski Türkçede sonunda *-(i)g* olan kelimelerin bu sesi düşürmesi sık karşılaşılan bir durumdur: *ölüg > ölü, tirig > diri, kaygılı > kadgulg, başlu > başlu, kamug > kamu*, (Ercilasun, 2013, s. 453), *kapıg > kapı* gibi. **Tam-ı-ş-(i)g* kelimesi de önce **tam-ı-ş-ı* şekline ardından ortadaki *-ı-* yardımcı sesini düşürüp **tamşı > tamcı > damcı* biçimini almıştır. *T > d* değişimi de yine Türkçede oldukça fazla rastlanan ses hadiselerindedir: *Tebe > deve, takı > dağı > dahi > dahi, taş > daş, türlüğ > türlü, tuz > duz, tavar > davar, tamar > davar* vb. (Karaağaç, 2013, s. 230). Van ağzında *damcı* kelimesi “damla” anlamıyla sık kullanılmaktadır: *Damçi su damlasıdı. yağmur yağarken. wala hava dolduğu zaman, yağmur yağdığı zaman, damnan çati olmiyan evlerde devamlı olarak damlır* “Damcı, su damlasıdır. Yağmu yağarken,

valla hava (yağmurlu) olduğu zaman, yağmur yağdığı zaman, damdan çatı olmayan evlerde devamlı olarak damlıyor” (Gökçür, 2012, s. 446).

dığlenmaĥ (Verem olmak) f. mec. Verem olmak, çok üzüntüden, sıkıntıdan hasta olmak, mahvolmak, perişan olmak, çok fazla yorulmak, bıkip usanmak.

Binnein içinde kale kale daha dığlendim ya! “Bunların içinde kala kala bıktım, usandım, verem oldum ya!” (17)

Dığ kelimesinden türediği açık olan bu fiil ve söz konusu kök (*dığ*) *Derleme Sözlüğü*'nde yer almamaktadır. Ancak hem *dığ* “basilinin sebep olduğu, daha çok akciğerlerde görülen ateşli, bulaşıcı hastalık” hem de *dığlanmak* “vereme yakalanmak, çok yorulmak, haddinden fazla çalışarak halden düşmek; bıkip usanmak” (Altaylı, 2018, s. 873-874) kelimeleri Azerbaycan Türkçesinde Van ağzındakiyle aynı şekil ve anlamlarla geçmektedir. Bunlara bir de aşağıda yer verilen *dığletmaĥ* kelimesi de eklenebilir. Bu kelime de yine Azerbaycan Türkçesinde *dığlatmak* “vereme yakalanmasına sebep olmak, haddinden fazla yormak, bıkip usandırmak, bezdirmek” (Altaylı, 2018, s. 874) şekil ve anlamlarında geçmektedir.

dığletmaĥ (Verem etmek) f. Çok üzme, bıktırmak, usandırmak, bezdirmek, aşırı yormak.

Valla daha meni dığletdız “Valla daha beni canımdan bezdirdiniz” (K: 1).

Hem *dığlenmaĥ* hem de *dığletmaĥ* kelimelerinin etimolojisi şu şekildedir: *Dığ+le/t-maĥ*. Şunu da belirtmek gerekir ki Van ağzında *dığ* tek başına kullanılmaz. Ya söz konusu iki fiilin bünyesinde yer alır ya da *dığ getirmaĥ* “verem olmak” (Çok üzölmek, bıkmak, verem olmak, bezme) deyiminde isim unsuru olarak göröölür. Bu deyim için bkz. *dığ getirmaĥ*.

dımsiyhlemeĥ ~ dımsiklemaĥ (Dürtmek) f. Özellikle parmakla birisini dürtmek, hafifçe itmek.

Dımsiyhlemeĥ yanı bizlemeĥ, barmağınen birisini bizliyisen “Dımsiklemek, yani dürtmek, parmağınla birisini dürtüyorsun” (K: 8).

ėmnemaĥ (İmlemek) f. İşaretlemek, iz bırakmak.

Mesela bi heyvane doğ vurande diyi bıni ėmnemişem yanı işaret vurmişem dėmaĥdı “Mesela bir hayvana dağ vurulduğu zaman (birisi) diyor (ki) bunu işaretlemişim, yani (ona) işaret bırakmışım demektir” (K: 8).

koncalmaĥ (Koncalmak) f. Dizler katlanarak baldırlar butlara yapışık bir şekilde durmak.

Koncaleraĥ oturande eyaĥleim uyuşė “Koncalarak oturduğum zaman ayaklarım uyuşuyor” (K: 14).

ibanmaĥ ~ yubanmaĥ (Savsaklamak) f. Bir işte ağır davranmak, bir şeyi gereği gibi yapmamak, onu savsaklamak, ihmal etmek.

Gėt ama tėz ge ba ibanme ha! “Git ama çabuk gel, sakın geç kalma ha!” (K: 16) *Bız yubanmaĥ de diyiylı bine* “Biz buna yubanmak da deriz” (K: 6).

İbanmaĥ (Savsaklamak) “ihmal etmek, geciktirmek, ağırdan almak” Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Codex Comanicus*'ta tanımlanmış *yuban-* “bahane göstermek, ihmal etmek, savsaklamak” (Argunşah ve Güner, 2015, s. 896) kelimesiyle alakalı olduğu açıktır. Van ağzında bu kelimenin baştaki y protez sesinin düşürerek devam ettiği görölmektedir ki bu ağzda *yılan* kelimesine *ilan*, *yüksel-* fiili ile *yüksel* ismine *üşgel-* ve *üşgek* şeklinde rastlanmaktadır.

Sadece söz konusu ağızda değil Türkçenin diğer ağız ve lehçelerinde de bu /y/ sesinin düştüğü durumlarla sık karşılaşmaktadır. *Codex Comanicus*'ta bahsi geçen kelimenin sıfat fiil eki olarak bir sıfat görevinde kullanıldığına *yubangan söz* "bahane" örneğinde rastlanmaktadır (Argunşah ve Güner, 2015, s. 896).

ibatmaḥ (Savsaklatmak) f. İhmal etmek, savsaklamak, geciktirmek, ağırdan almak.

Bu de bi iş yapande эле bi ibader var ya... "Bu da bir iş yaptığı zaman öyle savsaklar (geciktirir, ağırdan alır) ki..." (K: 8).

keyirmaḥ (Kayırmak) f. Yapmak, bir iş yapmak, uğraşmak.

Mesela diyile ne keyirësen? "Mesela (birisine) derler ne yapıyorsun?" (K: 6)

Azerbaycan Türkçesinde bu kelimeye *kayırmak* (yapmak, becermek) ve *qeyirmek* "1. İmal etmek, üretmek, hazırlamak. 2. İnşa etmek, yapmak. 3. Hazırlamak, yapmak, kurmak. 4. Tamir etmek, eksik tarafını tamamlamak. 5. İş yapmak, bir işle meşgul olmak" (Altaylı, 2018, s. 2027) şekil ve anlamlarında rastlanmaktadır.

ḳudozlemaḥ ~ ḳuddozlemaḥ (Mağlup etmek) Yutmak, bir oyunda rakibini mağlup etmek.

Mesela birisinin bilyalemi udande diyidiḥ men onu ḳuddozledım "Mesela birisinin misketlerini yuttuğumuzda derdik ben onu mağlup ettim" (K: 11).

ḳudozlenmaḥ / ḳoddozlenmaḥ (Mağlup edilmek) Yutulmak, oyunda mağlup edilmek.

ḳudozlenande эле aḫliyidi! "Mağlup edildiği zaman öyle ağılıyordu ki..." (K: 11)

mürgülemaḥ ~ mürgılamah (Mürgülemek) f. Yarı uykulu hâlde olmak, uyku ile uyanıklık arasında bulunmak, pinekleme.

Mürgülemaḥ, yanı oldığı yerde yuḫuliyi "Mürgülemek, yani (bir şey ya da kimse) olduğu yerde uyukluyor" (K: 14).

Mürgülemaḥ ~ mürgülemaḥ fiili *mürgü* isiminden türemiştir. *Ne mürgü* kelimesine ne de söz konusu fiiline *Derleme Sözlüğü*'nde rastlanmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde her iki kelimeye de rastlanmaktadır: *Mürgü* (kestirme) "uyanıklık ile uyku arasındaki hâl, yarı uykulu hâl, uyuklama hafif uyku"; *mürgülemek* "yarı uykulu hâlde olmak, pinekleme" (Altaylı, 2018, s. 2486). Azerbaycan Türkçesinde *mürgülü* "yarı uykulu" kelimesi de kullanılmaktadır (Altaylı, 2018, s. 2486).

sımsınmaḥ (Sümsünmek) f. Kapı kapı dolaşmak, gezmek.

Yanı kapı kapı dolanmaḥ, gezegan demaḥdı bi de, küçeleri gezmaḥ "Yani kapı kapı dolanmak, gezegen demektir bir de, sokakları gezmek (K: 13-6).

Azerbaycan Türkçesinde *sümsünmek* "orayı burayı gezip avuç açmak, dilenmek, yemek aramak (genelde tahkir ve küfür olarak kullanılır)" (Altaylı, 2018, s. 3038) şekil ve anlamında kullanılmaktadır.

surtelemaḥ ~ sürtelemaḥ (Sürtelemek) f. Genelde ıslak bir bezi temizlemek üzere herhangi bir zemin üzerinde sıkıca hareket ettirmek, getirip götürmek.

Surtele surtele ḳo kırı çıḫe "Sürtele sürtele, kiri çıksın" (K: 7).

tafırlemaḥ / tafurlamaḥ (Tafırlamak) f. Yıkamak, yumak.

Bi şe avdessız olande diyile gêt bını eyice tafırle “Bir şey abdestsiz olduğu zaman, git bunu iyice yıka, diyorlar” (K: 8).

üymah ~ ümah (Yumak) f. Yıkamak.

Üymah yanı yihemah, mesela üşahlein başını yihüyande diyiyih apar bının başını üy “Yumak, yani yıkamak, mesela çocukların duş aldığımız zaman, götür bunun başını yıka, deriz” (K: 1).

Yıkamak anlamındaki *üymah ~ ümah* fiili ile *üyh ~ ük* “yük, yatak dizisi” kelimeleri farklı kullanımlarıyla dikkat çekmektedirler.

yırkalemah (Irgalamak) f. Sallamak, kıpırdatmak.

Mesela üşahlei ya de çinneni yırkelamah “Mesela çocukları (beşikte) ya da omuzlarını sallamak” 8K: 8).

Bu kelimeye *yırğalamak / yırğamak* “1. Sağa sola, ileri geri iterek hareket ettirmek, kımıldatmak. 2. Kımıldatmak, sallamak” (Altaylı, 2018, s. 3644-3645) şekil ve anlamlarında tesadüf edilmektedir.

Tuncer Gülensoy bu kelimeyi *irga-* “çabuk olmak, davranmak; sallanmak” (2018, s. 328) fiiliyle açıklamıştır. Tietze söz konusu fiili *irga-ala-* “sarsmak, sallamak” (2021, s. 527) şeklinde etimolojik açıdan ele almıştır.

2.2.İsimler

Van ağzında *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmayan 47 isim tespit edilmiştir.

2.2.1. Tek Kelimeden Oluşanlar

Van ağzında tek kelimeden oluşan ve *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmayan isimlerin sayısı ise 29'dur.

berfing ~ berfiyh (Berfink) i. Kar küreme aleti.

Berfing elimde olmesse valla itde meni dağidecaydı “Elimde berfink olmasaydı vallahi köpekler beni parçalayacaktı” (K: 9).

besde ~ beste (Beste) i. Arkların içinde, suyun tarlaya gitmesini sağlayan belli aralıklarla üst üste yığılan genelde toprak yığını.

Su suvarande besdeleri gele eyi tutesen; yohse su gelande yihulse tutmağı zor olé “Tarlayı suladığında besteleri sağlam yapmak lazımdır; yoksa su geldiğinde yıkılırsa bir daha yapması zor olur” (K: 15).

bire (Bura) i. Bura, burası.

Tarların her yeri su içé, bahésen bezi yerler işmiyit, diyile biresi here kalıt “Tarların her yeri su içiyor, bakıyorsun bazı yerler içmemiş, (bu yüzden) burası hara kalmış diyorlar” (K: 9).

buğe (Boğa) i. Boğa.

Buğe keserih her kurbande “Her Kurban Bayramı'nda boğa keseriz” (K: 4).

çılpaş ~ çırpaş (Çırpaş) Sulama kanallarını kontrol eden görevli.

Çırpaşle su kime gidit, sırade kim var binnei kontrol eder “Çırpaşlar su kime gitmiş, sırada kim var bunları kontrol eder” (K: 9).

delav ~ derav (Der-i ab) i. Su kapısı.

Delav suyu ana ve yavru kenalden tarlenin kenaline vermağe yarar “Suyu ana ve yavru kanaldan tarladaki kanala aktarmaya yarar” (K: 6).

dolmece (Dolmaca) i. Dolu, kırcı.

Dolmecenin yağışına bahmağı çoğ sevüyem “Dolunun yağmasını seyretmeyi çok seviyorum” (K: 8).

Dolmaya benzediği için küçültme eki eklenerek dolmece kelimesi elde edilmiştir.

fıs (Fıs) i. Gaz, karındaki hava.

O zemanne tendır evinde yaterdih, yetimne fisliyande ele bi fis koğusu gelerdi var ya “O zamanlar tandirevinde uyurduk, çocuklar gaz çıkardıklarında öyle bir gaz kokusu gelirdi ki...” (K: 9)

Derleme Sözlüğü’nde *fıs* kelimesi şu anlamlarla geçmektedir: “1.İçi boş, kof. 2. Kuvvetsiz, cılız. 3. Boş. 4. İçi boş, çürük” (<https://sozluk.gov.tr/>).

gâhvan (Saban) i. Çift sürme hayvanlarının sürüldüğü demir uçlu tarım aracı, saban (<https://sozluk.gov.tr/>).

Bu cütün başındaki demir var ya, odı ha “Bu çiftin başındaki demir ya, işte odur” (K: 9).

herh (Halk) i. Halk, yakın çevredeki insanlar.

Bi ara mirbeydi, herhe çalışırdı. Şimdi gêt ba durumine “Bir zamanlar marabaydı, millete çalışırdı (başkalarının işini yapardı). Şimdi git bak durumuna (ne de düzelmiş)” (K: 9).

honaz (Honaz) i. Özellikle tırpanla ot biçerken gruba öncülük eden kişi.

Tırpan ya de orağçenen ot biçan adamnere öncülüğ edannere diyile “Tırpan ya da orakla ot biçen kişilere öncülük eden kimselere derler” (K: 6).

kelbır (Kalbur) i. Kalbur.

Kelbırın altına toplanan buğdeye çet diyile, topliyile vërële toyuğlere “Kalburun altına toplanan buğdaya çet derler, (bunu) toplarlar (ve) tavuklara verirler” (K: 7).

kezıl (Kazıl) i. Genelde erkeklerin tenasül aletinin çevresinde oluşan uzamış ve iç içe girmiş kıllar için kullanılır.

Arede kezillezi kesmağı de unıtme diyerdı bize, ele utanerdih “Arada kazıllarınızı kesmeği de unutmayın derdi bize, öyle utanırdık ki (öyle deyince)” (K: 6).

Derleme Sözlüğü’nde söz konusu kelime *kazıl* şeklinde ve “kıldan bükülmüş çuval dikmekte kullanılan ip sicim; kıl ve yün yumak; çuvaldız; keçi kılından yapılmış ip; kıldan yapılmış ip” anlamlarında geçmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>).

“Genelde erkeklerin tenasül aletinin çevresinde oluşan uzamış ve iç içe girmiş kıllar” için kullanılan *kezil* kelimesin anlamı *Derleme Sözlüğü*'ndeki “kıl ve yün yumak” anlamıyla daha iyi açıklanabilir. Bu kıllar uzadıkça âdeta bir yumak biçimini almakta, iç içe girmektedir.

ķurittik ~ ķuriddiyh (Bir ot türü) i. Dağ sakızı olarak tabir edilen maddenin (bkz. dağ seggızı) özsuyu olarak bilinen bir çeşit dağ otu.

Dağ seggızı baharın ķurittik otından toplener “Dağ sakızı baharda *ķurittik* otundan toplanır” (K: 9).

mirbe ~ murbe (Hizmetkâr) i. Çiftçilikle uğraşan, genelde zengin kimselerin yanına çalışan kimse, hizmetkâr.

Bi ara murbeydi, herhe çalışırdı. Şimdi gêt ba durumüne “Bir zamanlar marabaydı, millete çalışırdı (başkalarının işini yapardı). Şimdi git bak durumuna (ne de düzelmiş)” (K: 9).

Hizmetkâr anlamı verilmiş olan *mirbe ~ murbe* kelimesi söz konusu ağızda artık neredeyse kullanımdan kalkmış, orta yaş ile yaşlı kesimin dilinde ve hafızasında kalmış bir kelimedir. Kelimenin anlamları göz önüne alınınca ve Türkçede yansıma sesler dışında kelime başında bulunmayan *m* sesinin varlığından yola çıkılarak bu kelimenin yabancı olduğu anlaşılmaktadır. *Marabanın* Arapça *murabaha* kelimesinin “sosyo-ekonomik dönüşüm geçirerek günümüzde, Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinin halk diline ‘maraba’ biçiminde geçtiği” görülmektedir (Durmuş, 2021, s. 8). *Derleme Sözlüğü*'nde kelimenin Malatya'da *çiftçi*, Gümüşhane'de *çiftçilik kâhyası*, Balıkesir, Giresun, Trabzon, Bayburt, Rize, Erzurum, Erzincan, Elazığ'da *çiftçilikte, toprağı işleyerek ürüne ortak olan kimse, ortakçı*, Erzincan ve Elazığ'da *hizmetçi*, Samsun'da *tahta parmaklık*, Gümüşhane ve Elazığ'da *ürüne ortak olmak koşuluyla toprağı işleyen kimse*, Erzurum'da *ortakçı* anlamlarında geçtiği bilgisi verilmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>). Nişanyan, bu kelimenin Arapça *murâba* 'at “yükü veya işi paylaşma, kâr ve zararın bir payını üstlenerek bir arazi veya sermayeyi işletme” anlamlı kelimedenden alıntı olduğunu ifade etmektedir (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/maraba>). Van ağızında kelimenin aldığı *mirbe ~ murbe* şekli dikkat çekicidir.

nerdivan (Merdiven) i. Merdiven.

Nerdivannen çihesen dikkat et ha “(Dama) merdivenle çıkacaksın, dikkat et ha!” (K: 7).

neşdav (Neşdav) i. Kahvaltıdan önceki açlık hâli.

Diyisen men hele neşdavım, yanı kehvalti yapmemişem “Diyorsun ben daha neşdavım, yanı kahvaltı yapmamışım” (K: 6).

neşdahlı (Neşdalık) i. Kahvaltı ile öğlen yemeği arasındaki öğün, atıştırma.

Diyih millet ajdı bira neşdahlı hazırla geti “Diyoruz, millet açtır, biraz atıştırma hazırla getir” (K: 6).

orağçe (Orakça) i. Küçük orak.

O ısıcağlerde orağçenen ot biçerdih “O sıcaklarda orakçayla ot biçerdik” (K: 9).

oyağ (Uyanık) s. Uyanık, uyumamış.

Ħanım evin avadan / Ben bi avuğ boyagam / Yatmamışam oyağam / Tökme gaşın gavağın / Gidergiyem gonağan “Hanım evin abadan (şen olsun), ben bir avuç boyayım; yatmamışım

uyanığım, yüzünü ekşitme, yüz çevirme, gitmek üzere gelmiş bir konuğum” (Gökçür, 2012, s. 323).

riket ~ rüket (Rekât) i. Namazda kıyam, rüku ve secdeden oluşan her bölüm.

Okkede ses varidi valla kaç riket oğudığımu de unuttum “O kadar gürültü vardı ki kaç rekat okuduğumu da unuttum” (K: 10).

sein ~ seyin (Seyin) i. Yaz aylarında serin kalması için suyun içinde saklandığı ve çömleğe benzer, ondan biraz küçük olan genelde ahşaptan su testisi, kâse.

Eskiden seyin varidi çömleye benziyidi, küze de diyyih, içine su koyêle ko soyımıye “Eskiden seyin vardı, çömleğe benziyordu. Kûze de derler, içine su koyarlar ki soğumasın” (K: 9).

Sein / seyin “su testisi” kelimesine Van ağzında seying, sehing şekillerinde de rastlanmaktadır ancak genel kullanım *sein / seyin* şeklindedir. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde de *səyin* “kâse, 1. Üzeri nakışlı, silindir şeklinde saksı kap” (Altaylı, 2018, s. 2963) şekil ve anlamlarında kullanılmaktadır.

sêşme (Seçme) i. İri tezek.

Sêşme o iri tezzeyhlere diyile “Seçme o iri tezeklere derler” (K: 16).

selge / selige (Selika) i. Düzen, tertip.

Selge çoh önemlidi bi işde “Bir işte düzen, tertip çok önemlidir” (K: 8).

sorsoriyh (?) i. Söğüt ağacının yaprakları arasında bulunan ve yetiştiğinde tatlılaşan, emilen, ince ve 5-6 cm uzunluğunda olan kısım.

Üşahkeni biz çoh sorsoriyh emerdih, çoh daddı olerdi “Çocukken biz çok sorsorik emerdik, çok tatlı olurdu” (K: 9).

sursum / sürsüm (Sursum / sursum) Yayık.

Yayih demahdı. Sürsüm ya de sursum de dene “Yayık demektir. Sürsüm ya da sursum da denir” (K: 6).

şışene ~ şene / şehne ~ şahne (Dirgen) i. Dirgen.

Ula be patos vurande meim şışenem düşmedi patose! “Ulan patoza ot balyaları atarken benim dirgenim patozun içine düşmesin mi!” (K: 11).

Şışene ~ şene / şehne ~ şahne “dirgen” kelimeleri Farsça *şâne* “tarak” (Devellioğlu, 2010, s. 1141) anlamlı kelimenin değişmiş bir şeklidir denilebilir; nitekim *şane* “tarak” şekil olarak dirgene benzemektedir.

tıstısoyh (Tüsi) i. Genelde bahar aylarında ve dağlarda çıkan, kısa boylu, dikenli ve yenebilen bir bitki, boğa dikenli.

Tıstısoyun dadı çoh hoşdur “Tıstısoyun tadı çok hoştur” (K: 11).

Bu dikenli otun kabuğu soyularak yenebilir. Ayrıca cilt hastalıklarında, diş iltihabı ile diş ağrılarında da faydalanılan bir bitkidir. Kökünde bulunan özsuyunun yaraları iyileştirme özelliği vardır. Gövde kısmı yaşken tüketildiği gibi kurutulup toz hâline getirilince gerek hamur gerekse

de zeytinyağı ile karılarak iltihaplı ya da ağrıyan yere sürülebilir. Bu bitki Hakkâri'de *tuske, tüsi, tosi* olarak da bilinir (Sırrı ve Sırrı, 2020, s. 396).

2.2.2. Birleşik Kelimeden Oluşanlar

Birleşik kelime şeklinde kurulanların sayısı 11'dir.

bızavburnı ~ buzavburnı (Danaburnu) bk. Toprak içinde yaşayıp bitkilere, köklerini keserek zarar veren bir böcek (<https://sozluk.gov.tr/>).

Yazın bireler hepi bızavburnı oler, toyıh alecam ko onnei yésinne “Yazın buralar hep danaburnu oluyor, tavuk alacağım (ki) onları yesinler” (K: 9).

dağ seggızı (Dağ sakızı) bk. Dağda biten ve adına *kurittik* denen bir otun kökü kesilerek bu kökten çıkan suyun toplanmasıyla elde edilen yapışkan sıvı. Bu sıvı sakız kıvamında olup daha sonra kahverengi bir renk alır ancak çiğnendikçe hem yumuşar hem de beyaza dönüşür.

Dağ seggızı baharın kurittik otinnen toplener “Dağ sakızı baharda *kurittik* otundan toplanır” (K: 9).

Bu bitki Hakkâri'de ağrı kesici olarak kullanıldığı gibi kısırlık sorunu yaşayan kadınlar tarafından da kullanılmaktadır. Bu bitkinin kökünden elde edilen sıvı (sakız) bir bez üzerine yayılır ve yakı olarak uygulanır. Yaprakları çiğnenince açlığa karşı direnç kazandırır (Sırrı ve Sırrı, 2020, s. 396).

Ecem kıfdesı (Acem köftesi). bk. Kırmızı et, bulgur ya da pirinç, nane, soğan karışımıyla yapılan köfte çeşidi.

Aslında Ecem kıfdesı Kürtdeındı Kürt kıfdesı bizimdi ha! “Aslında Acem köftesi Kürtlerin, Kürt köftesi ise bizimdir ha!” (K: 11).

erihkızerdan ~ erihkızertan (Erikkızartan) bk. Haziran böceği de denen, genelde eriklerin, kayısıların kızarma zamanı ortaya çıkan, akşam ve gece saatleri aktif olan bir tür uçucu böcek.

Erihkızerdanner eriyhlerin kızarmağa başliyande çıheler orteye “Haziran böcekleri, kayısıların kızarmaya başladığı zamanlarda ortaya çıkarlar” (K: 7).

gizlenpoş (Gizlen koş) bk. Saklambaç oyunu.

Gizlenpoş, biri göz yumé biri de sahlené, sora göz yuman onu ariyi, sora bulınce sobelè, bine göz ummecılıh de diyiyih “Gizlen koş, birisi göz yumar birisi de saklanır. Sonra göz yuman onu arıyor. Daha sonra bulunca sobe ediyor, buna göz yummacalık da deriz” (K: 3).

Azerbaycan Türkçesinde söz konusu kelimeye *gizlenpaç* (saklambaç) “ebe olan oyuncunun gözünü yumduğu esnada saklanan diğer oyuncuları bulması esasına dayanan çocuk oyunu” (Altaylı, 2018, s. 1296). Azerbaycan Türkçesinde ayrıca kelimenin *gizlenqaç, gizlenpaç oynamak* “saklambaç oynamak, asıl maksadını, niyetini saklayarak hareket etmek”, *gizlenpaç oyunu* “hile, fırıldak” (Altaylı, 2018, s. 1296) şekillerindeki kullanımlar da söz konusudur.

göz ummecelıh ~ yummecelıh (Göz yummacılık) bk. Saklambaç.

Gizlenpoş, biri göz yumé biri de sahlené, sora göz yuman onu ariyi, sora bulınce sobelè, bine göz ummecılıh de diyiyih “Gizlen koş, birisi göz yumar birisi de saklanır. Sonra göz yuman onu arıyor. Daha sonra bulunca sobe ediyor, buna göz yummacalık da deriz” (K: 3).

ķırķboğān (Kırķboğūm) bk. “Kırķ boğūm denen ot. Bu ot birbirinin içine girebilen kırķ boğūmdan oluřur ve genelde dere kenarlarında ve sulak alanlarda yetiřir.”

Meim babam diyerdı kıızım bu sene ot hēř olmiyıt, hammu ķırķboğān olıt “Benim babam derdi (ki) kıızım bu sene ot hiç olmamış, hep kırķboğūm olmuş (tarla) derdi” (K: 8).

Bu birleřik kelimede yer alan *boğān* kelimesi gūnūmūzde *boğūm* řeklinde telaffuz edilmektedir. Eski Tūrke, Orta Tūrke, Kıpçak Tūrkesi ve Eski Anadolu Tūrkesinde *bogun* “boğūm, mafsal” řeklinde de rastlanmaktadır ve bu kelime *bog-* “boğmak, sıkmak” fiilinden tūremiřtir (Paçacıođlu, 2016, s. 137-138).

kōr mımığ ~ kōr mığmığ / mımığ bk. (Kōr mığmığ / mığmığ) bk. Sivrisinek, tatarcık.

Her yērimı kōr mığmığle sancıt “Her tarafımı sivrisinekler ısırımış” (K: 9).

Bu birleřik kelimede yer alan *mıđmıđ* kelimesi *Derleme Sōzliđū*'nde “tatarcık” anlamıyla geçmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>). Azerbaycan Tūrkesinde de “sivrisinek” anlamında kullanılmaktadır (Altaylı, 2018, s. 2407).

kūlbař (Kūl bařına) bk. Yazık, gūnah, masum, talihsiz, savunmasız, merhamete layık vs. anlamlarda genelde acımak için bazen de kınamak, sitem etmek için “yazıklar olsun” gibi anlamlarda kullanılan tabir.

Kūlbař odı sekket kalıt daha bi iř de yapemē “Zavallı sakat kalmış, artık bir iř de yapamıyor” (K: 9).

“Yazık, gūnah, hayıf” gibi anlamlarda kullanılan **kūlbař** kelimesi aslında *kūller bařına (olsun), bařına kūl olsun* cūmlelerinin kısaltılmıř hālidir. Buradaki *kūl* kelimesinin yerine bařka yerlerde, mesela Ruhsati'nin řu řiirinde gōrūldūđū üzere *toprak* řeklinde de rastlanmaktadır: *Mevlam kanat vermiř uamıyorsun / Bu neřsin elinden kaamıyorsun / Ruhsati dūnyadan geemiyorsun / Topraklar bařıma vay deli gōnūl. Van ađzında kūl bařan eliyim, kūl bařan olsun, kūl eliyim bařan, bařan kūl eliyim* “yazık, topraklar bařına, eyvah, gūnah” gibi kullanılan deyimlerin kısaca **kūlbař** řekline girdiđi ve bunun kullanımının sōz konusu deyimlerden fazla olduđu sōylenebilir.

Azerbaycan Tūrkesinde de *kūlbař* (bahtsız) “1. İşi yolunda gitmeyen, zavallı, bedbaht, biçare, talihsiz, şanssız. 2. Beddua, azarlama, tenkit etme, aşağılama anında kullanılır” (Altaylı, 2018, s. 1885) şeklinde ve anlamlarında bu kelimeyle karşılaşılmaktadır.

Kūrt kıfdesi (Kūrt kōftesi): bk. Çođunluđunu bulgurun oluřturduđu ve içinde çeřitli otların da bulunduđu, yuvarlak ya da oval biçimlerde olan, suda hařlanıp ūzerine pul biber ya da salayla kavrulmuř yađ dōkūlerek yeneni bir kōfte çeřidi.

oh yađlı olande Kūrt kıfdesi yiyemēyem “ok yađlı olunca Kūrt kōftesi yiyemiyorum” (K: 16).

yođın ~ yođun ine (Yođun iđne) bk. “Bir tūr kalın iđne”

Bu de kalın ineye diyile “Bunu da kalın iğneye derler” (K: 8).

2.2.3. Tekrar Grubu şeklinde Kurulanlar

Bu řekildeki isimlerin sayısı 4'tūr.

kař kabak (Kař kabak) i. Yūz, surat.

Hanım evin avadan / Ben bi avuç boyagam / Yatmamışam oyağam / Tökme gâşın gavağın / Gidergiyem gonağan “Hanım evin abadan (şen olsun), ben bir avuç boyayım; yatmamışım uyanığım, yüzünü ekşitme, yüz çevirme, gitmek üzere gelmiş bir konuğum” (Gökçür, 2012, s. 323).

rah tah (Rak tak) i. Gürültü patırtı.

Bahdım tavan arasinnen bi rah tah gelè. Gètdım bahdım pişihledı “Baktım tavan arasından bir gürültü patırtı geliyor. Gidip baktım kedilermiş” (K: 10).

vere ver (Ver ver) i. Ağlayıp sızlanma, acı içinde bağırıp çağırma ifade eder.

Nèce koydım bine var ya, vere veri nèreye gidèdi “Nasıl vurdum buna var ya, (acı içindeki) ağlama sızlaması ta nerelere kadar gidiyordu” (K: 9).

vejje ~ vej vej (Vej vej) i. Acı içinde bağırma anlatır.

Demah itde kavalıyit, üşahlein vejje veji nèreye gidèdi “Demek köpekler kovalamış, çocukların bağırması ta nerelere gidiyordu” (K: 16).

2.3. Zamir

bilesine (Bilesine) zm. Kendisine.

Bilesine èle yazığım geldi “Kendisine öyle acıdım ki...” (K: 14)

2.4. Sıfatlar

Van ağzında *Derleme Sözlüğü*'ne katkı sağlayacak 20 sıfat tespit edilmiştir. Bunlara ne anlam ne küçük ses değişiklikleriyle de olsa, şekil açısından *Derleme Sözlüğü*'nde rastlanmaktadır.

beradayı (Beradayı) s. Dağınık, düzensiz, tertipsiz.

Tökılntı, dağınih, beradeyi adamnere diyile “Üst başı dağınık, perişan hâlli adamlara derler” (K: 9).

Tarlenin her yeri su içè, bahèsen bezi yerler işmiyıt, diyile biresı here kalıt “Tarlanın her yeri su içiyor, bakıyorsun bazı yerler içmemiş, (bu yüzden) burası hara kalmış diyorlar” (K: 9).

buğalı (Boğalı) s. Sevgilisi, dostu olan kız ya da kadın için kullanılır.

Buğalı demah, yanı bi érkeyhnen gezan kız mize diyile “Boğalı, yani bir erkekle gezen (tozan, vakit geçiren) kıza falan derler” (K: 8).

dızzè ~ dizzo (?) s. Yalancı, çok yalan konuşan.

Köpponun dızzèsi be men sene inanecam! ... Kürtder de bını kullaner, vırrè de yalancı demahdı “Köpoğlunun yalancısı, e ben sana mı inanacağım!.. Kürtler de bunu kullanırlar, vırrè de yalancı demektir” (K: 9).

èbret ~ èbret (İbret) s. İbretlik, çok çirkin, acayip kimse.

Özi èbretin biridè kımseyi de beynemè “Kendisi çok çirkin; (ama) kimseyi de beğenmiyor” (K: 1).

Çirkin anlamıyla hakaret etme ve küçümseme içerikli *èbret / èbret* (<ibret), Arapça bir kelimedir. Kelimenin Arapçadaki anlamları şunlardır: “1. Kötü bir hadiseden (olay) alınan ders.

2. Acayip, tuhaf” (Devellioğlu, 2010, s. 481). Görüldüğü üzere Van ağzındaki *çirkin* anlamı ile Arapçadaki *acayip, tuhaf* anlamları arasındaki benzerlik açıktır.

elamant (Alamet) s. Çok çirkin, yüzüne bakılmayacak kadar çirkin.

Arapça *alâmet* “1. İşâret, iz, nişan, belge. 2. Kocaman, iri” (Devellioğlu, 2010, s. 32) şeklindeki kelimedenden değişerek kullanıldığı anlaşılan *elamant* “çirkin” kelimesi bugün Van ağzında kullanımı oldukça azalan, hatta neredeyse unutulmaya yüz tutan, genelde alay ve hakaret etme, küçümseme amacıyla kullanılan bir kelimedir.

Köpponun elamantı he valla, o de menü beyenme! “Köpoğlunun çirkinini, o da beni beğenmiyor!” (K: 1)

dılız (Dılız) s. Dağınık, hırpani.

Tökilinti, dağınıh, beradeyi adamnere diyile “Üst başı dağınık, perişan hâlli adamlara derler” (K: 9).

fısgenê(Fıslayan) s. Çok gaz yapan, yellenen kimseler için kullanılan bir tabir.

Fısgenê demah, yanı durmeden koğu koyannere diyile “Fıslayan demek, yani sürekli gaz yapan kimselere derler” (K: 8).

genê (Kirli) s. Pasaklı, kirli, üst başı dağınık kimse.

Bu genêyi bi götürin yihêyin ya! “Bu kirliyi (çocuğu) götürüp yıkayın ya!” (K: 1)

gezegan (Gezegen) Çok gezen, dolaşan, sürekli bir yerlere giden, evde durmayan.

Yanı kapı kapı dolanmah, gezegan demahdı bi de, küçeleri gezmah “Yanı kapı kapı dolanmak, gezegen demektir bir de, sokakları gezmek (K: 13-6).

ķandırhıçı (Kandırıcı) s. Yalancı, aldatıcı, sözünde durmayan.

Se o ķandırhıçıye inanêsen Allah'an! “Sen o yalancıya inanıyor musun Allah aşkına!” (K: 7)

ķehım (Kaim) s. Sıkı, sert, şiddetli.

Biraz ķehım ösgır gōra “Biraz şiddetli öksür bakalım” (K: 16).

Bu kelimenin Arapça olan ve Azerbaycan Türkçesinde de rastlanan “1. Muhkem, durağan; sabit, daimî, devamlı, mütemadi, aralıksız, gedikli; sebatlı, değişmez. 2. Sağlam, sulp, berk; kuvvetli, zinde, dinç, canlı; dayanıklı, metin, mukavim, canı pek, cesur; şiddetli; koyu; sert; katlanır, mütehammil” (Altaylı, 2018, s. 1926) anlamlarına sahip *kaim* kelimesinden geldiği hem anlam olarak hem şekil olarak bakıldığında ortadadır.

ķorhıcaķ ~ **ķorhıcaķ** (Korkacak) s. Korkak, ürkek, cesaretsiz.

Meım ķorhıcaķlenen işım olmez “Benim korkaklarla işım olmaz” (K: 15).

Derleme Sözlüğü'nde *korkucak* kelimesi vardır. Kelimeye “bostan korkuluğu” anlamında ve Bolu tanıklığında tesadüf edilmektedir.

mıhacıır ~ **mıhacıır** ~ **mahacıır** (Muhacir) s. Göçmen.

...biz iran mıhacıriyh irannan seferbelih oldi “...Biz İran muhaciriyiz, İran'dan seferberlik oldu” (Bulak, 2015, s. 362).

nefîşlî (Nefîslî) s. Nefsine düşkün.

Okkede nefîşlî olme ya! (O kadar nefsine düşkün olma ya!) (K: 13).

nehlelef (Soysuz) s. Şımarık, geveze, hayırsız çocuklar için kullanılır.

Rehet durmıyan üşahlere diyile nehlelef “Rahat durmayan (yaramaz) çocuklara nahalef derler” (K: 7).

Bu kelimeye Osmanlı Türkçesinde de “soyuna çekmeyen, hayırsız evlat” anlamıyla tesadüf edilmektedir. Farsça olumsuzluk edatı *nâ* ile Arapça *halef* “1. Babadan sonra kalan oğul. 2. Memurlukta birinden sonra gelip onun yerine geçen kimse” anlamlı kelimelerden oluşmuştur (Devellioğlu, 2010, s. 934).

selgelê / seligelê (Selikalî) s. Düzenli, tertipli, işlerini dikkatle yapan kimse.

Ële de bi selgelıdı var ya “Öyle de düzenli birisidir ki...” (K: 8).

Bu kelimeye Azerbaycan Türkçesinde de *seliqeli* “1. Muntazam, yerli yerinde, düzgün. 2. Nizamlı, intizamlı, düzgün iş yapan, itina gösteren. 3. Temiz olarak, dikkatlice, doğru bir biçimde” (Altaylı, 2018, s. 2940) şekil ve anlamlarında tesadüf edilmektedir.

seyeleyh (Seyelek) s. Çok gezen, boş boş, aylak aylak dolaşan.

Bazıleı sımsınmaya seyeleyh de diyı “Bazıları sımsınmaya seyelek de derler” (K: 6).

Azerbaycan Türkçesinde *seyelelemek* fiili vardır ve şu anlamlardadır: “1. Sallanmak, sarsılmak. 2. Yalpa vurmak. 3. Sallanmak, kağsamak. 4. Aylak aylak dolaşmak, sürtmek” (Altaylı, 2018, s. 2963). Bu fiilin özellikle dördüncü anlamının (aylak aylak dolaşmak, sürtmek) Van ağzındaki *seyeleyh* kelimesi ile anlam ortaklığı dikkat çekicidir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde “akılsız, serseri, ahmak” anlamlı *sey* (Altaylı, 2018, s. 2963) kelimesinin *seyeleyh* ile bağlantısı açıktır: *sey+el-ek ~ sey+e-l-ek*. Yine Azerbaycan Türkçesinde görülen ve *sey* “ebleh, akılsız, ahmak, serseri” kelimesinden türediği anlaşılan *seylemek ~ seyleşmek* (Aptallaşmak) “1. Bunamak, ahmaklaşmak, alıklaşmak, 2. Enayileşmek, aptallaşmak; sersemlemek, sersem olmak, serseme dönmek” (Altaylı, 2018, s. 2964) kelimeleri de bu görüşü destekler niteliktedir.

şabbê (Kepçe kulak) s. Kepçe kulak olan kimselere denir.

Şabbe bi üşahıdım o zamanne “Kepçe kulaklı bir çocuktum o zamanlar” (K: 9).

vırrê / vırrö (Yalancı) s. Yalancı, yalan konuşan.

Köpponun dızzésı be men sene inanecam! ... Kürtder de bını kullaner, vırrê de yalancı dëmağdı “Köpoğlunun yalancısı, e ben sana mı inanacağım!.. Kürtler de bunu kullanırlar, vırrö de yalancı demektir” (K: 9).

zırpı (Zırpı) s. İri yarı, büyük, kocaman.

Zırpı mesela böyöyh yeke adamnere diyile “Zırpı mesela büyük, kocaman adamlara derler” (K: 1).

zırpı “iri yarı, büyük, kocaman” kelimesi Azerbaycan Türkçesinde de “1. Çok büyük, çok iri, biçimsiz şekilde büyük, çam yarması. 2. İrikıyım, kocaman, azman ve kaba, kaba saba, kubat” (Altaylı, 2018, s. 3724) anlamlarıyla kullanılmaktadır.

2.5.Zarf

4 âdet zarf tespit edilmiştir. Bunlara *Derleme Sözlüğü*'nde rastlanmamaktadır.

dünennedi (Dündendir) z. Dünden beri, dünden bu yana.

Hêş mene selam bile vèrmedi; demankî dünennendi mennên küst. Heberim de yoğdı tööbe “Hiç bana selam bile vermedi, demek benden küsmüş. Tövbeler olsun, haberim dahi yok (bundan)” (K: 14).

sabahdendi / övledendi / ahşamnendi (Sabahtan / öğleden / akşamdan) z. Sabahtan / öğleden / akşamdan beri, bu yana.

Sabahdendi diyande mesela diyisen sabahtan bü yane, gene övle için de övledendi diyisen, ahşam için de ahşamnendi “Sabahtandır dediğinde mesela sabahtan bu yana, yine öğle için de öğledendir diyorsun, akşam için de akşamdandır (diyorsun)” (K: 11).

övleleyın (Öğleyin) z. Öğle vakti.

Övleleyın kıfde pişirmişdi, be midem koydı yım! “Öğlen köfte pişirmişti; ama midem ağrıdığı için yiyemedim (ki)!” (K: 8)

yalaşden (Yanlışlıkla) z. Yanlışlıkla, yalan yere, ciddi olmayarak.

Mene yalaşden diyî sen de ge misafırlığe gidağ “Bana yalandan diyor (ki) sen de gel (bizimle) misafirliğe” (K: 7).

2.6.Birleşik Fiiller

Asıl yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil grubu sayısı 7, kalıplaşmış veya deyimleşmiş birleşik fiil grubu sayısı ise 27'dir.

2.6.1.Asıl Yardımcı Fiillerle Kurulanlar

erzıgılı ~ erzıgili étmağ (Arz u gile etmek) bf. Dert yanmak, sitemkâr bir şekilde birisinden yakınmak.

Men mesela sene gelım diyim Z. ahşame kede televzyone bahe, üşahlenen tartişe diyyem ya onun erzıgilini edeyem ha “Ben mesela sana gelip Z. akşama kadar televizyona bakıyor, çocuklarla tartışıyor diyorum ya, ona olan sitemimi sana anlatıyorum” (K: 13).

erzıgılı ~ erzıgili étmağ birleşik fiil grubunda iki ayrı kelime vardır. Bunlar ilki *erz* diğeri ise *gile* kelimeleridir. *Erz* Arapça *arz* “bir büyüğe sunma, gösterme, bildirme, önüne koyma” (Devellioğlu, 2010, s. 44) kelimesinin aldığı şekilken *gile* ise “1. Yanıp yakılma, şikâyet...” anlamındaki Farsça *gile* kelimesidir. Yani Van ağzındaki *erzıgili ~erzıgili* şeklindeki kelime Arapça-Farsça karışımı bir kelimedir: *Arz-ı gile* “şikâyetini arz etme, gösterme.” Yine *ercı geçmek* deyimindeki *erc* kelimesi de söz konusu Arapça *arz* kelimesinden değişmiştir: *Erc<erz<arz*.

inan étmağ (İnan etmek) bf. İnandırmak.

Allah'e inan edem men görmemişdim bêle bi şe “Allah senin inandırsın ben böyle bir şey görmemişim” (K: 18).

nisğıl ~ nisğil étmağ (İkramda bulunmak) bf. İkram etmek, vermek, elindekini başkasına vermek.

Biraz yémeyh yapmışen biraz de bine vërah diyisen yanı one de nisgıl edah “Biraz yemek pişirmişim biraz da buna verelim dersin, yani ona da ikramda bulunalım (denir)” (K: 6).

sıtar olmaḥ (Sıtar olmak) bf. Rahat ve sakin durmak.

Bi sıtar olın ya Allah eşkına! “Bir rahat durun ya Allah aşkına!” (K: 7)

sıtar olmamaḥ (Sıtar olmamak) bf. Huzurlu, rahat ve sakin olmamak, telaş içinde olmak.

Bi türlü sıtar olme ya! “Bir türlü rahat durmuyor ya!” (K: 5)

vırre vır ~ vire vır étmaḥ / élemaḥ (Vır vır etmek / eylemek) bf. Boş boş konuşmak, gereksiz yere çene yormak.

Ged oyeze, verre vır éleme! “Git işine, boş boş konuşma!” (K: 1).

zırre zır ~ zire zır étmaḥ / élemaḥ (Zır zır etmek / eylemek) bf. Gürültü yaparak çok ve boş konuşmak.

Taam taam hüş, zırre zır éleme! “Tamam tamam sus, boş boş konuşma!” (K: 9).

2.6.2. Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Olanlar

ağzını daddı élemaḥ (Ağzını tatlı eylemek) bf. Güzel, hoş konuşmak.

Bahdım éle ağzını daddı éliyi, dedim her ole “Baktım güzel konuşuyor, hayrola dedim” (K: 12)

aḥlını atmaḥ (Aklını atmak) bf. Aklını oynatmak, delirmek, kendini kaybetmek.

Kim de görse valla aḥlını ater daḡe düşer da! “Kim de (bunu) görse deli olur, daḡa düşer a!” (K: 9).

besde yıḥ- (Beste yıkmak) bf. Su besteyi (arkın içinde belli aralıklarla üst üste yığılan genelde topraktan yapılan tepecikler) aşmak, düz etmek.

Gece su suvarande besde yıḥse bi de onnen oḡraşmaḥ var! “Gece tarla sulandığı zaman beste yıkılsa bir de onunla uğraşmak var!” (K: 11)

besde ~ beste tut- (Beste tutmak) bf. Tarla, bahçe vs.de arkın içine belli aralıklarla üst üste toprak yığmak, bu işi yapmak.

Su suvarande besdeleri gele éyi tutesen; yoḥse su gelande yıḥilse tutmaḡı zor olé “Tarlayı suladığında besteleri sağlam yapmak lazımdır; yoksa su geldiğinde yıkılırsa bir daha yapması zor olur” (K: 15).

cencerete düşmaḥ (Sekerata düşmek) bf. Son nefesini vermek, ölmek üzere olmak.

Ölüm anıne cencerete düşmaḥ diyile “Ölüm anına sekerata düşmek diyorlar (K: 6).

cenceret çeyhmaḥ / cenceret çeyhdirmek (Cenceret çekmek çektirmek) bf. Acı çektirmek, canını çıkarmak.

Bi heyvan ölmaḡe yaḥın olande diyile be gét kes da bu ne cenceretdi çeydirésen heyvane ya de birısını çoḡ çalışdırande diyile “Bir hayvan ölmeye yakın olduğu zaman git kes işte bu ne acı çektirmektir hayvana yaşıtıyorsun ya da birisini çok çalıştırdıkları zaman derler” (K: 8).

Yukarıdaki her iki deyimde de görülen *cencer* kelimesi Azerbaycan Türkçesindeki *cencel* kelimesiyle açıklanabilir; nitekim Azerbaycan Türkçesinde görülen *cencele düşmek* “1. Büyük bir problemle karşılaşmak; belaya düşmek” ve *cencele salmaq* “Kavgaya sokmak, kötü, istenmeyen bir işe karışmak” (Altaylı, 2018, s. 598) deyimleri ile Van ağzındaki söz konusu deyimlerin benzerliği ortadadır.

cinboğan ~ cinboğan çıhmaḡ (Cinboğan çıkmak) bf. Aniden ve şiddetli bir gürültü patırtı olmak, ortalık bir anda karışmak; şiddetli rüzgâr esip yerdeki çer çöpü havaya kaldırmak.

Èle hoş oturmuşdih, bi bahdım bahçede bi cinboğan çıhdı var ya. Dèmankı mirat pişiyhlerdi boğışe “Öyle hoşça oturmuşken bahçede aniden bir kargaşa çıktı ki. Meğer geberesi kediler boğuşuyorlar” (K: 1). *Peyenin önünde bi cinboğan çıhdı, poşet moşet hammi havaya kaçdı* “Ahırın önünde bir rüzgâr esti ki poşet falan hepsi havaya yükseldi” (K: 11).

çerdeyh çırtemaḡ (Çekirdek çitlemek) bf. Çekirdek çitlemek.

Ahşemece özlene çerdeyh çırtdıyitdile “Akşama kadar çekirdek çitlemişler” (K: 8).

dığ getirmaḡ (Yara getirmek) bf. Verem olmak, çok üzölmek, üzüntüden hasta olmak.

Valla daha oın üzönnen men dığ getirdim “Valla onun yüzünden verem oldum (çok rahatsız oldum)” (K: 16).

dirt koymaḡ (Dirt bırakmak) bf. Osurmak.

Hangız dirt koydı! “Hanginiz osurdunuz!” (K: 1).

doğ vurmaḡ (Yara vurmak) bf. Kızgın bir şeyi genelde hayvanların derisi üzerine bastırıp işaret bırakmak, dağlamak suretiyle belirtmek, işaretlemek.

Mesela bi heyvane doğ vurande diyi bını èmnemişem yanı işaret vurmuşem dèmaḡdı “Mesela bir hayvana dağ vurulduğu zaman (birisi) diyor (ki) bunu işaretlemişim, yani (ona) işaret bırakmışım demektir” (K: 8).

düz gètmaḡ (Düz gitmek) bf. Küfretmek, ağzına geleni söylemek.

Bahdım lafdan annenmè, olecaḡ de deyil èle ana avrat düz gètım “Baktım olacak değil, laftan da anlamıyor, öyle ana avrat düz gittim (ağzıma gelen küfrü ettim)” (K: 9).

ercı gèşmaḡ / gèşmeməḡ (Arzı geçmek / geçmemek) bf. Bir şey istemek, talep etmek vs. için yüzü tutmak / tutmamak.

Ba bıkkede komşım var; ama meim teyh sene ercim gèçe “Bak bu kadar komşum var ama benim sadece senden bir şey istemeye yüzüm tutuyor” (K: 16).

eteyh tıraşı olmaḡ (Etek Tıraşı olmak) bf. Tenasül organının etrafındaki kılları kesmek, tıraş etmek.

Eteyh tıraşı olmaḡ, yanı heyelein tıraş ètmaḡdı ha! “Etek tıraşı olmak, yani hayalarımı tıraş etmektir ha!” (K: 1).

firdone ~ firddone çıhmaḡ (Fırtına çıkmak) bf. Rüzgâr çok şiddetli bir şekilde esmek.

Tam yolu yariledih kardaş bi firddone çıhdı var ya... “Tam yolun yarısına gelmişken kardeş öyle bir fırtına koptu ki...” (K: 9)

here kalmah (Hara kalmak) bf. Tarlanın bir yeri susuz kalmak, su içmemek, kuru kalmak.

Tarlanın her yeri su içe, bahésen bezi yerler işmiyit, diyile biresi here kalıt “Tarlanın her yeri su içiyor, bakıyorsun bazı yerler içmemiş, (bu yüzden) burası hara kalmış diyorlar” (K: 9).

hırsını aşmah (Hırsını açmak) bf. Öcünü, intikamını almak.

Men S’yi bilëyem illa hırsını açeca gele sora rehetdiye “Ben S’yi tanıyorum illaki öcünü alacak sonra rahatlayacak” (K: 14).

heyen yapmah (Hayan yapmak) bf. Buğdayı sapıyla beraber üst üste toplamak.

Buğdeyi sapıyla bereber usd usde yığmahdı “Buğdayı sapıyla beraber üst üste toplamaktır” (K: 6).

hırre hırnen gülmah / hır hır gülmah (Hır hır gülmek) bf. Sinir bozucu ve sesli bir şekilde gülmek, sırtıtmak.

Sen meim kardaşımın teziyesinde niye hırre hırnen gülëdin! “Sen benim kardeşimin teziyesinde neden öyle gülüyordun!” (K: 1)

işaret vurmah (İşaret vurmak) bf. İşaretlemek, belirtmek.

Mesela bi heyvane doğ vurande diyi bını ëmnemişem yanı işaret vurmuşem demahdı “Mesela bir hayvana dağ vurulduğu zaman (birisi) diyor (ki) bunu işaretlemişim, yani (ona) işaret bırakmışım demektir” (K: 8).

kıfdeden bëter ët-/ële- (Köfteden beter etmek/eylemek) bf. Ölesiye dövmek, fena hâlde haşlamak.

Valla ële ëledim kıfdeden bëter; be hanı hëş adam oldı “Valla ölesiye dövdüm; e hani adam oldu mu?” (K: 16)

nëşdavımı kırmah (Neşdavımı kırmak) bf. Kahvaltıdan önce bir şeyler atıştırmak.

Yanı geti nëşdavımı kıırım, bi şë yım “Yani getir bir şeyler yiyeyim (açlığımı kırayım), bir şey yiyeyim” (K: 9).

su suvar- (Su sulamak) bf. Tarlayı ya da bahçeyi sulamak.

Su suvarande besdeleri gele ëyi tutesen; yoğse su gelande yihulse tutmağı zor olë “Tarlayı suladığında besteleri sağlam yapmak lazımdır yoksa su geldiğinde yıkılırsa bir daha yapması zor olur” (K: 15).

şaş kalmah (Şaşı kalmak) bf. Şaşakalmak, çok şaşırmak.

Adam orelei görande şaş kalë “İnsan oraları görünce şaşakalıyor” (K: 7).

taye vurmah (Taya vurmak) bf. Balya hâlindeki otları üst üste toplamak.

Önce taye vurerdiğ, onnen sora bını patose vurerdiğ “Önce taya yapardık, sonra bunları patoza atardık” (K: 10).

üzüne çılmah (Yüzüne çıkmak) bf. Huzuruna, karşısına çıkmak.

Bızım zamanımızda gelinne yaşmah olmeden këynatasının üzüne çılmazdı “Bizim zamanımızda gelinler, yüzlerinde yaşmak olmadan kayınpederinin huzuruna çıkmazdı” (K: 18).

zin (zin) zingildemaḥ [Zin (zin) zingildemek] bf. Çok canlı, heyecanlı ve hızlı bir şekilde çalışmak.

Çoḥ hızlı, canını çaçışannere diyile ba nêce zin zingildê “Çok hızlı, canlı çalışanlara, bak nasıl da zin zingiliyor, derler” (K: 8).

2.7. Edatlar

2 adet edatla karşılaşılmıştır.

dêmanḳı / dêmaḥḳı (Demek ki) e. O hâlde, o zaman, demek.

Hêş mene selam bile vêrmedı; dêmanḳı dînennendi mennen küsıt. Heberım de yoḥdı tööbe “Hiç bana selam bile vermedi; demek benden küsmüş. Tövbeler olsun, haberim dahi yok (bundan)” (K: 14).

sêvay / sêvaḥ / sêva (Başka, gayrı) e. ...dAn başka, gayrı.

Mennen sêva herkes gidit “Benden başka herkes gitmiş” (K: 16).

Edat olarak kullanılan ve “...dAn başka, gayrı” anlamlarına gelen **sêvay / sêvaḥ / sêva** kelimesi Arapça bir isim olan ve “başka, gayrı” anlamındaki (Devellioğlu, 2010, s. 1118) kelimenin aldığı şekildedir. Bu kelimeye Azerbaycan Türkçesinde de *siva* şeklinde ve “başka, gayrı, özge” (Altaylı, 2018, s. 3006) anlamlarında rastlanmaktadır. Bu kelime *mâ-sivâ* “1. Bir şeyden başka olan şeylerin hepsi; Allah’tan mâada bütün varlıklar. 2. Dünya ile ilgili olan şeyler. Terk-i mâ-sivâ: Dünyadan geçmek, Allah’tan başka her şeyle ilgisini kesmek” birleşiklerinde de görülmektedir. Yani Arapça bir isim olan *sivâ* kelimesi Van ağzında *edat* olarak kullanılmaktadır. Söz konusu edata Necmettin Hacıeminoğlu’nun *Türk Dilinde Edatlar* (2015) ve Yong-Şong Li’nin *Türk Dilinde Son Takılar* (2022) adlı kitaplarında yer verilmemiştir. Bu edat Van ağzında sadece *-nen* (<*dan / den*) çıkma/ayrılma hâli eki ile kullanılmaktadır.

2.8. Ünlemler

Bunların sayısı 4’tür.

deyme! (Değme!) ü. Oh, bırak, iyi oldu vs. anlamlarda kullanılan bir ünlem.

Ölt dèdın? Deyme! O çoḥ zalimidê “Ölmüş mü dedin! Oh! O çok zalimdi (iyi ki öldü)” (K: 16).

menene! (Bana ne!) ü. Beni ilgilendirmez, ben karışmam anlamlarındaki ünlem.

Ula be dène menene ya “Ulan söyle bana ne ya (neden karışıyorum ki işlerine!)” (K: 9).

heyatde! (Hayatta!) ü. Asla, katiyen, kesinlikle!

Heyatde men daha orelere gêtmem! “Ben asla oralara gitmem!” (K: 10).

poy ~ pooy! (Poy!) ü. Genelde alay etmek, küçümsemek amacıyla kullanılan bir tabir.

Poyy sen bine ba hê, gelit mene karışê! “Poy, sen hele şuna bak, gelmiş bana bulaşılıyor!” (K: 11).

2.9. Sıfat-fil

dêmeli (Demeli) sf. ...nIn dediği.

Ana demeli bu gedenin sonı hêş hoş deyil “Ananın dediği gibi bu çocuğun sonu hiç hoş olmayacak” (K: 14).

Sonuç

Van ağzında *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan, dolayısıyla bu esere katkıda bulunacak nitelikte 141 kelime tespit edilmiştir. Bu 141 kelimenin 28'ini fiiller, 47'sini isimler, 1'ini zamirler, 20'sini sıfatlar, 4'ünü zarflar, 34'ünü birleşik fiiller, 2'sini edatlar, 4'ünü ünlemler ve 1 tanesini de sıfat-fiil grubuyla kurulanlar oluşturmuştur. Bunların bazıları etimolojik açıklamalara tabi tutularak açıklanmaya çalışılmıştır. Mesela *damcilemaḥ* kelimesinin *tam-ı-ş-ı-g> dam-ı-ş-ı-g> dam(-ı) ş-ı> damcı* şeklinde geliştiği ifade edilmiştir.

Derleme Sözlüğü'ne katkıda bulunmak amacıyla Van ağzından derlenen kelimelerden birçoğu ne şekil ne anlam olarak söz konusu sözlükte yer alır. Bazı ufak ses değişiklikleriyle *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan kelimeler şunlardır:

Van ağzı: *cingildemaḥ /çingildemaḥ* “Kulak çınlamak”

Derleme Sözlüğü: *cingildemek* “Şımarmak.”

Van ağzı: *eyaḥlamaḥ* “Ayak altına alıp çiğnemek, ezmek, üzerinde sert adımlarla yürümek.”

Derleme Sözlüğü: *ayaklamak* şeklinde geçen bu fiil şu anlamlara sahiptir: “Gezinti yapmak; ayakla, adımla ölçmek; çabuk yürümek; kötölemek, ayak altına almak, kovmak; uzunluğu ayakla ölçmek.”

Van ağzı: *serelemaḥ* (Saralamak) “İyice sarmak, sarmalamak.”

Derleme Sözlüğü: *saralamak* “iyice sarmak, sarıp sarmalamak; özensiz sarmak.”

Van ağzı: *sıyrıtdemaḥ* (Süpürtlemek) “Sürükleyip götürmek, sürükleye sürükleye, zorla götürmek, bir anda hepsini alıp götürmek.”

Derleme Sözlüğü: *sıyrıtlamak* “Ağacı yalnız gövde kalacak şekilde budamak.”

Van ağzı: *hesar* (Hisar) “Koyun, keçi, sığır vs. hayvanların toplu olarak bir yerde kalmalarını sağlamak amacıyla yapılmış duvar çevirmesi”

Derleme Sözlüğü: *hesar* “kale, hisar.”

Van ağzı: *geş / gèç* (Genç) “Genç, delikanlı; toy, tecrübesiz.”

Derleme Sözlüğü: *geş* “Geç; genç.”

Van ağzı: *toyıḥ* “tavuk.”

Derleme Sözlüğü: *toyuk* “tavuk”.

Ölçünlü dilde *saklambaç* olarak adlandırılan oyuna Van ağzında *gızlenpoş* (gizlen koş) ve *göz yümmecülüḥ* (göz yummacılık), *danaburnu* için *bızavburnu* (buzağburnu), *hilekâr* için *kandırakçı* (kandırakçı), *korkak* için *korḥıcaḥ* (korkacak), *çirkin* için *ébret ~ ebret* (ibret) gibi kullanımlar dikkat çekicidir.

Van ağzında bazı kelimeleri açıklarken Azerbaycan Türkçesine başvurulmuştur. Mesela *dığlenmaḥ* (verem olmak), *keyirmaḥ* (kayırmak), *mürgülemaḥ* (pinekleme), *sımsınmaḥ* (kapı

kapı dolaşmak), *gizlenpoş* (saklambaç), *külbaş* (bahtsız, talihsiz), *sein ~ seyin* (su testisi), *kehım* (sıkı, sert) kelimeleri bunlardan bazılarıdır.

Bu ağızda özellikle Farsça kelimelerin aldığı değişik şekil ve anlamlar da ilginçtir. Mesela Farsça “tarak” anlamına gelen *şâne* kelimesi *şişene ~ şene ~ şehne* şekillerini almış ve “dirgen” anlamını kazanmıştır. *Der-i âb* şeklindeki birleşigi *delav* şeklinde telaffuz edilmiş ve “su kapısı, tarla sulamada suyun önünü kapayan küçük kapı” anlamında kullanılmıştır.

Derleme Yapılan Kaynak Kişiler

K: 1- İsmet Akman, ilkokul mezunu, 85 yaşında, Van-Merkez. K: 2- Mehmet Baştürk, okur yazar değil, Kasımoğlu Köyü. K: 3- Fulya Baştürk, ilkokul mezunu, 35 yaşında, Van-Merkez. K: 4- Halil Kızıldeniz, ilkokul mezunu, 60 yaşında, Köprüler Köyü. K: 5- Sadi Özmeral, doktora mezunu, 36 yaşında, Van-Merkez. K: 6- Zafer Baştürk, lise mezunu, Van Merkez. K: 7- Kezban Demiray, okur yazar değil, 58 yaşında, Köprüler Köyü. K: 8- Güneş Akman, 58 yaşında, okur yazar değil, Van-Merkez. K: 9- Halit Akman, ilkokul mezunu, 58 yaşında, Van-Merkez. K: 10- Memo Tunçay, 84 yaşında, okur yazar değil, Köprüler Köyü. K: 11- Kenan Demiray, lise mezunu, 37 yaşında, Köprüler Köyü. K: 12- Yüzcül Tarhan, 48 yaşında, ilkokul mezunu, Köprüler Köyü. K: 13- Celalettin Tunçay, 59 yaşında, ilkokul mezunu, Köprüler Köyü. K: 14- Zahir Aydemir, okur yazar değil, 82 yaşında, Köprüler Köyü. K: 15- Necla Akman, 64 yaşında, okur yazar değil, Edremit. K: 16- Vahide Tunçay, 58 yaşında, okur yazar değil, Köprüler Köyü.

Kısaltmalar, Çeviri yazı İşaretleri ve Semboller

- bf. Birleşik fiil
- bk. Birleşik kelime
- bkz. Bakınız
- e. Edat
- f. Fiil
- i. İsim
- mec. Mecaz anlam
- s. Sıfat
- sf. Sıfat-fiil
- ü. Ünlem
- vb. Ve benzeri
- vs. Ve sair
- z. Zarf
- zm. Zamir
- è Kapalı /e/ ünlüsü

h	Hırıltılı /h/ ünsüzü
ķ	Kalın /k/ ünsüzü
ŋ	Nazal /n/ sesi
<	Değişim bu yönde
>	Değişim bu yönde
+	Kendisinden önce isim olduğunu gösterir
-	Kendisinden önce fiil olduğunu gösterir
~	Benzerliği, yaklaşık olmayı gösterir

Kaynaklar

- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2015). *Codex Comanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bölük, R. ve Erdem, M. D. (2021). Antalya “Kaş” ağzından Derleme Sözlüğü’ne katkılar, *Journal of History School*, 14 (52), s. 2044-2063.
- Bulak, Ş. (2015). *Van Küresin Ağzı*. [Yayımlanmış Doktora Tezi]. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
- Bulak, Ş. (2021). Van Küresinli ağzı ile Azerbaycan Türkçesinin Ortak Özellikleri, *International Journal of Social, Humanities And Administrative Sciences*, 7 (44), s. 1553-1568.
- Çıfci, M. ve Sezer, Ö. (2018). Derleme Sözlüğü’ne katkılar (Emirdağ / Burunarkaç Köyü) II. *Turkish Studies*, 13 (28), s. 241-264.
- Devellioğlu, F. (2010). *Osmanlı Türkçesi Ansiklopedik Lûgat*. İstanbul: Aydın Kitabevi.
- Durmuş, E. (2021). “Maraba” Kelimesinin Tarihi Serüven. *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi*, 6, s. 1-9.
- Efe, K. (2020). Ankara Güdül Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar. *Akademik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (49), s. 786-827.
- Ercilasun, A.B. (2013). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti’t-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım.
- Erten, M. ve Başkan, A. (2016). Bismil Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (40), s. 67-77.
- Gökçür, E. (2012). *Van Gölü Havzası Ağzıları*. (Basılmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
- Gülensoy, T. (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Güven, Ö. (2021). Sivas (Zara) Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar II. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5 (6), s. 299-315.

- Güzel, F. (2019). *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Yapım Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Metinlerden Zamanımıza Kadar -Yazı Dilinde-)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2022). *Anadolu Ağzları Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Levendoğlu, M. F. (2006). *Küresinliler Örneğinde Kültürel Kimlik (Küresinliler'in Sosyo-Kültürel Yapısı)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Li, Y.S. (2022). *Türk Dilinde Son Takılar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özok, G. (2022). Van Ağzında Görülen Yansıma Sözcükler Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (62), s. 1735-1754.
- Sırrı, M. & Sırrı, G. (2020). Hakkâri İlinde Gıda Olarak Tüketilen Yabani Bitki ve Yabancı Ot Türlerinin Güncel Durumu. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 19, s. 393-409.
- Tietze, A. (2021). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Ankara: Türkiye İlimler Akademisi.
- Yıldız, M, & Özsoy, Y. (2016). Bartın Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, 1(1), s.141-150.
- Zülfikar, H. (2021). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler (İnceleme-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Değişen Ölüm Sosyolojisi¹

John HICK (Çeviri: Turan KOÇ²)

1. Ölüme Karşı Değişen Tavrılar

Sık sık, yüz yıl önce Batı ülkelerinde ölüm açıkça konuşulduğu halde seks tabu iken şimdi durumun tersine döndüğünden söz edilmektedir. Bugün özgürlükçü toplumlarda seks sınırsız bir şekilde konuşulan bir konu olduğu halde ölüm nazik çevrelerde bir süredir neredeyse ağza bile alınamamaktadır. Bu tabu olma döneminin sonuna yaklaştığımızı gösteren işaretler yok değil, fakat öyle olsa da, değişiklik layıkıyla ele alınıp incelenecek ve tasvir edilecek yeterli mesafeyi henüz kat etmemiştir. Bununla birlikte, ölümün hazır sohbet konusu olma durumundan büyük bir kasvet getiren konu olma durumuna geçtiği önceki değişikliği takip etmek mümkündür. Tabii, böyle bir geçiş konusunda kesin tarih vermek imkansızdır. Fakat yirminci yüzyıl Batı toplumlarındaki ölüm tecrübesinin, on dokuzuncu ve daha önceki yüzyıllardaki tecrübeye zıt olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İlk bakışta bu çelişkili bir ifade gibi görünebilir. Zira temel olgu, yani (kabataslak ölüm oranı anlamında) ölüm oranı insanlık tarihi boyunca hep yüzde bir olarak kalmıştır! Bu gerçeğe rağmen, yine de bizim ölümün normal olarak farkında olma durumumuz, yüz yıl veya daha önceki normal farkında olma durumumuzdan dikkate değer derecede farklıdır. Bu farklılık, son yüzyıldaki büyük bilimsel ve teknolojik ilerlemeden kaynaklanan toplumsal değişikliklerin bir sonucudur. Asepsi ve bağışıklık kazanma, çok yeni ya da gelişmiş teşhis, tedavi ve cerrahi teknikler; daha iyi ilaç, hastane; koruyucu hekimlik ve bunlar arasında perhiz ya da diyet uygulamaları, gelişmiş ülkelerde insan ömrünü büyük ölçüde uzatmıştır. Tarih öncesi insanın ortalama olarak sadece 18 yıl yaşadığı tahmin edilmektedir.

¹Daha önce başka bir yerde yayımlanmış olan bu yazı, yeni düzeltme ve geliştirmelerle yeniden yayımlanmaktadır.

² Prof. Dr. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, turan.koc@izu.edu.tr.

³ Eski Yunan'da ortalama yaş 20, eski Roma'da ise muhtemelen 22 dolaylarında idi.⁴ Orta Çağ boyunca bunun İngiltere'de 33 ve on sekizinci yüzyılda Avrupa'da 36 dolaylarında olduğu sanılmaktadır. 1841'de İngiltere'de erkek için ortalama yaşama umudu 40, kadın için 42 idi; bugün bu erkek için 69-70 arasında, kadınlar içinse 75'tir; neredeyse dörtte üç oranında bir artıştır bu. Ve bütün "gelişmiş" dünyada ortalama insan ömrü, hızlı bir yükseliş döneminin ardından *Kitabı Mukaddes*'te belirtilen 70 veya daha yukarı bir yaş düzeyine ulaşmış görünüyor. Bu rakamlar, ölüm konusunda kaçınılmaz olarak ortaya çıkan kişisel duyarlılığın büyük ölçüde geriye itilmesini de beraberinde getirerek, insan hayatının zamana bağlı yönünde yüzyıl veya daha öncesiyle karşılaştırıldığında dikkate değer bir değişiklik olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı değişikliğin bir başka vechesi ise, bugün sevinçle karşıladığımız, çocuk ölümlerindeki büyük azalmadır; oysa yüzyıl veya daha öncesinde bir ailenin çocuklarından üçte biri veya daha fazlası ya doğum anında ya da henüz çocukluk dönemini bitirmeden ölüyordu. Bu çağlar 10, 12 ya da 15 çocuklu büyük aile çağlarıydı, ki bu çocuklardan beş, altı ve hatta daha fazlasının henüz ergenlik yaşına ulaşmadan ölmesi gayet muhtemeldi. Gerçekten 1870'te (bu bakımdan tipik bir on dokuzuncu yüzyıl senesidir) İngiltere'de 20 yaşına varmadan ölen insanların sayısı, yaklaşık olarak, o yıl ülkede doğan çocukların % 32'sine eşitti. (1970'te buna denk düşen rakam yaklaşık olarak % 3.6'dır).⁵ Bunun sonucunda çocuklar, küçük kız ve erkek kardeşlerinin ölümleri dolayısıyla ölüme aşına oluyorlardı. Dolayısıyla; bize, evimize ölümlü olduğumuz gerçeğini en etkili bir biçimde hatırlatan da şüphesiz çağdaşlarımızın ölümü oluyordu. Bu, kraliçe Victoria dönemi İngiltere'sinde çocukların normal olarak karşılaşması gereken bir durumdu; oysa bugün bir insanın yaşlıları genellikle sadece orta yaş sonlarında ölmeye başlıyorlar. Dolayısıyla ölüm tecrübemiz de büyük babalarımız ve onların atalarına göre, hayatımızda çok daha geç ortaya çıkmaya ve doğrusu daha çok yaşadıkça daha da ileriye atılmaya yüz tuttu. Çocuk ölümlerindeki gözle görülür düşüş çocuk ölümlerine karşı farklı bir tavır ortaya çıkarmak durumundadır. Bunun çok yaygın olduğu günlerde, doğan çocuklardan muhtemelen ancak üçte ikisi olgunluk yaşına ulaşabiliyordu; bu gerçek anne ve babaların çocuk kaybı konusundaki duyarlılıklarını kesinlikle etkileyecektir. Biz doğal olarak, tabii seyri içinde geleceği beklenen ölüme nazaran umulmadık bir şekilde gelen ölümden daha çok acı duyarız. Ve öyle görünüyor ki, geçmişte, çocuk ölümlerine karşı bir bakıma bilgece bir tavır ortaya çıkmıştı. Nitekim Rousseau şöyle demektedir:

---

³ Louis I. Dublin, *Factbook on Man*, London, 1965, s. 394.

⁴ Monroe Lerner, "When, Why and Where People Die," *The Dying Patient* 'te, ed. Orville G. Brim, Jr, Howard E. Freeman, Sol Levine ve Norman A. Scotch, New York, 1970, s. 8.

⁵ *Annual Abstract of Statistics*, no. 108, 1971, tablo 22-29.

Gerçi bir insan ömrünün ne kadar tuttuğunu ve bu sürenin sonuna ulaşma şansımız olduğunu üç aşağı beş yukarı bilsek de, her birimizin ne kadar yaşayacağından daha belirsiz bir şey de yoktur. Çok az kimse yaşlılık dönemine ulaşmaktadır. Başlıca tehlikeler daha hayatın başlangıcında ortaya çıkmaktadır; geçmiş hayatımız ne kadar azsa o kadar az yaşama umudu beslemeliyiz. Tüm doğan çocukların ancak yarısı olgunluk yaşına ulaşabiliyor; bu demektir ki çocuğumuzun büyüüp adam olma ihtimali pek yoktur.⁶

Gerçekten Philippe Aries, çocukluk üstüne yaptığı tarihî çalışmasında, bizim modern çocukluk anlayışımızın, çocuk ölüm oranlarının çok yüksek olmasından dolayı, Orta Çağ Avrupa'sında ortaya çıkmamış olduğunu savunmaktadır.⁷ Çocuğun bireysel olarak önemli olması için büyük bir ihtimalle ölmesi gerekiyordu ve bir çocuk annesine ya da bakıcısına olan topyekun bağımlılık döneminin sonunda sağ kalmışsa gelişmiş sayılıyordu. Bu bakımdan, ilk dönem tasvirler çocukları küçük yetişkinler olarak gösterir. Montaigne, çocukları hayatta tutmanın hemen hemen hiçbir güvencesi olmadığı bu günleri kastederek, on altıncı yüzyılda şunları yazıyordu; “Daha bebeklik çağında üç çocuk kaybettim; üzülmedim diyemem, ama büyük acı çekmedim.”⁸ Bugün bir kimsenin bebek yaşta da olsa, bir çocuğu ölecek olsa muhtemelen tecrübe çok daha sarsıcı ve dehşet verici olacaktır; bu durum, öyle görünüyor ki, çocuk ölümlerinin artık nispeten azalmış olmasından ileri gelmektedir. Doğrusu, içinde çok sayıda insanın yaşadığı daha basit ve daha az parçalanmış toplumlarda ölüm, öyle anlaşılıyor ki, nispeten küçük bir şaşkınlıkla kabul ediliyordu. Daha çeyrek yüzyıl önce, Presbiteryen din görevlisi olarak görev yaptığım bir Northumberland köyünde, ölüme karşı büyük bir şehirde olandan daha gerçekçi ve daha tabii bir tavır vardı. Solzhenitsyn'in kahramanlarından birinin 1960'larda bir Rus hastanesinde hatırladığına göre;

Eskiden insanlar Kama'da kendi evlerinde ölmeye alışmışlardı; Rus, Tatar, Votyak veya bir başkası için durum aynıydı. Kimse ölüm karşısında şişinmez, ona karşı koymaz veya ölmeyeceğim sanarak çalım satmazdı; ölümü sessiz sakin bir şekilde kabul ederlerdi. İşlerini savsaklamazlardı; kısırağı kimin alacağına, tayı kimin götüreceğine, palto ve çizmelerin kime

---

⁶ J.J. Rousseau, *Emile*, 1762, İng. Çev. Foxley, 1911 (Everyman Library, Dent, London, 1950, ve E.P. Dutton, New York 1966), s. 42.

⁷ Philippe Aries, *Centuries of Childhood*, Jonathan Cape, London ve Alfred Knopf, New York, 1962, karş. s. 2.

(6) Ariés'ten naklen, s. 39.

⁸ Ariés'ten naklen, s. 39.

kalacağına karar vererek sessiz sakin bir şekilde zamanında kendilerini hazırlarlardı. Sonunda da, sanki yeni bir eve taşınıyorlarmış gibi, kolayca geçip giderlerdi.⁹

İstikrarlı ve kapalı bir toplumda fert kendisini sosyal organizmanın bir parçası hissederdi; dolayısıyla, ölüm kişisel olduğu kadar toplum açısından da önem arz ediyordu. Orta Çağ'dan on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar ölüm toplumsal bir olaydı. Ölüm anını tasvir eden resimler istisnasız hep kalabalıktır; sahnede sadece din adamı ve doktor değil, aynı zamanda dostlar, komşular, hatta gelip geçenler bile bulunmaktadır. Yapayalnız veya yakınlarından sadece bir iki kişinin yanında ölmek yerine, insan, parçası olduğu topluluğun ortak inanç ve beklentileriyle de desteklenerek toplum içinde ölürdü. Orta Çağ dünyasında, düşmanlarını affetme, günahlarını bağışlatma, dünya işlerini yoluna koyma, çocuklarıyla vedalaşma ve gerisini Allah'a bırakma gibi, seçkinler arasında gerçekten bir ölüm ayini vardı; öyle ki kabul edilen ve beklenen ölüm hemen sessizce gelirdi. Sözgelimi Charlemagne Fransa'sında şövalye, ölüm seremonisini icra ettikten sonra, yüzü göğe gelecek şekilde sırtüstü yatardı. Hayatını ve arkadaşlarını göz önüne getirirdi; sonra kendisine haksızlık eden kimseyi affettiğini açıklar ve hayatını Allah'a emanet ederdi. Son olarak da, öte dünyaya yönelerek, günahlarını itiraf eder, arkasından da tütsü ve kutsal su serpmek suretiyle papaz tarafından bağışlanarak ruhunu Allah'a teslim ederdi. Aries'in de dediği gibi; "Ölüm olayı bizzat ölen kimse tarafından düzenlenen bir ayindi; onun protokolünü bilir ve ona nezaret ederdi. Eğer unuttur veya savsaklayacak olursa, bir Hıristiyan olarak yapması gereken şeyleri hatırlatmak orada hazır bulunan doktor ya da papaza düşerdi."¹⁰

2. Çağdaş Tabu

Bütün bunlar günümüz toplumundaki ölüm anlayışından son derece farklıdır. Geoffrey Gorer, ölümün toplumsal bir kaçınılmazlık olarak tanınmaktan çıkarak, çok samimi yakınlarımız dışında, herhangi bir dış teselli girişiminin davetsiz bir müdahale haline dönüştüğü sıkıcı bir özel sarsıntı durumuna geliş şeklini ayrıntılarıyla açıklamıştır.¹¹ Bizim modern ölüm tecrübemizi etkileyen önemli değişikliklerden

---

⁹ Alexander Solzhenitsyn, *Cancer Ward*, İng. Çev. N. Bethell ve D. Burg (Penguin, Harmondsworth, 1971 ve Farrar, Strauss Giroux New York 1974), ss. 110-11. Bununla, Tolstoy'un *The Death of Ivan Ilych*. (1886)'daki kentli bir yüksek zümre avukatının ölüme yaklaşımını karşılaştır.

¹⁰ P. Ariés, *Western Attitudes Toward Death*, John Hopkins Uni. Press, Baltimore ve London, 1974, s. 11-12.

¹¹ Geoffrey Gorer, *Death, Grief and Moaning*, Cresset Press, London, 1965. Ayrıca karşı., P. Ariés *Western Attitudes Toward Death*, s. 4.

biri, ölümün, Dr. Michael Wilson'un ifadesiyle, "toplumdan kurumlara taşınmış olmasıdır."¹² 1956'da İngiltere'deki ölümlerin yarıdan fazlası hastanelerde, bakımevlerinde ve diğer sağlık kuruluşu ya da huzurevlerinde olmuştur;¹³ şüphesiz bugün bu oran daha artmıştır. Amerika'da ise daha da yüksektir: 1958'de ölümlerin % 58'i kurumlarda vuku bulmuştur¹⁴ ve bu oranın üçte ikinin üstüne, hatta % 80'e çıktığı tahmin edilmektedir.¹⁵ Bu durum, insanların genellikle akrabalarının gözlerinden uzakta, ailenin hayatında mümkün olduğu kadar az rahatsızlık verecek infialler uyandırarak, öldükleri anlamına gelir. Ev halkı ölen kişinin ağırlığını hissetmez; dolayısıyla aile fertleri ona bakamamanın acısını veya hizmette kusur etmemenin vereceği tatmin edilmişlik duygusunu da yaşamaz. Buna karşılık, on dokuzuncu yüzyıl romanları sayısız ölüm döşeği sahnesi ihtiva etmektedir ki bu romanlar bu sahnelerde, gerçi çoğu kez son derece abartılmış bir şekilde olsa da, ailelerin o andaki fiilî tecrübelerini yansıtır. Gerçekten, Aries'in söylediğine göre, "On sekizinci yüzyıla kadar ölüm döşeğini tasvir eden hiçbir resimde çocuklar göz ardı edilmemiştir."¹⁶ Dickens'in *Old Curiosity Shop*, Mrs. Henry Wood'un *East Lynne* veya Mrs. Craik'in *John Halifax, Gentleman* adlı eserlerinde olduğu gibi, yapılan sadece çocuk ölümlerinin acıklı tasvirleri de değildir; fakat aynı zamanda, büyükler günümüze nazaran daha erken yaşlarda öldüğünden, çocuklar babalarının ölüm döşeğini paylaşır bir şekilde gösteriliyordu. Fakat bugün kız ve erkek çocuklar genellikle kendi evleri ve aileleri içinde büyüyüp yetişmektedir. Bu durum, ölümcül hastaların hastaneye yatırılması ihtiyacına katkıda bulunmuştur. Dahası, bugün tıbbî tedavi

---

¹² Michael Wilson, *The Hospital - A Place of Truth: A Study of the Role of the Hospital Chaplain*, Birmingham, 1971, s. 116. Ayrıca, bak Johann Hofmeier, «The Present Day Experience of Death" Concilium, Vol. IV, no. 10. (April 1974).

¹³ *Peace at the Last: A Survey of Terminal Care in the United Kingdom*, (Calouste Gulbenkian Foundation, London, 1960).

¹⁴ M. Lerner, "When, Why, and Where People Die," *The Dying Patient'te*, s. 21.

¹⁵ Aynı esere, s. 7; ve Bayliss Manning, "Legal and Policy Issues in the Allocation of Death," *The Dying Patient'te*, s. 255.

¹⁶ P. Ariés, *Western Attitudes Toward Death*, s. 12. Bir iddiaya göre, Victoria dönemi romanlarındaki ölüm döşeği sahneleri genellikle o dönemde baş gösteren dini şüphecilikle mücadele etmek için kullanılmıştır. Nitekim Walter E. Houghton şöyle söylemektedir: "Victoria dönemi romanlarını dolduran ölüm sahneleri açıkça dini bunalımla bağlantılıdır. Bu tür sahnelerin anlatılmasından kasıt, okuyucunun dini şüphesini sıcak bir duygu dalgası içinde eritmek suretiyle inancını korumasında ona yardımcı olmaktır. Kalp çok güçlü bir biçimde tahrik edilince, şüpheye düşen akıl sakinleşir; dolayısıyla derin aşk ve acıma duyguları ebediyen ayrılmış güzel bir ruha yöneltince, bir dini tasdik kırıntısı, cennet ya da meleklerle dair veya daha önce aramızdan ayrılmış olanlara ilişkin belli belirsiz bir atıf (ki bu romanlardaki hiçbir nezih ölüm döşeği bunlarsız olmaz) güçlü bir güven duygusu uyandırmak için yetecektir," (*The Victorian Frame of Mind 1830-1870*, Yale Uni. Press, New York Haven, Conn. 1957, s. 277). Houghton aynı zamanda şu hususa da dikkat çekmektedir: Ölen kahraman genellikle sevdiği birisini kendisini beklerken görür veya semavi bir müzik işitir. Sözelimi George Eliot'un *Scenes of Clerical Life*, «The Sad Fortunes of the Rev. Amos Barton», Böl. 8; ve Charlotte Yonge'un *The Daisy Chain* II Kısım, Böl. 25.

altında iken ve hastanede ölen bir kimsenin son günleri ağır uyuşturucular altında geçmektedir.¹⁷ Onun ölümüne gidişi, artık ailesinin de katıldığı bir tecrübe olmadığı gibi, doğrusu kendisi de bu tecrübeyi bilinçli bir şekilde yaşamamaktadır. Dolayısıyla genel olarak ölüm, herkesin mecburen katıldığı bir olay olmaktan çıkarak, doktor, cenaze işleri yöneticisi ve din adamının katıldığı (rutin) bir iş durumuna gelmiştir.¹⁸ Ölümün bu şekilde kurumsallaştırılması, tıp biliminin imkanlarının ölümün kolaylaştırılmasında kullanılmasını sağlamışsa da, aynı zamanda bu, ölüme karşı kültürel tabunun artmasına da neden olmuştur. Doğrusu, paravanalarla çevrilmiş bir hastane yatağının gizliliği içinde, uyuşturucular altında gerçekleşen bir olay, hiç konuşulmaksızın, çok daha kolay bir şekilde psikolojik perdeler arkasına atılabilir. Bu kültürel tabu bizzat hastanelerde bile yaygınlık kazanmıştır. Glaser ve Strauss, Amerikan hastanelerindeki ölüm duyarlılığı konusunda yaptıkları araştırmalara dayanarak şöyle diyorlar: “Ölümlülük durumuyla ilgili sosyal ve psikolojik problemler, ölen kimse ölmekte olduğunu bildiğinde çok daha vahim olmaktadır. Bu yüzden, başka hekimler gibi, Amerikalı hekimler de hastalarına ölümün yaklaşmakta olduğunu hissettirmekte son derece gönülsüzdürler ve hemşirelerden, sorumlu doktorun muvafakatini almadan, bu durumu ifşa etmemelerini beklerler.”¹⁹ Aynı durum İngiltere için de geçerlidir.²⁰ ““Ölüm’ün hastanelerde yasaklanmış kelimelerden olması,” diyor Dr. Wilson, yaygın olan bir şeydir; ne var ki bu konuda hastaneler de toplumun tavrını yansıtmaktadır.”²¹ O, bu konuda birkaç örnek de vermektedir; bunlardan biri 1970’te yapılan tıbbî araştırmalar toplantısından alınmıştır: “Anlatılan vakada, bir kadın hasta ameliyata alınıyor ve bıçak vurulmaz habisi bir uru olduğu görülüyor. Bunun üzerine karnı dikiliyor, sonra da (kocasının ricası üzerine), kendisine safra kesesi ameliyatı olduğu, kısa zamanda iyileşeceği söyleniyor. Ancak, hasta emin değildir. Bunun üzerine hemşire hemen aşağıya iniyor ve elinde (hastaya ait olmayan) safra kesesi taşları ihtiva eden bir

---

¹⁷ Dr. John Hinton'un yaptığı bir araştırmanın sonucuna göre, “bir hastanede, hastalardan üçte biri son günleri hakkında hiçbir şey bilmemektedir; sadece yüzde altısı, ölümlerinden çok kısa bir süre önce işin farkına varıyor.” (Dying, Penguin, 1967, s. 77).

¹⁸ Bu uzmanların rolleri ile ilgili olarak, bak Kastenbaum ve Aisenberg, *The Psychology of Death*, London, 1974, ss. 208 vd.

¹⁹ Barney, G. Glasser ve Anselm L. Strauss, *Awareness of Dying*, Chicago 1965 London, 1966, s. 5.

²⁰ Cartwright ve Anderson araştırmalarında şu sonuca ulaşmışlar: «Umulmadık bir şekilde ölenler dışında, ölen her 20 kişiden yalnız birine hekim tarafından, ölmekte oldukları söylendi. Hemen hemen üçte birinin, hiç kimse söylememekle birlikte, durumun farkına vardığı sanılıyor. Akrabalardan sadece beşte ikisi ölen kişinin bilmediği hissine kapıldı; geri kalanı ise şüphe içinde kaldı. Akrabalar, büyük bir ihtimalle hastanın öleceğini bilmemesinin bilmesinden daha iyi olduğunu hissetmektedirler. Doktorların da bu görüşü paylaştıkları görüldü; ölmek üzere olan hastalarla başa çıkmanın en kolay yolu onlara ölmek üzere olduklarını söylememektir. Ancak bu, bu işin başka birinin görevi olduğunu hissettiklerinden ötürü değildi. Tersine, soru yönelttiğimiz doktorların çoğunun düşüncesi şuydu: Eğer bir kişiye ölmek üzere olduğunu söylemek gerekli ise, onların görevi bunu da yapmaktır. (Ann Cartwright ve John L. Anderson, “Help For The Dying,” *New Society*’de, 21 June 1973, s. 680). Ayrıca bak, G. Gorer, *Death Grief and Mourning in Contemporary Britain*, s. 17.

²¹ *The Hospital - A Place of Truth*, s. 116.

şişeyle dönüyor; bu taşları hastaya göstererek, “Şimdi tatmin oldun mu!?” diye çıkışıyor. Hemşire sorumsuz veya ters birisi değildi. İşinin ehli biri idi ve hastalarla çok iyi ilgileniyordu. Böyle bir kimsenin bu kadar sorumsuz davranmasının sebebi neydi öyleyse? Öyle sanıyorum ki, hastanede çalışan insanlar, kendi ölüm duygularından son derece uzak olarak, ölümün ağza alınmamasını ve gizlenmesini isteyen bir toplumun duyargaları durumunda bulunuyorlar. Ölüm söz konusu olduğunda yalan uydurmak hastanelerde çok olağan bir şeydir. Hastanelerde rahibin karşılaştığı zorluklardan biri de ondan, imkânsız olan kuruntuya katılmasının beklenmesidir.”²²

Bununla birlikte, bugün bir başka yoldan, yani televizyon aracılığıyla ölüm olgusuna olağanüstü bir aşinalık – doğrusu neredeyse büsbütün rahatsız edici yönden bir aşinalık – da kazanıyoruz. TV ve filmlerde insanların öldürüldüğünü veya başka vesilelerle hayattan mahrum kaldıklarını yetişkinler kadar çocuklar da görüyorlar. 1971’de yapılan Amerikan Pediatri Akademisi’nin bir toplantısında bildirildiğine göre, o günlerde Birleşik Devletlerde 14 yaşına basmış bir çocuğun, ortalama olarak, televizyonda 18.000 kişinin öldürüldüğünü görmüş olacağı tahmin ediliyor.²³ Ne var ki bu durum, ölümlülüğümüzle yüz yüze gelmemizi sağlamıyor; tersine bu, ona karşı başka bir savunma, yani ölümle karşılaşmamanın başka bir çaresini oluşturuyor. Zira ekrandaki 18.000 ölüm, basit bir şekilde ölümü eften püften bir şey durumuna düşürmektedir ve seyirciye bunun gerçek olmadığı kanaatini aşılacaktır. Bu kadar çok ölüm, ölüm olgusunu ekranın büyüdü dünyasının bir parçası haline dönüştürüyor; zira burada olaylar bilinçsizce, gerçek dışı bir şey olarak paranteze alınıyor.²⁴ Şüphesiz TV ekranları zaman zaman bize savaşta öldürülmüş veya doğal bir faciada ölmüş gerçek cesetleri de göstermektedir. Bu durum ölümü görünür kılar; fakat bu istisnai bir ölüm şeklidir; dolayısıyla, sıradan bir kişinin beklediği son ve mukadderat da değildir.

Bu arada, çağdaş kültürümüzde ölüm olgusunu kabule yöneltmiş en şiddetli karşı çıkış yeni soğukla tedavi (*cryonics*) teknolojisinin gelişmesiyle ortaya çıkar. Soğukla tedavi yönteminin peygamberlerinden biri şöyle diyor: “İnsan organizmasının, zedelenmeden, nasıl dondurulacağını görmek için daha fazla beklememeliyiz. Bu iş gerçekleştiğinde mezarlıkları yatakhaneye çevireceğiz; böylece her birimiz ölümsüzlük şansını elde edebilecektir; mevcut bilgimiz, öyle görünüyor ki, bunu vadetmektedir.”²⁵ Aynı şekilde, başka bir soğukla tedavi tutkunu da şöyle diyor: “Ölüm, insan üstünde bir yükür; bundan böyle

²² Aynı eser, s. 117 Karş. Kastenbaum ve Aisenberg, *The Psychology of Death*, s. 206-207.

²³ *The Times*, 19 Oct. 1971.

²⁴ Karş. Robert E. Kavanaugh, *Facing Death*, Los Angeles, 1972, s. 13.

²⁵ Jean Rostand, Alan Harrington, *The Immortalist: An Approach to the Engineering of Man’s Divinity*, New York 1969, Frogmore, 1973, s. 214’ten naklen.

onu kabul edemeyiz.”²⁶ Öte yandan, Cryonics Society of New York, inc. yanında Birleşik Devletlerde bu tür en azından beş, bir de Fransa da olmak üzere altı tane daha dernek bulunduğu bildirilmektedir. Bu derneklerin amacı, “yeni ölmüş olanların, gelecekte bir gün teknolojik gelişme elverdiğinde, yeniden diriltilebilecekleri düşüncesiyle, gömülme ya da yakılmaları yerine dondurulmalarını teşvik etmek ve sağlamaktır.”²⁷

3. Yeni Bir Ölüm Duyarlılığı

Ölümün geçmişteki kesin kabulü ile ona karşı oluşturduğumuz çağdaş tabumuzun temelini oluşturan ve denebilir ki ölümlülük karşısında değişmeyen asıl insanî tavır, ölümün kaçınılmaz ve evrensel oluşunun kabul edilmesidir. Ölüm istisnasız herkesin başına gelecektir; eninde sonunda hepimiz sadece çağdaşlarımızla değil, tüm atalarımız ve bizden gelecek nesillerle birlikte aynı gemideyiz. Bizim topyekûn ölümlü olduğumuzun genel kabulünü mümkün kılan belki de bu durumdur. “Bir doğum, bir de ölüm zamanı”²⁸ olduğunu kabul ediyoruz. Anlatmaya çalıştığımız bu çerçevede içinde, öyle sanıyorum ki, – daha yakın zamanlara kadar geçerli olan – çocukluk badiresini atlatan gencin ölüm konusunda çok az kafa yorması normal bir şeydir. Nitekim gençler sübjektif bir şekilde ölümsüz olduğu gibi, orta yaşlılar da sübjektif bir şekilde ölümlüdürler; kuşaklar arasındaki uçurumu oluşturan etkenlerden biri belki de budur. Hatta, yaşama umudunun belirgin bir biçimde azaldığı savaş zamanlarında bile, genç asker, başka birçokları öldürülse de, kendisinin yaşamaya devam edeceğine inanır. Fakat, kırkına yaklaşırken, insanların çoğu bilinçli bir şekilde, ölümlü olduklarını hissetmeye başlarlar. C.G. Jung’a göre, insanların, ölümlü olduklarını kabullenmeleri gerektiği de son derece önemlidir. “Orta yaşlardan itibaren,” diyor Jung,

insan hayattan çekilmeye hazır bir şekilde yaşar. Çünkü hayatın öğle vaktinin gizli bir anında parabol tersine döner ve ölüm doğar. Hayatın ikinci yarısı yükselme, açılma ve taşmaya değil, ölüme işaret eder; zira artık iniş başlamıştır. Hayatta istediğimiz şeylere nail olmanın inkârı onun sona ereceğini kabul etmeyi ret ile aynı anlama gelir. Her ikisi de yaşamak istememeyi

---

²⁶ Harrington, *aynı eser*, s. 11.

²⁷ *Aynı eser*, s. 215.

²⁸ Süleymanın Meselleleri, 3:2.

ifade eder ve yaşamak istememek de ölmek istememekle aynı kapıya çıkar. İniş ve çıkış bir tek eğriyi meydana getirir.²⁹

Ağustos 1945'te Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombaları ile ilan edilen nükleer çağın başlamasının ölüm bilincimize etkisi oldu mu? Bu durum, nükleer patlama tehdidi altında doğmuş olanların kişisel ölümsüzlüklerini tehlikeye soktu mu? Denebilir ki, milyonlarca insanın ölümüne sebep olacak devasa bir termonükleer değişiklik ihtimali, nüfus patlaması, artan çevre kirliliği ve temel kaynakların hızlı tüketiminin can alıcı bir şekilde birleşmesi sonucu uygarlığımızın intihara sürüklendiği inancıyla birlikte son zamanlarda genç kuşakların kafasına iyice yerleşmiştir. Böyle bir dünyada doğup büyüyenler, geleceği hiç hesaba katmaksızın, insanlığı, tüm uzun vadeli umut ve planları boşa çıkaran ölümün tehdidi altında görmeyecekler midir? Son zamanlardaki bu kaygılara rağmen, ölüm karşısındaki tavırları inceleyen *Psychology Today*'in (1971) vardığı sonuca göre; "1970'lerde ölüme ilgiyi uyandıran en büyük etken atom bombasının tehdidi olmuştur; sonuç olarak denebilir ki, atomik silahlarla gelen ölüme karşı yükseltilmiş bu ilgi bir ölçüde bizim bizzat hayata karşı görünüşte tepeden bakan tavrımızı da izah etmektedir; aşırı derecede riske girme, uyuşturucularla kendini harap etme, otoriteye karşı gelme, gelenekleri hiçe sayma ve hem kendimize, hem de kurum ve geleneklerimize karşı yöneltilmiş daha başka çeşitli yıkıcı davranışlar. Genç bir yükseköğretim mensubu bayan şöyle yazıyor:

Şunları yapmayı düşünüyorum ve şöyle şöyle planlarım var diyemem; çünkü yarın hepimiz ölebiliriz. Ben o kanaate vardım ki, kafalarımızın ta derinliklerinde dünyanın darmadağın olacağı şeklinde huzursuz edici bir korku var; öyle bir korku ki birkaç yıl öncesinin bomba sığınakları bölgesinden daha sessizdir; fakat bir anda ve fark edilmez bir şekilde ortaya çıkıyor ve kendisini duyuruyor.³⁰

Hans Morgenthau, "Nükleer Çağda Ölüm"³¹ konusunda yazdığı ilgi çekici denemesinde, nükleer savaş ihtimalinin, bu dünyada bizim katkımızla sağlanacak seküler ölümsüzlük anlayışını nasıl kökten tehdit ettiğini göstermektedir: "Yaratıcı bir zihin bahşedilmiş olan insan, kendisini, geçmişten geleceğe uzanan ve aynen kendi kafasının maddesinden yapılmış, bu yüzden de kendi zihninin ortaya koyduğu şeyleri paylaşan ve onları ebedileştiren kopmaz bir zincirin üyesi olarak bilmektedir. Kendisi ölümlü olabilir;

---

²⁹C.G. Jung, «The Soul and Death» *Collected Works*'te, ed. H. Read, M. Fodham ve G. Adler, 2'nci baskı (Princeton Uni. Press, Princeton ve Routledge and Kegan Paul, London). Vol. 8. s. 407.

³⁰ *Psychology Today*, June 1971, s. 80.

³¹ *Modern Vision of Death*'te, ed. Nathan A. Scott, John Knox Press, Richmond, Va, 1967. Ayrıca bak, Gil Elliot, *Twentieth Century Book of The Death*.

fakat insanlık asla, öyleyse o ortaya koyduğu eserleriyle ölümsüz olacaktır.”³² Ne var ki, topyekûn bir termonükleer değişimin tehdit ettiği şey, kesinlikle, işte bu soyun sürmesine dayanan ölümsüzlük anlayışı olmaktadır:

İnsan, arkasında anılmaya değer eserler bırakmakla hayatına ve ölüme anlam verir. Patroclus, intikamı Achilles tarafından alınmak üzere ölür. Hector’un yasını Priam tutacaktır. Ancak, eğer Patroclus, Hector ve onları hatırlayabilen herkes aynı anda öldürülmüş olsalardı Patroclus ile Hector’un ölümleri ne anlam ifade edecekti? Hepsi de insan gibi değil, haşere gibi kitle halinde öldürülmüş, yani yok edilmiş olacaktı... Onların yaptığı iyi işlerden de soluk bir hatıra umudu bile kalmayacaktı. Tabii, “ün” ya da “şöhret” kavramı da tarihe karışacak, dolayısıyla tarihçiler, yani profesyonel ölümsüzleştiriciler kaydedecek hiçbir şey bulamayacaktı. İnsan zihni, iradesi ve emeğiyle ortaya konan ve korunan her şey insanın kendisiyle birlikte çürüyüp gidecekti. Bizzat uygarlık yok olacaktı. Belki dünyanın bir köşesinde yok olan uygarlıktan ve onu yaratan insanlardan bir iz, bir delil zar zor muhafaza edilmiş olacaktı. Fakat insanın, ününün bekası ve eserlerinin kalıcılığı yoluyla elde edeceği ölümsüzlükten bundan fazlası kalmayacaktı.³³

Morgenthau’nun kanaatine göre, nükleer çağın anlamı, iyi ki, henüz insanın şuuruna iyice yerleşmemiştir. Fakat “başka bir dünyada gerçekleşecek olan ferdi ölümsüzlüğe inancını kaybetmiş ve aracılığıyla şöyle böyle kendisini ebedileştirmeye çalıştığı dünyanın sonunun yaklaşmakta olduğunun farkında olan laik bir çağda çaresizliğe terkedilmiş durumdadır. Bir kez durumunun farkına varınca da artık umutsuzluktan kurtulamaz. Henüz durumunun bilincine varmamış olması çağımız için koruyucu bir lütuftur.”³⁴

Bununla birlikte, yirminci yüzyılın ölüme karşı uyguladığı kültürel tabunun sona erdiğini gösteren belirtiler de yok değil. Ben bu yazıya ölümün ağza alınamayan bir konu olarak seksle yer değiştirdiği şeklinde beylik bir cümle ile başladım. “Beylik cümle” diyorum, çünkü tabunun zamanla farkına varmaya başladık, dolayısıyla bu da sırasında onun artık kaybolmaya yüz tuttuğunu akla getirmektedir. Zira böyle bir yasak, ilan edilmemiş etkisine son verdiğinde, (Nancy Mitford’un, *The American Way of Death* (1963) veya daha önce yayımlanmış olan, Evelyn Waugh’un, *The Loved One* (1948) adlı eserlerinde olduğu gibi) eleştiri ve hiciv konusu olur: Bu tabunun günleri öyle görünüyor ki sayılıdır. Yine, 1971’de *Psychology Today*’in kaydettiğine göre; “*Psychology Today*’in okurları açıkça (ölümün)

---

³² Aynı eser, s. 73.

³³ Aynı eser, ss. 75-6. Karş. Robert Jay Lifton-Eric Olson, *Living and Dying*, Böl. 5.

³⁴ Aynı eser, s. 76.

seksten daha önemli olduğunu hissetmektedirler; *P. T.*'nin ölüm anketi sonuçlarındaki en büyük sürpriz koskoca bir cildin ortaya çıkmasıdır. Okurlardan 30.000'den fazlası anketi cevaplandırmış, bunlardan 2.000'den fazlası ise cevaplarına değerli mektuplar eklemişlerdir. Bu anket *P. T.* tarafından yapılan ve 20.000 kişinin katıldığı seks anketi ile elde edilen rekoru da kırmıştır. Öyle görünüyor ki, binlerce kişi ölüm konusunda dertlerini dökmek için uygun bir fırsat bekliyorlarmış; dolayısıyla, dile getirilmeyen düşüncelerini yazdıktan sonra biraz rahatlamışlar. Çok sayıda mektup da ankete katılanların fazlasıyla memnun kaldıklarına işaret ederek, böyle bir çalışmanın kendileri için ne kadar anlamlı olduğunu dile getirmiştir.”³⁵ Dahası, son zamanlarda ölüm üzerine yazılan felsefi ve teolojik eserlerin sayısında da artma olmuştur. Yine, ölüm psikolojisi ile ilgili, özellikle Birleşik devletlerdeki yayınlarda bir patlama vardır. Bu demektir ki ölümle ilgili tıbbî-ahlakî problemler gittikçe daha çok dikkat çekmektedir: Hekimin görevi, ölümcül hastayı her şeye rağmen, mümkün olduğu kadar uzun süre hayatta tutmak mı, yoksa şiddetli ağrı, takatsizlik, çaresizlik içine düşmeden ve kişilik kaybına uğramadan, huzur içinde ölmesini sağlamak mıdır? Ölen kişiye, ölmek üzere olduğunu söylemek zorunda mıdır? Ölen kişinin organları başkalarına nakledilebilir mi? Tedavi edilebilir olanın tedavisine karşılık, ölmek üzere olan birine nereye kadar tedavi ve sağlık hizmetleri götüreceğiz? Ve bu konu ile ilgili olarak, çocuk düşürme, ölmek üzere olanların ölmelerini kolaylaştırma, intihar ve ölüm cezaları. Tüm bunlar halkın dikkatinin yöneldiği konularda bir değişikliğin baş gösterdiğini ve ölüme ilişkin kültürel tabunun bir kenara itilmek üzere olduğunu (ispat etmese de) göstermektedir. Böyle bir değişimin izah şekillerinden biri, ölüm üstüne kafa yormanın, bir dönemin sonunda, insanlar ne zaman hayatın bilincine varırsa o zaman edebiyat ve sanatta ortaya çıktığı şeklindeki varsayımdır. Nitekim rönesans yazarları, büyük ölçüde, ölümlülükle ilgilenmişlerdi. Alplerin kuzeyi Avrupa'da on dördüncü, on beşinci ve on altıncı yüzyıllar çok sayıda türbenin yapıldığı, “ceset mahzenleri kültüne” tanık oldu,³⁶ ve Orta Çağın bitip Modern Çağın doğuşuna işaret eden de aynı dönemdi.³⁷ Kaldı ki, on dördüncü yüzyıl, son derece bağımsız bir faktör olarak, o Kara Ölüm'de (veba salgını) insanın ölümlülüğünün korkunç bir hatırasını da yaşamıştı. Yine, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde de hem sanatta hem de spiritüalist (ruhçu) harekette ifadesini bulan bir asrın sonu (*fin de siecle*) durumu ortaya çıkmıştı. Bu durum, sanat tarihçisi Carla Gottlieb'e, “ölümle meşgul olmakla çağın sonunun birlikte vukuunun tesadüfi olup olmadığı” sorusunu sordurmuştu.³⁸ Eğer tesadüfi değilse “tabî bu – eğerin ötesine gitme hakkım olduğunu sanmıyorum – termonükleer bir savaş ihtimali ile ilgili olarak yukarıda işaret edilen, “dünyanın toz duman olacağı

³⁵ *Psychology Today*, June 1971, s. 48.

³⁶ T.S.R. Boase, *Death in the Middle Ages*, Thomas and Hudson, London, McGraw-Hill, New York, 1972, s. 102.

³⁷ Kuzey Avrupa'daki, on dördüncü yüzyılın ortalarından on altıncı yüzyılın ortalarına kadar, ölüme duyulan büyük ilginin başka bir açıdan tahlili için, bak Theodore Spencer, *Death and Elizabethan Tragedy*, 1 ve 2 nci bölümler.

³⁸ Carla Gottlieb, “Modern Art and Death,” *The Meaning of Death*, ed. Herman Feifel, s. 158.

şeklindeki huzursuz edici korku ile” bugün ölümlülüğümüz konusunda canlanan ilgi arasında bir ilişki kurmak hiç de zor olmayacaktır. Hans Morgenthau, nükleer gücün ölüm karşısındaki tavrımıza etkisini konu edinen, yukarıda andığımız tartışmasında, çağımızdan, “öte dünyada gerçekleşecek kişisel ölümsüzlüğe inancını yitirmiş bir çağ” olarak söz etmektedir. O burada endüstrileşmiş, şehirli Batılı insanın benimsenmiş gerçek görüntüsünü tespit etmektedir; öyle bir görüntü ki gerçekliği ve geçerliliği çeşitli araştırmalar tarafından da doğrulanmıştır. İngiltere’de BBC’nin 1955’teki bir raporu halkın % 43’ünün ölümden sonraki hayata inandığını göstermektedir (ki bu oran gerçekte toplam nüfusun yarısına tekabül eder). Konu ile ilgili bu ülke çapındaki zihni durum, şüphesiz kiliseleri de etkilemiş ve onları bu hususta gevşek (veya daha kesin konuşmak gerekirse % 43 istekli) bir düzeye getirmiştir. Sözgelimi, 1947’de yayımlanan *Puzzled People*’ın kayıtlarına göre, Tanrı’ya inandığını söyleyen her beş kişiden ikisi, ölümden sonra hayat olduğu konusunda hiç de emin değildir; üstelik bunların yarısı böyle bir şeyin kesinlikle olmadığı kanaatindedir.”³⁹ Ve Gallup Poll’un,1964’te yayımlanan Televizyon ve Radyo araştırması göstermiştir ki, bu ülkede Roma Katolikleri’nin % 74’ü serbest kilise üyelerinin % 56’sı ve Anglikanların % 49’u öte dünyaya inanmamaktadır.⁴⁰ Bu rakamlar resmi ya da kayıtlı üyeleri göstermektedir. Kiliseye düzenli bir şekilde devam edenlere ilişkin rakamlar daha yüksek ve birbirine yakındır; yani Roma Katolikleri % 88, serbest kilise üyeleri % 86 ve Anglikanlar % 85. Ayinlere düzenli bir şekilde katılanlardan % 12-15’inin öte dünyaya inanmadığını söylemesi, bu konuda geleneksel Hıristiyan öğretiden oldukça uzaklaşmış olduğunu göstermektedir; öyle ki bu hareket, sessiz sakin bir şekilde inançlarını sürdüren büyük çoğunluk için de de şüphesiz farklı boyutlarda ifadesini bulmaktadır. Toplum genelindeki, bir yere kadar kiliseleri de etkileyen bu kişisel ölümsüzlük inancının zayıflaması, açıkça, kültürümüzdeki sadece deney alanımıza giren, dahası doğa bilimlerinin onayladığı şeye inanmamız gerektiği varsayımını yansıtmaktadır. Öte dünya hayatı bu alanın dışında kalmaktadır; dolayısıyla bir hüsnü kuruntu olmaktan ileriye gidemez. Bu çağdaş inkâr karşısında, Hıristiyan teolojisi II. Dünya Savaşı’ndan beri gelişi güzel bir yol takip etmektedir. Geleneğe sıkı sıkıya bağlı ilahiyatçılar İncil’deki diriliş, yargılama, cennet ve cehennem anlayışlarını olduğu gibi tasdik ediyorlardı. Geleneğe bağlı daha ılımlı ilahiyatçılar ise, genel olarak öte dünya anlayışını kabul etmekle birlikte, evrensel kurtuluş inancı adına cehennem düşüncesini bir kenara itmek suretiyle onu önemli ölçüde değişikliğe uğratmışlardır. Bununla birlikte, hiçbir grup çağdaş seküler düşüncenin meydan okuması karşısında Hıristiyanlığın uhrevî hayat anlayışının muhtevasını “yorumlamak ve açıklamak” için ciddi bir girişimde bulunmamıştır. Hıristiyan geleneğin, son dönem ilahiyatçıların eserlerinde şimdiye kadar hiç yorumlanmamış olan bu kısmı, Tanrı tarafından ebedi hayat için var edilmiş bir yaratık olarak, insanın daha kapsamlı durumu ile ilgili tutarlı ve inanılabilir bir izah tarzı geliştirmek için el atılmamış bir

³⁹ *Puzzled People*, (Victor Gollancz, London, 1947), s. 27.

⁴⁰ *Television and Religion*, Uni. of London Press, London, 1964, ss. 50-1.

kaynak olarak ortada durmaktadır. Fakat eğer muhafazakâr ve liberal ilahiyatçılar, modern dünyanın önüne daha önceki çağların efsanelerini koymaktan başka ellerinden bir şey gelmemesi dolayısıyla, çağdaş seküler zihniyetin Hıristiyanlığı inkarının güç kazanmasında yardımcı olmuşsa, radikal ilahiyatçılar da aynı sonucun elde edilmesinde, başka şekillerde yardımcı olmuşlardır. Bunlar Hıristiyan ölümsüzlük inancından öylesine sıkılmışlardır ki, sonunda Hıristiyanlıktaki eskatolojik unsuru ya büsbütün örtbas etmeye veya onu ölümden sonraki kişisel hayatın rezilane tasvibini dışarıda tutarak takdim etmeye çalışmışlardır. Nitekim artık şu tür yazılara aşina olduk:

Gerek ruhun ölümsüzlüğü gerekse bedenli dirilişe yer veren genel bir ölümsüzlük anlayışı oluşturma işinde büyük bir aklileştirmeye gitmek hâlâ mümkündür; fakat bu tür çabalar her zaman için sadece bir aklileştirme ya da geçmiş anlayışları şimdiki anlayışlarla uzlaştırma denemesi olarak kalacaktır. Hıristiyanlar kendi dünyalarında anlaşılmasız olanı izah etmek için kendilerini zorlamamalıdır.⁴¹

Yine, “başka çağ ve kültürlerin psikolojilerini benimseyerek ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili çeşitli öğretiler geliştirilmiştir ki buna göre, insanın gerçek özü İlahî olup ölümden sonra da baki kalır; modern psikoloji ve tıba göre ise insan, ruhî hayatı fizikî bedenine ayrılmaz bir şekilde bağlanmış psikosomatik bir birlik olarak görünmektedir. Öyleyse bedeninin sonu, insanın da sonudur; ancak onun fikirleri ve yaptığı işler içinde yetişip faaliyet gösterdiği toplum ve kültürü bir yere kadar etkilemeye devam eder.”⁴²

---

⁴¹ Milton C. McGatch, *Death: Meaning and Mortality in Christian Thought and Contemporary Culture*, New York, 1969, s. 184.

⁴² Gordon D. Kaufman, *Systematic Theology: A Historicist Perspective*, New York, 1968, s. 464.